

Ахмад Сылпагъар

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:

наурузла, сылпакъ-эрле, тамгъала

1

na karaçaybalkarskom (alanhazarskom) yazıke

2010 с
Nevinomıssk şahar

Ahmad SILPAĞAR

**ALANHAZAR SIRI:
NAWRUZLA, SILPAQ-ERLE, TAMĞALA**

Köb zamandan beri ana tilibizde tarih kitab basmalanmağan sebebli ana tilin em millet tarihin süygenlege sawğa eteme. Kitabda qaraçaymalqar halqını tarihinde em folklorunda atları qalğan cigitleni üsünden tuqum tarih haparla em cırla bardı. "*Qaraçay, Kavkaz, Nawruz, Silpağar, alan, hazar, kuman*" em başha eski sözlenni al mağanarın açıklğanma. Kitabha "*alan*" bla "*bars*" sözle bir mağanası bolğanına dalille em başha köb cañı bilgile salğanma. Qaraçayda ulla tuqumlada bir adamnı üç türlü atı (atawul, tuqum, qawum) bolğanına uşatıb alan, kuman, hazar qawumla da bir türk üyürnü atları bolğanına dalil makalele qoşhanma. 1942c Qaraçaynı birleşgenini üsünden da tintiw makale bardı. Kitab Stavropol' krayda, Nevinomıssk şaharda 2010 c basmağa urulğandı. Kitabnı latin hariflege burub internetge salama. **Latin hariflege burğanda halatları barmıdı-coqmu du qarab-tüzetib küreşmeyme. Latin versiyasın programma etgendi. Kiril harifli versiyada 284 beti bardı. Latin harifli versiyada kitabnı 251 beti bardı em başlanı atları başha betlege tüşgendi.**

2

ISBN 978-5-89571-184-2

BÜTEW BAŞLARI

"UYAT ETDİ BUĞARĞA..." 1-Çİ KİTABNI BAŞLARI

AL SÖZ	7
Kitabni baş inneti	8
<u>XVIII-XIX ömürleden qışa bilgile</u>	12
Kitab başlamı	12
Hasawka uruşnu tarihine qoşaqçiq	17
Tawlada qazawatnı lağımları	19
Qaraçayda buruñu askerçini uşkok keregi	20
Ot etiwnü amalı- hazırlaw qullanımı	22
Sapın etiwnü amalı - hazırlaw qullanımı	23
CANDAR	25
Qışa tarih bilgi	25
Kerti cigitlik	26
Candar cırnı beş versiyası	28
Candar (4-çü versiya), Özdenlanı Abuglaliyni versiyası	31
Candar (5-çi versiya)	37
Cañılıqlanı tüzetiw	43
Cır versiyalanı eseblemeleri em Labağa col uzunluğı	48
Candarnı cigitlik etilgen cerini üsünden ahır oyum	50
DOMMAYÇI, GABIY, BİYBOLAT	52
Dommayçı (Canukgu)	52
Dommayçını cawu- Canbolat	53
Canıbek (Gabiy)	56
Dommayçı bla Gabiyni Ulowları bla qazawatları	58
Biybolat	61
DEBOŞ BLA BARAQ	64
Deboş	64
Gapay bla Deboşnu cortowlları	67
Baraq	69
"Baraq" cırnı eki versiyası	74
GAPALAW	77
Gapalaw cırnı üç versiyası	80
TOHTAR BLA ANI CAŞLARI	82
Tohtar	82
Beşbaş-Zekeriya	84
QANDAWUR-ULU SOLTANÇIQ	92
Qandawur	92
Qandawur söznü burun mağanası	93

Qandawurnu Akbilek-Adiüh qalası	94
Soltançıq	94
Suratını üsünden em Çıraq Sirtına deri tarih	95
Çıraq sirtında oqlatır	99
QOŞAQLA	105

"ALANHAZAR SİRLARI" 2-Çİ KİTABNI BAŞLARI

ALANHAZAR SIRI: silmaq bıçaq-sılpaq er	109
Tiyre	109
Sılpağarları N.G.Petruseviçni* 1868-72c. tizmesinde	111
N.G. Petruseviçni tizmesi tolu tüyüldü	112
Sılpağar atawulla (Temircandan)	113
Sılpağarlardan çıqqan tuqumla	115
Atawulla tışında üzükle em üydegileni sanı	116
Qarnaşları tipleri/sıfatları	119
Sılpağarmı oğese Zul'fukarmı? Sılpaq er!	121
Tilleden şağatlıqla bla ülgüle	123
Oktyabr' İnkilabha deri hacile	126
Zul'fakar-Sılpağar atdan quralğan türk-musliman tuqumla	127
ALANHAZAR SİRLARI: tuqum-qawum-millet ayırğan tamğala	130
1. Qartcurtda taş ilkiçle	130
2.Nawruz, nawruzla em tamğaları	134
2.1. Nawruz-Sılpağar tamğanı tarihi	138
2.2. Nawruz söznü mağanası	138
2.3. Curtubuzda toğay tamğanı eskertmeleri	141
2.4. Gunnu-gunman tamğa Nawruz tamğanı allı	142
3. Altuç culduznu quramı-alanhazar tamğa	144
3.1. Altuç culduz- «mogendavid» culduzu	145
3.2. Evropa aksüek tuqumlada altuçlu culduzla	149
3.3.Hazarlardan saqlağan qaraçaymalqar atla em tuqumla	154
4. Qarça culduzu em Nawruz-Sılpağar al tamğası	156
4.1.Nawruz-Sılpağar tamğalanı türlewiwleri	160
4.2. Gunman, gunalan tamğalanı üsünden	161
ALANHAZAR SİRLARI: gunman, alan, hazar, balqar, qaraçay	164
I. Gunman, alan, hazar, balqar, qaraçay –bir tuqumlu millet	164
1.Gunnu-Kuman	164
2.Alan	165
3. Bars-Barsil	169
4. Hazar	173
5. Bulğar/bolğar/bolkar/malqar	174
6. Ullu Qaraçay em Gitçe Qaraçay	175
II. Alanhazar	181

2.1. Gunalan em alanhazar tamğala	183
III. Burun türk üyürle quralıwnu küzgüsü: qaraçay camağatnı atawul-tuqum-qawum quramı	184
1. Bir cañız qawumda burun ata-baba tuqum atlarıbız	186
2. Malçılıq turmuşda türleñiwle aqırın bolğanıça adetle da aqırın türleñedile	188
3. Eski üyürleñi atı tuqum atdan em adam atdan bola turğandı	189
Qaraçay millet komiteti em Qaraçay Oblast-(QO)_Unutulğan em taşa tarih	192
1. Birleşgen ese-birdi!	192
2. Birleşgen Qaraçay Oblastnı tarihin çaşırmağğa tergewle bla bilgile	193
3. Nemçala bla ketgen alanlanı sanı	195
4. Kollaborant Qaraçay Oblastnı bir rayonunda ölüm bla boşalğan antisovet etimleri	196
5. 20 miñlik rayonda cañız bir antisovet sermeşiw	197
6. Qaraçay millet komitetni al quramı	199
7. Narsanada Oza bayram	201
8. Ullu Qaraçay bla Balkariyanı (Gitçe Qaraçaynı) 1942c. birleşiwü	202
9. QO-nı 1942c. avgustda -1943c yanvarda tarih künleri (hronologiyası)	204
10. Çerek tragediyası em genotsidi	206
V. Ahır söz	210
"AÇIQLAMALA" ÜÇÜNÇÜ KİTABNI BAŞLARI	
"AÇIQLAMALA"	214
1. Sır	214
2. Manqurt	215
3. Tarih sanawnu üsünden	218
4. Orfografiyanı üsünden	218
5. Ullu	222
6. Atawul/atawl, tuqum, qawum, üyür, millet	222
7. Qabaq	224
"UYAT ETDİ BUĞARĞA..." 1-çi kitabnı açığılaması	227
AL SÖZ	227
XVIII-XIX ömürleden qışa hapar	229
CANDAR	234
DOMMAYÇI, BİYBOLAT, GABİY	239
BARAQ BLA DEBOŞ	241
GAPALAW	246
TOHTAR BLA ANI CAŞLARI	247

QANDAWUR ULU SOLTANÇIQ	248
"ALANHAZAR SİRLARI" 2-çi kitabı açıklaması	253
ALANHAZAR SIRI:sılmaq bıçaq- sılpaq er	254
ALANHAZAR SİRLARI: tuqum-qawum-millet ayırğan tamğala	258
ALANHAZAR SİRLARI : gunman, alan, hazar, balqar, qaraçay	260
Qaraçay millet komiteti em Qaraçay Oblast - (QO)	268
Ahır söz	269
TARİHLENİ KARTALADA BELGİLEMESİ	271
BİBLİOGRAFİYA (qaynaqları)	279

Kitab tışlarını üsünden

Kitabın al tışında foto:

Qartcurtda 1887cıl salıñan taş ilkiç. İlkiçde Sılpağar sır bla birge musliman hilal içinde altıwçlu culduz.

Kitabın art tışında fotomontac:

Başında sol canında Sılpağar tuqumnu kök bayraq arasında altın Nawruz-Sılpağar tamğa bla anı tübünde eki awuzlu altın sılpaq bıçaq.

Başında oñ canında uçkulançı Sılpağarlanı tamğaları

Bayraq bla tamğanı em Miñi Tawnu tübünde 18 ömürden saqlañan kerti Sılpaq bıçaqını kerti fotosu.

Fotomontacını ortasında gerbde (qalqanda) «qızıl Künnü allında alanhazar - sarı qanatları bla aq bars».

Tübünde: Türkiyede, Eskişehir ilinde qaraçaymalqar Gökçeayla elde 1940-1950 cılğı sıntaşla: birinde hilal içinde altı çapraqlı gül', ekinçisinde altıwçlu culduz.

6

" УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..."

1-чи китаб

Ахмад Сылпагъар

Birinçi kitabın Başları:

AL SÖZ// Kitabın baş inneti//
XVIII-XIX ömürleden qışha bilgile//
CANDAR//
DOMMAYÇI, GABİY, BİYBOLAT//
DEBOŞ BLA BARAQ//
GAPALAW//
TOHTAR BLA ANI CAŞLARI//
QANDAWUR-ULU SOLTANÇIQ//
QOŞAQLA//

AL SÖZ

Bu kitabda basmalañan makaleleni* (stat'yalanı) talayı 2003-04 cıllada <http://salpagarov.narod.ru> internet saytda (sitede) çıqğandı. Bügünlükde internet bla orta cılda adamlarımız hayırlanmaydıla. Anı sebebli, internet makaleleni cañırtıb, köb cañı stat'yala cazıb qoşub, kitab etib basmalayma. Kitab kesi üç kitabdan-bölükden quralğandı.

Birinçi bölüm ("*UYAT ETDİ BUĞARĞA...*" atlı kitab): Sılpağar tuqumdan bolub, qaraçaymalqar folqlorda em tarihde atları qalğan cigitleni üsünden tarih haparla bla cırladan quralğandı.

Ekinçi bölüm ("*ALANHAZAR SİRLARI*" atlı kitab) : Nawruz* qawumnu em Nawruz tamğanı, Qaraçaynı (Qarçanı) altuçlu (altı uçlu) culduzunu üsünden tarih bilgileden* quralğandı. Ekinçi kitabda bu qonu* (tema) bla baylamlı **gunman-alan-hazar-bulğar** üyürleri üsünden izlem-tintiw makalele, başha köb tarih em til-tin bilgile bardı.

Üçünçü bölüm ("*AÇIQLAMALA*" atlı kitab):

Al eki kitablada añılaşması qıyın bolğan em termin sözlenu, adam em cercüzü* atlanı açıqlaydı, belgileydi. Allay sözlenu başında culduzcuqları bolub, 3-çü kitabha cıyılğandıla. 3-çü kitabda tarih kartala, millet problemlanı qışha bilgileri da bardı. Stat'yalanı bütew barın, bu "Al söz" stat'yadan başlab, 3-çü kitab bla teñlikde (227 betde) oqub barırğa tıyınşlıdı.

Kitabın baş inneti

Cuwabı milletibizni tarihi em adeti bla baylamlıdı. Har biribiz da ata-bababızdan bizge cetgen til-tin baylıqnı, aşhı adetleni, tarih aytıwlanı kesibizde tohtatıb qoymay, bizni ızıbızdan kelgen tölüge

ötdürürge kerekbiz. Ol quru bir tuqumnu işi em adeti tüyüldü, ol sawlay qaraçaymalqar milletni, sawlay türk qawmlanı bek eski zamanlardan bizge cetgen adetidi em halisidi. Bek kertisi ua, quru türk üyürleni adeti, halisi tüyül - bitew musلمانlağa salıñan borçdu. Alay bla, kitabı baş inneti eki zatı birikdirgendi. Birinçisi: ata-babanı em milletni sırın*, adetin, tarihin bilmek. Ekinçisi: sırını bilgen bla cuwqluqnu tutmaq, tuqum-millet tarih bilgen bla aşu adetleri em til-tin baylıqı saqlamaq, milletni-curtı saqlamaq. Bılayda kesi hawamı ayta turmay, allay oyümlağa islam dinden dalille keltireme:

I. Qur'an (al'-Hucarat= Otowla), 49 surası/ 13 ayatı

«Ey adamlar! Biz sizni bir erkişi bla bir işiriwdan caratdıq, emda siz bir birini tanıır üçün, sizni atawla bla halqla etdik...»¹

«Ey adam ulu! Biz seni bariñi da bir erkişi bla işiriwdan caratdıq. Türlü-türlü milletle, tuqumla da siz bir birini tanıır üçün etdik...»²

« Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dışiden yaratık. Ve biribinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabillere ayırdık.»³

Kuran tercümelede* adam-ulunu bir birin tanıırğa (bilirge)

«etilgen/ayırılğan» har türlü üzükleri atları **«tuqumla, atawulla, halqla, milletle, kabille»** boladıla. Bu ayatı üsünden Abd ar-Rahman Saadi şıyılı bılay cazadı: "Bu ayatdan keledi, har adam kesini çıkgan cerin, sırın bilirge kerek bolğanı, Allah da adam-ulunu milletle bla qawmla anı üçün etgendi»⁴.

Kerti hadis: «Sırığızni biligiz cuwuqluqnu tutar üçün, cuwuqluq tutuw carışwluqnu, rishını, caşawnu köbeytedi» (Abu-Hureyradan at-Tirmizi cazğandı)

Fayğambarıbiz (ASAB)* kesini sırın 21 tobuqqa deri, Adnan ata-babasına deri bilgendi.⁵

Kuranda (sura33 ayat21) bılay borç bardı: «Sizge Allahdan da ahır künden da umut etgenlege emda Allahnı köb esgergenlege-Allahnı rasulunda alamat ülgü bardı»

Hadis: «Allah İbrahimni ulanlarından İsmailni saylağandı, İsmailni ulanlarından Kinananı saylağandı, Kinanı ulanlarından Qurayşni saylağandı, Qurayşni ulanlarından Haşimni saylağandı, Haşimni ulanlarından da meni saylağandı» (Muslim, at-Tarmizi).

Fayğambarıbiz (ASAB) kesi İbrahimni üzügünden bolğanın bilgendi. Ol üzükleri içinde qaysı üzükle igile em ayırmala bolğanın da

bilgendi. Allay ençilikleni-özellikleni* kesi tuqum tarihinden, arab qawumlanı tarihinden bilgendi.

Cazılğan ayatla bla hadisleden açiq bolub turadı- har musulman adam kesini sırn em tuqum-millet tarihin bilirge kerek bolğanı.

II. Tuqum-millet ayırmağanlada, bilmegenlede bolum bilaydı: Detdomda (sabiy üylede) atasız-anasız sabiyle-gıbışıla ösüb ullan bolsala cüzden segizsanı (80%) içkiçi em narkoman boladı, türmelege tüşedi. Bu militsiyağa belgili statistikadı. Ol halğa ala anı üçün tüşedile - çaşawğa üretir adamı bolmay, tayançağı-dağanı bolmay, uyatı namısı qalmay. Tuqum em millet tarihin bilgen adam, cuwuqluqnu tutarıqdı, anı üsü bla milletin curtun süerikdi.

III. Bir cerde ösgen eki birça ösümlükde (bitimde) tamırı qaysını teren bolsa, ol ösüm (bitim) qurğaqlıqını, suwuqluqnu horlaydı. Quw bolmay - saw qaladı. Tamırı teren em qalın bolğan ösümlük bla tamırı say em cuqa bolğan ösümlükni bolumları başhadı. Adamla em halqla ösümlükça-bitimça Allahnı coruğundadıla. Tamırı teren (tarihi teren!), tamırı qalın (cuwuğu qalın!) bolğan adamğa (milletge da!) allay şart çaşawda boluşhanlay, kesi da demeñili bolğanlay baradı. Har adam da tuqumu bla, har millet da tarihi bla baylamlı-ılgili bolğan çaşawda küçlü oñlu boladı.

(Bu eki oylaşnı igi añılar üçün «Açıqlamala bla bilgile» Ç.Aytmatovdan cetgen «manqurt» bilgini oqu).*

IV. Birinçi kitabda tarihleri cazılğan Candar, Dommayçı, Deboş, Gabiy, Baraq, Galpalaw, Soltan, Beşbaş quru kesi sırların, kesi malların qoruwlamağandıla. Ala tuqum sırların, kesi sıyların, namısların, kesi mülklerin saqlay, anı bla bütew tawlu halqını namısın, sırn, tab mülkün da saqlağandıla. Bilanı halların eski cırıbwı aytadı: "**Küreşe edik qazawtha kirişe/ Başıbwız qalmasın Qaraçayda qatın bedişge*...**". Alanı har birini qazawatı, sermeşiwü, cırı tawlu halqqa caq etgendi, cigitlikge, baylamsızlıqqa* ülgü bolğandı.

Tuqum em millet tarih citi bıçaqça bir zatdı. Bıçaqını tüz tuthan kesine fayda tabar, ters tuthan kesine cara salır. Tarih quru til-tin em millet saqlawda hayırlanmay, başha türlü añılaşınsa, bıçaqça ol zaran da günah da keltirlikdi. Adam tuqumun-milletin mahtab, günahlı ullan köllülükge kirmez üçün bu kerti hadisni esde tutsun: «**Adamla awuşhan ata-babaları bla mahtanmasınla. Allayla Allahha tuwar**

pohnu qazğan kamcaklardan ciyirgeşlidile. Adamları har biri ne Allahdan qorqan musulman, ne kesi kesin mahtağan günahlı cazıq...» (Abu-Dawd, At-Tirmizi).

V. Orus assimilyatsiya milletibizde qızıwdan qızıw, terenden teren bolub baradı. Bu zat bizge bugün em ullanı carıwdu. *Millet allında süyelgen tamadalarıbız bu halğa qarşçı bolğannı qoy, milletde allay carsıw-problema bardı deb da oylaşmaydıla. Ala añılağandan eki respublika alan halqını til-tin baylığın saqlarğa qurulmağandı, başda süyelgen eki ciyırma qaraçaymalqar tamadaçıqını baysıtırğa quralğandı.*

Assimilyatsiya * bizge sürgün * teñli terslikdi, artıqlıqdi. Sürgünden adamlar curtlarına qaythandıla. Tilin tas etgen millet başha millet boladı, ansı ızına qaytalmaydı. Qaraçaymalqar (alanhazar) milletni bütew türk dun'ya bla birikdirgen islam din bla ana tilidi. Tilinden ayırılса dini da qarıwsız bolur, türk dun'yadan da, tarihinden da, cırlarından da, nesinden da ayırılır. «Manqurt» bolur, tamırsız bitimça quw bolur.

Tarihin em tilin süygenlege, «bismiLlyahi, assalamu aleykum, Allah buürsa...» deb söleşiwçülege kitab carawlu bolur.

Assimilyatsiyağa em terslikge qarşçı bolub, tarih em til-tin saqlawğa carawlu kitab bolur. Billay oylaşla bla inciwe cazdırthandıla kitabını em aladıla baş mağanası bla ara bağanası anı.

10

Esgertiw

I. Bu kitabda cañılıç eslegen em cañı tarih bilgi qoşama degen, kitab çığarıwlada boluşama degen maña [bu internet poçtalağa](mailto:bulgarmen09@gmail.com) cazzın: bulgarmen09@gmail.com, gunnallan@yahoo.com

Qaynaqla* :

1. Quran, Hubiymanı Abu-Hasan köçürgen versiya Stavropol' 2008c.
2. Quran, Ebzeleni Abu-Üsuf köçürgen versiya «As-Alan» jurnal №4 (9)
3. KURAN-I-KERİM VE TÜRKÇE AÇIKLAMA TERCÜMESİ-Doktor Ali Özek Başkanlığında SUUDİ ARABİSTAN KRALLIĞI, MEDİNE-İ MÜNEVVERDE 1407-1987
4. «Tolkovanie Svyaşennogo Korana» Abd ar-Rahman Saadi perevod E.Kulieva t.2 str.886, Respublika Belarus' g.Minsk 2006g. izdatel'stvo «Umma»

5. "Cizn' proroka"-Şeyh Safi Ar-rahman al'-Mubarakfuri (indiyalı cazar)
Moskva 2002c., 11 beti

XVIII-XIX ömürleden qışha bilgile

Kitab başlamı

Alğa bu stat'ya pis'moğa cuwab bolub cazılğandı. Türkiyeden bir qaraçay caş, maña 2003 cıl e-meyl* iygen edi. Ol e-meylinde, Türktegi başha qaraçay alim cazğan ilmu izlemleden tariğa edi. Qabartı biyle har qaraçay tawlu üydegiden casaqqa cıl sayın bir qoy alıb turğandıla deb anı cazğanın bildire edi. Türkçe alağa da "kabardı prensle"- "qabartı printsle" deb caza edi. Arabız uzaq Türkiyeni qoy, kesi içibizden haparları bolmağan birewle adıg ötürükleni qaytarıb içibizde oğuna cayadıla.

Men da ol elektron maktubha allay oyum cañılıç bolğanın añılatırğa küreşe cazıb başlağanem. Biz casaq tölemegenbiz, adıg-abaza qawmla kesleri tolusu bla qaraçaymalqar biylege (em noğay-qumuq biylege) casaq em «qabaq»* bolub turğanların bildirib cuwab qaytarğanem. Allay fikirge-oyumğa adıg em qaraçaymalqar sözleni mağanasın açıqlay-tinte em kavkaz milletle Rossiyağa boysuñan hronologiyanı analiz ete kelgenem. Bu kitabda buruñu Silpağar cigitleni üsünden cazılğan tarihlene köbüsü da adıg-abaza qawmla bla sermeşiwleni üsünden boladı. Anı sebebli, birazdan Türkiyege aşırğan cuwablarımı köbeytib, stat'yaçıq etib 2004cıl internetge salğanem. Bügün ol stat'yanı (makale)* bizni temabız bla baylamlı bolğanı üçün tüzetib, bilgile qoşub kitabha salama. Men tezis halda cazğan oylaşlarımı, Z.B. Kipkeeva fahmulu çaqdaş * alimimiz, 2006cıl bek köb tarih materialları hayırladıra alamat kitabında işeksiz etib açıqlağandı. Men cazğanı azğa, ne tersge sanağannı da Zaremanı kitabına aşırma.*

Andan sora sermeşiwleni üsünden aythanda sawut-sabanı em qazawat bardırıwnu üsünden da aytırğa kerekdi da, kitabıbnı temaları bla baylamlı eki-üç bilgile da qoşama.

Meni tergeüm bla Candar bla Tatarqan* cigitlikleri 1770-1800 cıllağa, Dommayçı, Gabiy, Deboş cigitlikleri 1820-1840 cıllağa tüşedile. (Candarnı cigitligi 1800-1820 cıllada bolurğa da bolur) Tarihıbnı bek qıyın zamanları. Silpağar sırlağa qaray, başha tarih dokumentle bla teñleşdire Dommayçı, Deboşnu, Gabiy, tuwğan cılları 1790-1795 cıllada bolğaña tergeyme. Awuşhan cılları 1855-

1865 cıllada bolğaña uşaydı. XIX ömürnü al carımı Qaraçaynı (Malqarnı) baylamsızlığına* qorquw-quwğun kelgen zamanla. Tögeregibiz sermeşiwle-uruşla köb bolğan, qayğı-qawğa, fitna köb cürügen çaqla.

Kırım hanlıq qarıwsuz bola kelib, ızı bla hanlıq quruydu. Soñra qırım halqı 1783 c. orus patçahnı iktidarına* tüşedi. Andan sora Orus-Kavkaz qazawat başlanıb, 1864cılğa deri baradı. Qaraçay da (Ullu Qaraçay bla Beş Taw eli*) 1827-1828 cıllada patçah askerlege horlatıb, Rossiyağa tüşdik deb, amanatla beredile.

Alay a Ullu Qaraçay 1880 cıllağa deri kesi töresinde*, özden taw adetinde, islam şariat adetinde çaşab kelgen zamanladıla.

Honşu milletlede ua bolum başsharak.

Qabartı adıglanı bir bölegi Rossiyanı iktidarına 1790c tüşgendi.*

1783 cılğa deri qabartılıla em başha adıg-abaza üyürle Qırım haña boysunub casaq töleb turğandıla. Qabartılılanı bir kesegi (Osman Soltanlıq/ Osman İmperatorluq* canlısı) 1804 cıl sermeşiwde horlatıb, tolosu bla degença Rossiyağa kiredile. Bir kesekçigi (bügünü çerkes-adıglanı bölegi) da Qaraçaynı cerine qaçadıla, köçedile.*

Alay bla qaraçaymalqar halq patçahnı iktidarına qabartı adıgladan* soñra, 38 cıldan soñra tüşgendi.

Patçahnı generalları qabartı adıglı turğan tüzlege kazak elle qurub, alanı biylerin qaraçaymalqarnı cerlerin sizge berebiz deb, bizge udulab turğandıla. Kitabda atları ayılğan adıg-abaza biyle-Hadağucuqları* (Teberdi em İncik boynunda), Abukları* (Gitçe Qaraçayda), Ulowları* (Gum özende) Qaraçaynı cerlerine alay alğandıla. kitabda cazılğan sermeşiw tarihleni aslamısı bu üç tuqumnu adamları bla boladı.

Andan başhada, qabartı biyle 38 cılnı içinde patçahha qulluqğa kirib, andan sawğala, çınla, sawut-saba ala turğandıla. Alan (qaraçaymalqar) halq a 1827-1828 c. deri kesi erkinliginde, kesi töresinde çaşağandı. Rossiyadan boluşluq tabıb, patçahnı qulluqçuları da alanı bizge udulab, ala qaraçaymalqar (alan) halqnı uzaq em cañız qoşlarına cortowul eterge küreşgendile. Özenlege, ellege kirelmegendile. Caylıqlada, qışlıqlada sawutsuz em sermeşiw eter adamı az bolğan qoşladan mal, adam sürgenden arı başhağa qarıwları bolmağandı. Çabıuwılğa kelgen qabartı, abaza bölekle «cesirge mal, adam» tabhan qoy, cırthıç nögerlerini ölüklerin alıb köb kere

qaythandıla.

Bu sözleğe sağatlıq sawlay qaraçaymalqar folklor etedi, kitabda Sılpağar çaşlanı cırları, tarihleri dalil* boladı.

Qabartı adıyla Rossiyağa 38 cılnı alğa tüşgeni sebebli, 19 ömürde istoriya cazmalada köbüsüne qabartılılağa tab cazılıb qalğandı. Tarihni tüzü cazılmay- qabartı adıqlanı sözleri bla ala ayılğan cazılığandı. Bizni tarihçile barısı da bılayçığın ayırıp çertib, halqıbızğa tolu añılatalmaydıla.

Qabartı tarihçile: qaraçaymalqar halqqa biylik etgenbiz, aladan casaq alıb turğanbız degenle bitew barı sandıraq bla ötürük sözledile. Alanı sözleri aldawq bolsalada – ensiklopediyalağa, başha kitablağa, internetge tüşüb turadıla. Anı tışında bizni tarihibizni keslerine burub, kesleriniki etib baradıla.

Adıg tarihçile G.Klaprotnu, S.Bronevskiyni, F.F.Tornawnu 19 ömürnü al cıllarında cazğanların dalilge tutadıla. Alay a ne Klaprot, ne Bronevskiy, ne Tornaw qaraçaymalqar ellede bolmağandıla.

Alanlağa kelib: «Kimgе casaq töleysiz?» deb sormağandıla. Klaprotta, Bronevskiyda qabartılılada qonaq bola, ala aythanlanı cazıb ketgendile. Söz üçün Klaprot Kavkazda 1807-1808 cıllada bolğandı. Qaraçay-Malqar a Rossiyağa 1827-1828cıllada kirgendi. Qaraçaynı üsünden Klaprot Qabartıda çaşağan bir ermen alış-berişçini* aytıwlarından cazıb ketgendi.

Tarihni teren tintgeñe, kesibizni folklorubuzğa tayañaña, til esgertmeleribizge qarağaña- biz qabartı adıqlağa boysuñan tüyül-adıqla kesleri kabar em çerkes alanhazar üyürlü biylege boysuñan bolub çığadıla**.

Bılayda qısha tezis (tez) halda eki-üç dalil cazayım:

1. Adıg tilde «biy» degen söz "caw, duşman" degen mağananı tutadı. «Biy» söznü ua qaraçaymalqar camağatda sotsial ierarhiyanı başı bolğanı belgilidi. Em eski mağanası, mecisuw zamanlada Teyrini atı bolğandı. Söz üçün, «Teyri - Kök Biyi».Miyik-Biyik da «biy» sözden quralğandı. Bizni biyleribiz alağa biylik etib, alanı boysundurub - andan adıqlağa ala «caw, duşman» bolğanı körünedi bu misalda. Bu bek açıq, keskin dalildi añılarga süygeñe.*

Adıg tilde «Curt, Atacurt» degen söz coqdu. Bizde ua «Curt, Atacurt, Qart Curt, Elcurt» atla sözle toludula. Ala ol söznü orus söz bla «Rodine» deb aytıb turğandıla. (1955 cıl çıqğan

sözlüklerinden oqub aytama).

M. Buday adıg ötürükçülege «sizde Ata Curt sözügüz da bolmağanlayına, Kavkazda teñizden teñizge deri orunlu qalay bolduğuz?» deb cazğandı. Aña cuwab tabalmay, 1999 cıl cañı sözlük çığarğandıla, anda «curt» mağanada «hequ» degen söz cazğandıla. Anı bla curtlu adıg qawmla quru 1999 cıl bolğandıla. Alanı tillerinde «Rodine -Ata curt», «Biy- duşman, caw» mağanala bek açıq körgüzedile kim kimge casaq bolğanın, kimde küç qarıw bolğanın.

2. Qabartı biyleni tizmesinde 70 tuqum bardı.

(Aldab 70 biy tuqumubuz bardı deb cazadıla, kertisi bla ua biyelerini sanı 10-ña da cetmeydi. Qabartı adıg biyleni sanı em bütew adam sanı 19 ömürnü al çaqlarında - qaraçaymalqar biyleden em bütey adam sanından az bolğandı). Ol «70 qabartı biy» tuqumlardan, 2-3 tuqumdan qalğanı bitew barı türk (qaraçaymalqar, noğay, kumuq) sözleden quralğandıla.

İçlerinde Nawruzları deb biyleri bardı. Ol bizden noğayğa ketib, noğaydan adıglağa kelib biy bolğan, bizge qan cuwuqluğu bolğan tuqumdu. Başha «70 biy qabartı» tuqumnu içinde üçden biri busağatda da qaraçaymalqarda bolğan tuqumladıla. Alay demeklik adıglağa (qabartılılağa) qaraçaymalqardan, noğaydan, qırımtardan çıqqan adamla biylik etib kelgendile.

3. Qaraçaymalqar til bla adıg qabartıçerkes tilde birça sözlenni sanı 240-250 cetedi. Alanı beş etib törtüsü qaraçaymalqar sözledile. Bu zatda bizni aladan oñluluğubuznu bildiredi. Alay demek, tili bay halqı kul'turası da, ekonomikası da bay bolğanın körgüzgen bir şartdı. Biz halq aladan oñlu bolub, biznikile alağa «biylik» etib, bizden alağa sözle alay köçgendile, ansı kesi allına bizden sözle köçmegendile. Söz üçün iñiliz tilli Amerikanı Birleşgen Ştatları küçlü, qarıwlu bolub, iñiliz til dun'yağa anı bla cayılğandı.

Başında çertgenimça, adıg- abaza qawml 19 emürnü başında orusdan küç tabıb biz alan halqqa oşun tiregendile. Kesleri da ullu asker cıyar qarıwları bolmağandı. Adıg tarihçileni «eki-üç miñ askerleribiz» degenleri - barı aldawqdu-ötürükdü. İmam Şamil' Dağıstanda allay bir adambla 30 cıl qazawat bardırğandı. Qabartı adıgla qaraçaylıları quru bir kesegi, quru 500-700 adamı Hasawkada etgen uruşnu bitew barı birden etalmağandıla. Soñra «miñle bla askerleri» qayda bolğandı?

Ala etelgen on-cıyırma adam degença cıyınçıq bolub, adamı az qoşladan adam urlağan, mal sürgen, tonowulla etgen bolğandı. Allay gruppacıqlanı, Candar em Deboş, Dommayçı, Gabiy cigitle, har biri cañızlay, tohtata da igi carsita da turğandıla.

Cigitleni işleri bla baylanlı bolğanı üçün em XVIII-XIX ömürlede uruş etiwnü açıqlağanı üçün 5 bilgi:

Hasawka uruşnu tarihine qoşaçıq

Bu haparnı qartlarıbızdan² eşitib, iynanıb, haparnı mağanası ulludu degen oyumda qoşama. Hapar Semenlanı Cırçı İsmailden* kelgendi. İsmail da cuwğu-egeçi Semenlanı Saraydan eşitib aythandı. Semenlanı Saray Sılpağarlanı Mussanı qatını bolğandı. Mussa Hasawka uruşda 1828 cıl şahid bolğandı. Hasawka sermeş bitgenden sora, uruşda ölgenleni arbalağa cükleb ellege, tiyrelege keltirib üylerine bergendile. Qaraçayğa çabıuwl* kele turğan orus askerni allına Qaraçaydan aşığış sawt tutallıq erkişi bütew barı atlañandı. Tawlula bazğa* suw qatında, qaya tübün saylab, otların, oqların, sawut-sabaların alayğa salğandıla. Uruş barğanda bazdan oqnu-otnu kereklige berib, bazğa da caralı bolğanlanı, ölgenleni cıya turğandıla. Bir zamanda küçlü cawum bolub, suw qobub, ırhı bolub baznı suw alıb ketgendi. Ölükleni, caralılanı, sawt-sabanı ulla carsıthandı, qorançlı etgendi. Uruş boşalıb, artda ölükleni cıyıp, üylege çaçhanda, bir-bir ölükleni betlerinde caraları bolğandan, qobhan ırhı aman etgenden adam tanımazça bolğandıla. Mussa da caralı bolub ölüb, ırhı alıb ketgen ölük bolğandı. Saray erin Mussanı boyalğan-boyalmağan çabırlarından tanığandı.

Quwğun kelgende, Mussa uruşha asırı bek aşıqğandan bir ayağına boyalğan çabır, ekinçi ayağına boyalmağan çabır kiyib, uruşha cortub ketgendi. Bu işni körgen Mussanı qatını, erin çabırlarından tanığandı. Orus asker saqlanmağan cerden kelib, Hasawka uruşha qaraçay asker aşığış-hazırlanmay çıqğanına bu aytıw dalildi.

Qaraçayğa orus askerni allında *Dudalanı Amantiş (Teñizbiy) em Abuklanı Atacuko* taşa collanı körgüzüb kelgendile. Anı üçün Abukları tuqumğa orus generalla Qaraçaynı bek köb cerin bergendile. Busağatda Pervomay elden (eski atı Abuk kabak) başlab, Gum özenni 7-10 kilometr uzunluğı bolğan cerni bergendile.

Dudalanı Amantişni ua Ullu Qaraçayda Hurzuqda qara bağanağa* baylab, taşla bla atıb urub öltürgendile. Taşla bla urub islam dinde ziyna etgen kahme erkişi-tişiriwnu öltüredile. Başha aytıw bla oruslula bla qazawat etgen cıl oğuna Amantişni Ullu Qaraçayda taşa öltürgendile. Hasawka uruşnu allında Amantiş oruslulada amanat bolub biraz turğandı deydi.

Qartla aytıwdan, Hasawka uruşdan bir cılnı alğa orus asker Qoban çağası col bla Ullu Qaraçayğa öterge izlegendi. Alay a Aman Nihıtta açı uruş bolub, köb askerçileri qırılıb, Qaraçayğa ötelmey qalğandı. Deboşnu tuwduğu Ünüsni qız tuwduğu aythandan, Aman Nihıtta uruşda Deboş 50 orus askerçini qırğandı. (*Deboşnu üsünden "Deboş" makalede tolu hapaşın oqu*). Deboş Aman Nihıt uruşda cayaq süyeklerin oq teşib, qıyın caralı bolğandı. Uruşdan sora, carası aqırın saw bola, kesi aşayalmay, bir cılnı awzundan cuqa bilyamuq quyub turğandı. Bir adam bir uruşda "50 askerçini qırğaña" iynañan qıyın bolsa da, tawlula Aman Nihıtta orus askerni tıyğınına işek coqdu. Hasawka uruşdan alğa, 1826-1827cılıda, tıñ colla bla orus askerle öterge izlegenlerine işek coqdu. 1828 cıl tawlu qaraçay askerni aslamı orus askerni Aman Nihıtta saqlağanı bugün meñe tuwradı, kertidi. Alğa general Emmanuel* Aman Nihıtı coluna eki cüz elli atlı asker bla üç tobnu aşırğandı. Ol asker qaraçay askerni aldarğa carağandı. Qaraçay tawlu asker Aman Nihıtı saqlab turğandı. Bilmey turğan canından kelgenleri bla Hasawkağa qaraçay askerni azı, quru beş cüz askerçisi çıqğandı. Hasawkada uruş başlañanı belgili bolğanda, Aman Nihıtdan eki cüz tawlu askerçi künortağa Hasawkağa cetib, uruşha qoşulğandı³. Askerni köbüsü Aman Nihıtta turğandı. Hasawkada uruş qazawat boşalıb, ekinçi kün general Emmanuel' em orus tamada abıçarla* Qartcurtha kirgendile. Soldat askerçileri kirmegendile. Ullu cañur cawub, cibib, endi quwğun boşaldı, Aman Nihıtha orus asker kelmedi degen oyumda tawlu asker ızına Qartcurtha qaythandı. Orus askerni başçısı Emmanuel' Qartcurtda Qaraçay Töre bla mamırlıq em caraşıwluq sözleşme bitdirgenine kelgendile. Oruslula tışından kirgen cañı ullu qaraçay asker körüb, bek qorquwlu bolğandı. Tawlula cañı qazawat açıbmı qoyadı deb qorqğandı. Alay a uruş bolmağandı, iş boşalıb turğandı. Hasawkada beş cüz-ceti cüz askerçi uruş etgeninden sanab, artda orus tarihçile Ullu Qaraçaynı adam tergeb segiz miñ adam çığarıb, annı cazıb turğandı. Kertisi bla ua Ullu Qaraçaynı adam

sanı 24 miñ adam bolğandı⁴. Bu sandan Ullu Qaraçay beş miñ çorası* bolğan asker qurayallıq bolğandı⁴. 24 miñ adam sanawla Ullu Qaraçay Rossiyağa boysuñandan sora 1833 cıl etilgendile.

Otuz ceti cıldan sora, 1868-1872 cıllada Qaraçaynı başçısı Petruseviç quru biy-özden-çanka tuqumlanı bir kesegin uçhara sanab, 14 miñ adamnı eseblegendi. ("Alanhazar sıru -Içi kesegi" başda "N.G. Petruseviçni tizmesi tolu tüyüldü" stat'yanı oqu). Petruseviçni sanawu da allında 1833cıl sanawnu begitgen dalil boladı. 1828-1868 cıllada sermeşiwle, Türkge köçüiwle, sabiy urlawla, adam öltürüiwle, awruwladan ölüwle, adıg-abaza qawumla Qaraçaynı cerin basıb, ol qawumlağa qoşulub ketgenle asırı köb bolğandan Qaraçaynı adam sanı ösmegendi, az bolğandı.*

Alay bla Aman Nihıta süyelgen tawlu askerni köbüsü Hasawka uruşha qoşulmay qalğanına Ullu Qaraçaynı adam sanı em qartla aytıwla birden şağat etedile.

Bütew kawkaz milletleni içinde Ullu Qaraçayça sıylı şartlada Rossiyağa boysuñan bolmağandı. Qaraçay Töreni atından Qırımşamhallanı İslam* bla orus patçahnı atından general Emmanuel' sözleşme cazıb, Rossiyağa boysuñan Ullu Qaraçaynı haqların qagıtha tüşürüb belgilegendile. Qaraçay Rossiyağa bowsuñandı, alay a camağat çaşawu, adeti-şariyatı kesi töresinde, kesi erkinliginde qalğandı. Bu sözleşmeni orus patçah 1880 cıllada buzğandı.

17

Tawlada qazawatnı⁵ lağımları*

Ullu Qaraçayğa qorquw bolsa ne zamanda da bu lağımları Aman Nihıtha cetginçi taw tiklede qurağandıla:

1.Çegetleni qatı bla em içi bla barğan collanı canında uzun narat terekleni tübün mıçhı bla kesib djığarğa hazır etgendile. Mıçhı umurların çaşırğandıla. Uzaq taşada bir naratnı tayaq bla türtüb cıqsala, ol terek qatında terekni cıgıb, ol birsi da başhanı cıgıb birden köb narat terekle kele turğan askerni üsüne cıgıllıq bolğandı. Ullu awur terekleni tübüne tüşgen ne ölmey ne qıyın caralı bolmay, saw qalmağandı.

2. Colnu başında tiklede ullu köb taşlanı qayışle bla baylab salğandıla. Caw asker cetgende qayışleni kesib, üslerine taşlanı quyğandıla. Aşıqmay, köb zamaña etsele, taşlanı qayış bla qısmay ağaçladan tirew bla salğan lağımları da bolğandı.

3. Collanı başında tiklege butaqları kesilgen töñekleni ögüzle bla tartıb kelib salğandıla. Terek töñekleni, 3-5 metr dükküçle etib, ekew-üçew qazıqını cerge ilindirib türtsele töñereb keterça salğandıla. Alanı da kelgen askerni başına töñeretgendile. Bıllay terek töñekle, taşları qışhan qayışleça terk çirimey em tübü kesilgen terekleça cıgılıb qalmay, köb cıllanı aman bolmay, sawtlu asker ornuna, qoruw lağım bolub turğandıla.

Qaraçayda buruñu askerçini uşkok* keregi⁵

1. Cezden cassı etilgen **otluq***, beli bawu bla beline qısılib bolğandı. Otluqqa (porohovnitsa) eki litrge cuwuq ot sıyıñandı.
2. Andan sora belibawuna **ot ölçesi** (merka dlya poroha) baylanıb bolğandı.
3. Belini başha canında, belibawnda **oq qabçığı** (kocannaya sumka dlya pul') bolğandı.
4. Belinde **qaması**, sırtında uzun bırğılı uşkoku bolğandı.

Uşkoknu quramı:

birği, birği artında **qulaq ot** tegenesi, üsünde otluq **eki taş çarhçıq**. Otluq çarhçıqları bir-birine çaqdırıp, ala ciltin berib, tegene üsünde otnu candırıp, ot **teşikçik (terezeçik)** bla bırğıda otha köçüb, bırği içinde ot camb-çaçılıb oqnu bırğıdan uçurğandı, atılthandı.

Al uşkoklada qulaq ot tegene bolğandı, artıda quw bolub, ciltin quwdan birği otha köçüb, oq alay atılğandı. Uşkok bırğını tübünde uzun **sapa/saba** bolğandı. Sapa/sabanı boluşluğı bla bırği içine ot, otnu ızından oq, oqnu ızından kiyiz **buştuqçuq, bıstır** (пiс) suğandıla.

Hazır oqla (patronla) çığıb başlağanda oqnu sapa bla bıstırırw tohtağandı. Hazır oqnu atarğa quroq (kurok) hazırlğandı. Qulaq ot tegene bla quwnu işin sampal bla ottaş em kapsül' etgendile. Sampaldan bashanda ottaş (boök) kapsülnu urub küydürüb, patron içinde otha köçüb, oqnu atılthandı. Hazır oqnu bırği içine salıb, oqnu atarlay qurğandı.

5. Tawlunu köküreginde eki canında onuşar hazırı bolğandı. Hazırını quramı: tüz ağaç çıbıqını için quw etib, tübüne **bıstırını** qatı begitgendile, sora içine bir tütünlü (bir oq ölçem) ot quyğandıla, başına oq begitib **hazır** etgendile. Uruş zamanda tawlu askerçi hazırını başından tişleri bla oqnu terk ayıradı. Quw çıbıqda (hazır içinde) otnu uşkok bırğını başından quyadı, tişleri bla tutub turğan

oqnu birğiğa sapa bla suğadı. Hazırnı tübünde bıstırnı da birğini başından suğub, sapa bla qatı bekleydi. Uşkok atarğa hazır boldu.

6. Bıladan sora, at cerge qısılib, ne sırtına tağılib **tob qabçığı, oq kebi** bolğandı. Tob qabçıqda oqla bla ot birge cürütülğendi. Oq kebni tört teşigi/kebi bolğandı. Eki teşigi bla **32 kalibr** oq etilğendi, başha eki teşigi bla **çeçme** etilğendi. Çeçme uwğa, oq uruşha carağandıla.

7. Uruşha hazırlanıwda, uşkokdan atıb, üreniw bolğandı. Maraw ustalığın sınavda em üreniwlede, erişiwlede uşkokdan athañña "**qara atıw**" degendile. Bayramlada öçge iynek, at salıb uşkokdan, sadaqdan athañña "**qabaq atıw**" degendile.

Esgertiw: «**Açıqlamala bla bilgile**» kitabnı 3-çü bölügünde «**qabaq**» söznü mağanasına qara. (Başında culduzcuqları* bolğan başha sözlenni da açıqlamaları alaydadı)

Ot etiwnü amalı⁶- hazırlaw qullanımı*

Qaraçayda otnu (poroh) bek ertde zamanlada oğuna ete bilğendile. Ot etiwlari başha cerlede tübemegen ençi lağım bla bolğandı. Quramı üç zatdı: zalıqıldı*, qaya ot, tal terekni kömürü.

Ot etiwge zalıqıldını quru çirçigi caraydı. Çirçikni çağarını allı bla, bassañ caw çıqğan, bişgen zamanın marab alay cıyğandıla. Başha çirçigi, ne çaprağı, ne tamırı caramaydı.

Ekinçi quram ülüşü **qaya ot**.

Qaya ot- tıtırğa uşaş, mumiy* em cuwa* qayada ösgença, teşiklede, taş carılğanlarda bitedi. Qayalada doğraça bolub, gırt-gırt çığadı, bir-eki cumduruq teñli bolub ösedı. Qaya otnu buqusu da boladı. Alay a qaya otnu kristal cıtırıwıq qatıçığın cıyğandıla. Ol Hurzuq tögerekde qaya tüblede, dorbunlada, qaya teşiklede artıq köb tübegendi.

(bu haparnı aythan İslam, "sera/sera" mağdan bla "qaya otnu" biri birinden başhalatadı. Qaya otnu ilmu-himiya atın tabalmağanma).

Zalıqıldını çirçigi bla qaya otnu bir-birine qoşub, çoyuña salıb, qatıdırıb, bulğanma* etib qaynathandıla. Zalıqıldı çirçik bla qaya otnu ülüşleri teñ etgendile, ne da çirçik biraz artıq bolğandı.

Bulğanma birça sarı bolub, kömük çıqgıncı qaynab, kakça bolğandı. Sora kakga (bulğanmağa) tal terekni kömürün qoşandıla. Qoşulğan kömür kaknı ölçeminden törtten birge cuwuq ülüş bolğandı. Talnı külün tüyül, kömürün qoşandıla. Tallanı da bu işge carawlusı çeget

tal (osina) bla suw tal (verba) bolğandı. Ağaç kömür bulğanmada erib, bulğanma carmaça boladı. Sora anı bla ot etiw boşaladı, ot hayırlanırğa hazır boladı.

Uşkok oqqa qorğaşın kerekdi. Qorğaşın Ullu Qaraçayda erkin, kerek bolğaniça bir tabılğandı. Tınç em cuwuq alıñan ceri- Hudes suwğa cetmey, Qart-Curtdan eki-üç qıçırım töben bolğandı. Alayda, 1891cıl, mağdan qazğan El'brusskiy elçik quralıb, qazmadan qorğaşın çığarıb turğandıla. 1975cıl qorğaşın boşalğandı. Burun qaraçaylıları Ishawat suwnu em aña qoşulğan Muşt suwnu qulaqlarında qorğaşın tabhandıla em hayırlañandıla.*

Sapın etiwnü amalı⁶ - hazırlaw qullanımı

Al zamanlada mursa (krapiva) hansnı, kiyik qudurunu, burçaqını (goroh), emizikni (klever) çöblerin-çapraqların, mant hansnı (lopuh) tamırın-çapraqların küydürüb kül etgendile. Bizge cuwuq zamanlada qudurunu (fasol', goroh) em lütserna* hansdan da kül alğandıla. Lütserna latinça "Medicago", qudoru " Fabaceae" boladı. Iızı bla külnü curuña salıb, curunnu elek ornuna hayırlandıra, suw quyub külnü süzgendile. Allay külnü süzüb çıqqan suwnu atı **silti suw** bolğandı. Silti suwnu köb qaynatıb suwun çığarğandıla. Suw qaynab çıqsa, qum qalğandı, anı atı "**silti**" bolğandı.

(Meni kölüme kelgen bla silti bla selitra bir bolmağanlıqqa, "silti" söz sawlaw duniyağa cayılğan latin "selitra" söznü allı bolurmu). Sora siltini tört- beş ölçemine bir caw ölçemni qoşub, qol uwuçda cummaqçıq etgendile. Silti qumnu (kristallanı) bir-birine tutdururğa sarı cawdan iç caw igi bolğandı. Silti bla caw cummaq bir-birine qatışıp, qol uwuçta sıyınıb, **sab/sap** teñli bolğanı üçün atı **sapın-sabın** bolğandı. Allay sapınıni beti mordan qarağa tarthan bolğandı. "Sapın/sabın" at bütew dun'yağa belgilidi, başha milletlege cayılğandı.

(Bu künlege deri bizni eski alan sapıña uşaş sapınıni, "hozyaystvennoe mılo" atda, tükenlede sata turğandıla.)

Bu amalda tawlula sapınıni 1940-1950 cıllağa deri ete turğandıla. Artda himiya sanağat* aynıb, alğa urub ösüb, cawu ornuna glitserin qoşub, sapınıni zavodlada etib başlağandıla. İslam aytıwdan sürgünde, Orta Aziyada, anası bla birge, lütserna külden küñüne cıyırma sapın etib, anı satıb keçiñen küñleri köb bolğandı. Orta

tergew bla bir kilogramm külnü süzgende, suwun qaynathanda, qalğan siltisinden eki sapınçiq bola turğandı.

Qaynaqla:

1. Z.B. Kipkeeva, Narodı Severo-Zapadnogo i TSentral'nogo Kavkaza:migratsii i rasselenie (60-e godı XVIII v.- 60-e godı XIXv), Moskva ş., 2006c.
2. Sılpağarlanı Muradin Muhammad ulu (1939c.t.) Ciñirik el,
3. V.A. Potto "Kavkazskaya voyna" 5-çi tom, Stavropol' şahar 1994g, 333-334betle
4. İogann Blaramberg "İstoriçeskoe topografiçeskoe statistiçeskoe etñografiçeskoe i voennoe opisanie Kavkaza" Moskva 2005c. (1833cıl cazılğandı), 317 bet
5. Sılpağarlanı Muradin Muhammad ulu (1939c.t.) (baş informatorlarıbızni biri), Ciñirik elde çaşaydı, Sılpağarlanı (Dobarları) Nazbiyden (1916-2008) eşitib, Nazbiy şkol zavuç, Uçkulanda tuwğan, ösgen, çaşağan, awuşhan.
6. Sılpağarlanı İslam Muhammad ulu (1928 c.) Üçköken elde çaşaydı, (baş informatorlarıbızni biri). Kesi aytıwdan atası Muhammad 1930 cıllada kolhozda ceti qoşha tamada bolğandı. Orta Aziyağa köçgünçü İslam çaşko bolub atası bla ot ceti qoşlağa cürüy, alada keçe qala, qoşçu qartlardan köb tarih haparla eşitib esde tutadı.

21

CANDAR

Qışa tarih bilgi

Sılpağarla atawllağa üleşiñinçi, burun Sılpağarlanı Candar Cılıqçı ulu degen dew cigit çaşağandı. Anı cigitligi bütew tawlu milletge belgili

bolğanda, aña küy etilgendi. Küy (küw)* tarih-cigitlik cırmı ayırma ençi atıdı. Candarnı cigitliginden em çaşaw colundan bilgile bizge küyleni cazılğan versiyalarında em qartlarımız aythanda cetgendi. Ullu Laba suwnu töresinde, "Baba" atlı cerde, Candar kesini sırn, curtun çaqlay, tamlıla bla qan sermeşiw ete, kerti batırlıq körgüztüb ölgendi¹. Tarihibizde tamlı atda abaza bölekleni birsi qawumu belgilidi.

Al tölüden ız tölüge arasın orta tergew bla 31-34 cıl sanasaq, Sılpağar sırn bile, Candarnı çaşağan tarihin 260-280 cılnı alğa çığarabız. Anı bla Candarnı çaşawu 18 ömürnü ortasına tüşerge kerekdi.

Abaza/abhaz qawmla Tawartından em Qara teñiz çağadan QÇR-nı bügüñü cerlerine tolqun tolqun bolub 17 ömürden başlab köçerge küreşgendile. Alay a, ala kele-kete turub, bılaylada quru 19 ömürnü 30-çu cıllarında cerleşgendile. Aladan ahır qawmla tamlıla bla kızılbeke bolğandıla. Qızılbek qırım hannı, Tam alanhazar üzükledendile. Qaraçayda Tambiy tuqum Budiyın qawum bolğanı bla alanhazar cuwuqluqqa şağatdı. Tam em Qızılbek abaza üyürlege biylik ete kelib, tuqum atların alağa atatıb, 19 ömürnü ahırında abazağa burulğandıla.

Candarnı qoşuna 15 tamlı cortowulğa kele turğandıla². Taqım* «suwuq atlını» uzaqdan esleb, amanlıqçıla bolğanların sezib, Candar qoyların sürüb, qoşuna ceñil eñendi. Qoş nögeri tamadağa Hubiyıanı Amırhan ulu Üseyiñe: «Kel, kesibizni begiteyik, biz a qazawat eteyik, Ölsek - öldük, qalsaq da - birden qalayıq» degendi. Erlay gitçe qarnaşın İlyyaquş bla başha boluşçu çaşçıqlanı bıqı bla qaya raña, qorquwsuz cerge, çığartıb salğandı. Alay a «üç özenden saylab alğan nögeri Huseyin», «qoş tamada, qart Üseyin», «boluşluqqa adamla çaqırayım» degen sıltaw bla, Candarnı kesin qoyub qaçhandı. Qaçsa da Candarğa sawutun qoya ketmegendi. Candar da aña: «Ay sen bolmay a qatıññ maña bolğa edi bugün nögerim» dey, kesi cañızlay, qolunda quru kezlik bıçağı bla qalğandı. «**Kezlik bıçaq**» deb gitçe şapa bıçaqqa, gırcın - et kesiwçü bıçaqqa aythandıla (kuhonıy nocik). Tamlılını ua barısında qamala, talayında uşkokları bolğandı. Ala mal, adam sürürge hazırlanıb Qaraçaynı cerlerine alay kirgendile. Candar ese ua (qalğan tawlulaça), sabiylikden oğuna Ullu Labada mallanı tınçlıqlı, rahatlı küte-tuta turub, uşkoksuz-qamasız bolğandı. Biz bilgen adet bla, sawut da tamadalıq da cılı em sınamı

bla ulluda, Huseyinde bolurğa kerek bolğandı. Qaraçaydan bolub, tamlıanı Candarnı qoşuna üsdürüb, tamlıla bla birge col ustala bolub, üçewlen kelgenle .

«... O biri bolur da ma Hazlewleni Alibek,
O ekinçileri da Qırımşawhallanı Tanabaş
Üçünçüleri da Mahıkki degen Alabaş...»

Bıla curtlarında hatala etib, Ullu Qaraçaydan qaçıb, Tawartında Haçıpsıda aylañanla bolğandı.

Candar eşik bosağada, qarañıda, bir ayağına tobuqlañandı. Eşikden kirgen cırthıç tamlını, közleri qarañığa üreñinçi, çepkeninden tutub kesine tartıb, kezlik bıçağı bla kindiginden urub öltürüb barğandı. Qaraçay versiyada «toğuz tamlını», malqar versiyada «cetisin» qapladı deydi, Abugaliy da cetisin sanaydı. Soñra başha qarıw etelmey tamlıla qoşnu tögereğine biçen ot salğandı. Tütünden soluw alalmay, sawutsuz Candar qoşundan tışına çıqğanında, uşkoladan atıb urub, alay öltürgendile.

Kerti cigitlik

Candan tatlı, candan bağıalı ne bardı adamğa bu dun'yada? Öllüğün bile turğanlay, ölüm allına adam kesi razılığı bla süelirmi?

Qaysıdadı ullu cigitlik: Cañızlay qalıb, sıyı-sırı üçün amalsız ölümnü saylağanda oğese teñ-cöñer bla bolub çaşawdan umut üzmegeley ötgürlük etgende?

*Çabuwlğa em cortowulğa barıb ölgen cigitleribiz,
saw qalğan cigitleribiz,*

sürülgen adamlarızını qutharğan cigitleribiz,

tuqum sırların, millet sıyların saqlağan cigitleribiz,

halq bla birge, curtubuznu azatlığın caqlağan cigitleribiz-

*neçik köbdüle bizde, qaraçaymalqar milletde cigitle, tulparla,
baturla!!!*

Alanı içlerinde tuqumları unutulğanla, atları tas bolğanla da köb.

Alay a, köb cigitleni atları küylede, tarih em cigitlik cırlada,

terslikge qarşçı ayıwılada bizge cetgendı. Bu cigitle biri da «saw qalırma» degen umut üzmegeydi. Bu cigitleni köbüsü ne nögerleri-teñleri bla, ne qarnaşları bla bolğandı. Bılanı barısını cigitlikde saw qalırğa şansları em madarları bolğandı.

*Candar ese ua, cañız bolğandı, saw qalmazın tuwra bilgendi,
ıçınırğa ua izlemegendi. Öllüğün añılay turğanlay - ölüрге*

qalğandı! Cañızlıqını saylağandı, qaçhandan-buqğandan acımsız ölümnü saylağandı. Allay işge ua artık ullan cigitlik kerekdi. Anı üçün Candarnı cigitligi ençi ayırma orun aladı.

«Candar da qutulub ketallıq edi tamlıladıan Üsein bla, alay a, qorquwnu çırtıda qatına qoymay, öllüğün da bile turğanlay, qolunda quru kezlik bıçaqçığı bla çıqğandı qarşçı. Malla üçün tüyül!! Ölse da, meni curtumda ötgürlük bolğanın bildırıb öleyim deb. Cetewlenni öltürüb alay can bergendi cigit Candar...»³

Allay cigitlikni uyadı, beti bolğan adam etallıqıdı. Bu biri birin qızındırıb etgen cigitlik tüyüldü. Candar tamlıladıan qorqmağandı, betimi em adetimi coyama deb qorqğandı. Malların saqlamağandı – sıyın em sırın saqlağandı. Allah allında, curtu allında betin-sıyın saqlağandı. Kesini betin sıyın öрге tutub saqlağanı bla milletini sıyın da miyikge çığarğandı. Candan tatlı bu dun'yada bir zat coq! Alay a candan bağalı, bizni bir-bir çaşlarıbızğa bet, sıy, adet, curt bolub kelgendi.

«Ay, aman çaşla, malgarlıla *
Mal sürelle tişlik üçün, et üçün,
Çaşla qırılalla, ölelle, ne eteyik,
Qaraçaynı namısı üçün, beti üçün...»

Bu başha cırnı sözleridi, alay a Candarğa tolu kelişgen sözledile. Candarça çaşla içibizde bolub, Miñi Tawnu eteklerinde- miñ-miñ cıllanı çaşağan Taw Milletni, Ahırzamanña deri ahırı bolmaz!

Candar cırnı beş versiyası

Candar (*Birinçi versiya*)⁴

O Candar, Candar, canıñ barsın kyabağa
Satanay biyçe da, oy tüşge edi arağa.
Tamlıla cıyıldıla, oy, Guduh başı Labağa,
Qan çaçıldı da, oy, Guduh başı Labağa, dedim.
Oy bölek qoynu da kün ortağa süre kelgenem,
Amırhan ulu da tamadabız edi Husey dedim a.
Ey tamlıladıan men Guduh başında körgenme,
Kel, kesibizni begiteyik, biz a qazawat eteyik, degenme.
Amırhan ulu Huseyin alay aythandı:
- Bolalmayma men a teyri sora ketmeyin,
Qan cawğan haparnı barıb Qaraçayğa hapar etmeyin.
Qoylanı allarında bardı qaşha qoy,

Üleş da ülüşüñü başha qoy.
Oy ortabızda çınar terek aramdı *,
Cer qaçmayın a bugün bılayçıqdan kim qaçar,
Anı anasından, oy, içgen sütü haramdı.
Qoyçunu bir qolu qoyda,
Bir qolu bayda — deydile, o Huseyin,
Bügün barıbiz da kerti ua qazawat eteyik, degendi,
- Huseyin, sen qaçsañ a qara qamañı qoya qaç.
- Oğay, Candar, qara qamamı saña qoyalmam, — dedi.
Anı üçün a azdan da betimi coyalmam.
Huseyin ketgenley a
Qoşubuznu töben canı
Cayau qayınla,
Bu qayınlağa o çaba corta barğanma,
Qayınladan a qayın bıqılıqla, teyri, alğanma,
Qorquwlu caşlanı da men qaya ranña salğanma.
Bıçağımı alıb a bir eki bilewge tuthanma,
Canıwğa tuthanma,
Eşikden kirgenley sol tobuğumu cerge salğanma,
Kirgen tamlılanı qarınların tartıb keteyim, degenme,
Toğuz tamlını da tamada murcarğa salğanma.
Qarabaşlanı, oy, itden tuwğan Mahatçı,
Qart anasın a, bu tamlılağa süyretgen,
Tamlılanı da ol taw qoşlağa üretgen,
Ol a alay aytıb sora qıçırdı:
- Oy aman tamlıla ua, artığızni etdirib
Qoya şoysuz da.
- Da ne eteyik a huna qoşha
Athan oğubuz kirmeydi,
Ne ete turğanların içine kirgenleribizni ua
Kişi bilmeydi - degendile.
- Alay bolsa huna qoşha otnu salığız,
Candar caşnı, tawlu caşnı tutub
Bağa alığız.
Ala da ol huna qoşha otnu saldıla,
Carlı da Candarnı da ala ortağa aldıla, deydi.
Anam etgen a bolur kökdür gebenek,
Kök gebenekni da, oy, çırkı sayın oq tiydi,

Anı da cibi sayın a qan siñdi.

Candar (*Ekinçi versiya*)⁵

Qanlı Murduhdan qoylanı küte bardım Babağa,
Candetleni ceti eşiği açıq bolsun
Bu Candarnı bizge tabhan anağa.
İt tamlıla alğan elle carlı Candarnı arağa,
Kiyiz buşduqlanı çulğab salalla
Carlı Candar kezlik bıçaq bla salğan carağa,
Kezlik bıçaq sanalmaydı qamağa.
Qoyan ızlab buw tutdu Rıstaw Bayramnı ızçı egeri,
Aman künde qaçıb ketgendi carlı Candarnı
Üç özenden saylab alğan nögeri.
Qaçma, qaçma, homuh tuwğan Üsein,
Sabiyleni salğanbız kişi kirmez miyik ranña,
Tüz turuman ekibiz etgen qralğa.
Qaç a eseñ aqbaş qamañı qoya bar,
Hubiylanı Amırhan ulu Üsein,
Özden betiñi coya bar.
Qan çaçılğandı, kim aytır tabhan anañ Mansağa,
Anañ Mansa etgen eşek betli çıbıdar kök çebgen
Çırkı sayın oq tiydi, o carlı Candar,
Cibi sayın qan siydi.
Cılama, cılama kiçi qarnaşım batır İlyakkuş,
Sen cılasañ meni kölüm taqır boladı,
Eki közüm cılamuqdan toladı.
İt gyauwrla alğan elle carlı Candarnı arağa
Caniñ barsın, Candar, seni Kyabağa.
Anañ Mansa cörmelikle saylay turadı,
Çeregeyden kelgen ullanı çarağa,
Satanay biyçe ceñil tüşmedi, homuh, arağa.
Candar sora, oy, caniñ barsın kyabağa,
Allah candet bersin a sora, col bersin
Candar kibik caşlanı tabhan anağa.

Candar (üçünçü versiya)⁶

Oy, Candar, caniñ barsın Kyabag'a,
İt tamlıla cıyılğandıla Labag'a.

Murduh başında bir bölek atlı köründü —
Ala tosmu eken, sora cawmu eken? —
Ala bizni tashabızını bilgenle,
Üslerine kök gebenekle kiygenle.
Çartlap ötdüm men çeget Labağa,
Caş qawumnu eltip quydum bıqı bla ıranña.
Ayıbı coqdu Candarnı bir tawda ösgen ulanña.
- Üseyin, sen - qart, men - caş, - dedi caş Candar, -
Ekibiz da alğın nöger bolayıq,
Ölek - öldük, qalsaq da - birden qalayıq.
Arabızda çinar terek aramdı,
Ekibizden, cer qaçmayın, kim qaçsa,
Anı anasından içgen sütü haramdı.
Stawatnı tamlı asker bashandı.
Qaraldısı qoşubuznu caphandı.
Homuh Üseyin etgen antın unutdu,
Qara camıçını üsüne ol tutdu.
Qaçma, qaçma, Hubiylanı Amırhan ulu Üseyin,
Qaç a eseñ, aqbaş qamañı qoya bar,
Özden namısıñı sen a coya bar.
Tıñılamay, Üseyin qaması bla qutuldu.
Carlı Candar kesi cañız tutuldu.
Qan çaçıldı at cerinde başlıqğa,
Nalat bolsun bu sabıylıkge, caşlıqğa.
Caşlıq basıp, esgermedik cawlanı,
Saqlamadıq ayrılanı, tawlanı.
Tamlılanı taw qoşlağa üyretgen,
Carlılanı eşiklerin tüp etgen -
Qarabaşlanı Mahatçı degen alabaş,
Hazlewleni Alibek degen cilyanbaş.
Oy Candar, Candar, canıñ barsın Kyabağa,
Qan quyalla tawdan kelgen çarağa.
Tamlı asker sansız-sanawsuz köp boldu.
Kök çepkeniñ tegerey kübeden bek boldu.
Çıgı sayın ol çepkeniñe oq tiydi,
Halısı sayın qalmaq qızıl qan siydi.
Oñsuz künde Üseyinni qart uşkogun tapmadıñ,
Kezlik biçaq bla cetisin bosağağa qapladıñ.

Cigit ediñ, Cılcıçı ulu caş Candar,
Qanıñ çaçılğ'and seni rasag'a, zabağa.
Bizni canıbiz, oy, qurman bolsun, qor bolsun
Cigit Candarnı bizge tulpar taphan anag'a.

Candar (törtünçü versiya)⁷
Özdenleni Abugaliyni* versiyası

Bu versiya basmağa birinçi kere çığadı. Özdenleni Abugaliyni awzundan tawuşcazmağa* (*sesalmağa*)* tüşüb meñe cetgendi. Tekstin andan alıb cazama. Küynü tawuşcazmada (magnitofonda) uzunluğı 14 minut 16 sekund boladı. Cırını ortasında, sözleri añılaşılmağan 50 sekund ceri bardı. Cırını allında bir erkişi awaz oruşça «...250 let!, a tı govoriş' 150 let...» degeni eşitiledi. Ol Candarnı istoriyasını üsünden söleşinennñe uşaydı. Abugaliy bu küynü 80-çı cıllanı ahırında cırılağandı em cazdırğandı. Kesi üsünden kitabda cazğanda, cırını Qoçharlanı Qasbotdan üreñença aytadı. Ol cırılağanın qağıtdan oqub barğanı tanıladı. Üç-tört söznü cañılıb aythanı da bardı, alanı tüzetib túbünde körgüztgenme. Cırda sözlükge tüşmegen sözle, neda literatura formağa kelişmey dialekt formada bolğan sözle bardıla em tanılmağan unutulğan cer-suw atla bardıla. Allay sözlenni kitabını «Açıqlama» başında açıqlarğa küreşgenme.

28

Caş zamanımda ua ol Ullu Labada qoyçu edim da
Qoyçuqlanı da ışıra-ışıra Muhu başına da örledim dedi.
Muhu başında da bölek suwuq atlı körgenem,
Aladan a qorqub a men ıstawatha eñenem.
Qoş tamadabız a Amırhan ulu Üseyin
Canım Üseyin a, men bugün seni küseyim.

O caş Candar a, bugün bara-barıb ne kördüñ?
Zamansız zamanda, qoylanı sürüb a ıstawatha nek endiñ?

Canım Üseyin a, Muhu başında bölek suwuq atlı körgenme,
Aladan da qorqub a, men ıstawatha eñenme.
Arabin Allah a, alar tosmu eke, cawmu eke,
Alar üslerine Üseyin kök gebelekle kiygenle,
Da bir da işeksiz a, ala tahsabızını bilgenle.
O bizge tiygen, Candar dedi, ma bizni kibik oñmasın,

Ne aman qorqasa homuh a, o caşnı kölü qorğaşın.
Ol allıbızda da ma çınar terek aramdı,
Tübübüzde ua cer qaçmayın a, it gyauwrladan bugün kim qaçsa,
Anı anasından da ma içgen sütü haramdı.
Cawuruña ua qayıqden^{7*} soyub qaşha qoy,
Har zamanda da sen qızbay-batır dewçeneñ,
Bügün cetgen künde ua, maña er ülüşnü başha qoy!

Kelçi ay, tözseñ? Candar, men Qaraçayğa barayım
O Qaraçaydan a men asker alıb qaytayım^{7**}.

Da sen kelginçin Üseyin o bizge bolur bolluqdu,
Istawatıbiz a tamlı itleden tolluqdu.
Ol sözleden a Üseyin bir da payda coq,
Allıbızda da ma bolur qayın aralıq,
Qayın aralıqdan a qayın da bıqıla alayıq,
Bıqıla bla ua caşçıqlanı da qaya ranlağa salayıq.
O cılama cılama cañız qarnaşçığım İlyakku,
Sen cılasañ a meni kölüm taqır boladı,
Istawatıbiz a tamlı da itleden toladı.

29

Oğay, oğay Candar men Qaraçayğa keteme!

Da bugün ketseñ da sen tambla oğuna qaytırsan,
Caşçıqlanı da anaları oy anda hapar sorsala,
Da uyalmayına bir ne aytıb hapar aytırsan.

Oğay, oğay Candar men Qaraçayğa qaçama!

Qaçma, qaçma Amırhan ulu da qızbay Üseyin, dedi.
Qaça eseñ a, bu özden beti coya qaç,
Sabıylıktan da tüyülüb a etgen halal malıbiz,
Qoluñ bla da it tamlılağa qoya qaç,
İt tamlılardan da ceter ülüşüñnü soya qaç.

Qaçanlıqqa Candar özden betimi coyalmam,
Sen aythan kibik a ceter ülüşümü da alay soyalmam.
Qoyan ızlaydı da ma Üseyinni egeri

Ay sen bolmay a qatıñıñ maña bolğa edi bugün nögerim,
dedi.

Birda qurusa^{7***} da ma bolumnu körüred
Qolu bla da aşımı ıshatımı * berired.
Öle esek a Üseyin birden öleyik a,
Da ölmey esek da, Allah aythannı köreyik.

Oğay, oğay Candar men Qaraçayğa qaçama.

Da qaça eseñ a, qara da qamañı maña qoya qaç, dedi.
Keçe qarañı kün qıshada da, ma Qaraçayğa col uzaq.

Can tatlıdı da, qaramussaqaynı^{7****} saña qoyalmam, dedi.
Anı üçün a, Candar bir cuq kelmesin da kölüñe.

Başlıqçığımı da bir qatı tartdım belime.
Da Allah da cañızdı, men cañızlıqñı sınayım a,
Bıçaqçığımı da bir tıbir taşha * bileyim.
Bıçaqçığımı da men tıbir taşha ışıdım a,
Kesim da cañız a eşik artına qııldım.
Oy itleribiz a bir açı qañsıb ürdüle,
İt gyaurlada kelib ıstawtha kirdile.

30

Ceter a cetmez, Candar qoyçu itleriñi urdula,
Bir bir çabışıb a, ma ala qoşha kirdile.
Eşik artında ua men kesim cañız turaem a,
Kirgen kirgenni kindiginden bıçaqçığım bla uraem.
Ahırına deri da men eşik artın saqladım,
Cetewlenni da mulcar ağaçha qapladım.
Oy, Candar cigit, sora qoşuña otnu saldıla,
Anı tögeregın da adam içinmazlay aldıla.
Oy, bolmağanda ua, Candar a cigit bir çartlab çıqdı arağa,

*Bılayda Abugaliy cırlağanı tawuşcazmada 50 sekundnu mağanası
añılaşınmaydı, anda-bunda sözle bolmasala:*

*Ot cariğında uaGabağa
Qanıñ çaçıldı da... zabağa*

*Çepkeñiñi da ma çığı sayın oq tiydi
Egeşçigiñ a ... başlıqqa*

Ay, antla cetsin bir sabiylikge caşlıqqa,
Saqlamadıq da ma ayrılanı collanı,
Oy, bilalmadıq da içibizde cawlanı,
Tawusalmadıq da ol eki arada tawlanı.
Qaraçaydan a çıqganelle üç da abirek,
O biri bolur da ma Hazleweni Alibek,
O ekinçileri da Qırımşawhallanı Tanabaş,
Üçünçüleri da Mahıkki (ma Hikki?) degen Alabaş.

Mahıkki (ma Hikki?) edi tamlılanı taw collağa üretgen
Carlılanı da ma eşiklerin kör^{7*****} etgen.
Barğan ediñ a sen Haçıpsıda caşarğa
Umut etgen ediñ a, Qaraçaynı qoy ayağınlay aşarğa.
Bardıñ ese ua ma Haçıpsıda ne tabdıñ,
Sınçıqnı* qatında qara cerni da awuzuñ tolu üç qabdıñ

Buw tıyadı da Gilassın Bayramnı egeri,
Qoyçu qoşdan a çıǵalmay qaldı
Gıbışını da ma saylab alğan nögeri.

Oq tiygendi da ma Biyçesinde tökküçge
Gilyanı* da soydula ma sirimdige* tikkiçge.
Altın a tükçük a cıtıraydı qara tülküde.
Alibekni da öltürgen edik Qızğıçnı Başında Türtüde^{7*****}

Ay Candar, Candar a bir canıñ barsıñ Kyabağa
İt gyauwrla da ma cıyılğanla Gabağa*.
Qarın cawlanı ua ma cıydırğansa ol tawdan awğan çarağa
Cetewlenni da cükletdiñ artda çanağa.
Qaraçay asker da quyuldu çeget Marağa* .
Haparıñı eşitib, Candar, Satanay biyçe ma kesin atdı arağa
Allah candet bersin seni bizge o tulpar tabhan anağa.

«Candar (Törtünçü versiyanı)» esgertiwleri:

Özdenlanı Abuglaliy - Qaraçayda belgili fol'klorist, cırçı ömürü 1897-1992 cıllada bolğandı. «Candarnı» cırın 1834-1940 cıllada çaşağan Qoçharlanı Qasbotdan em başha cırçılardan ürenib cırlağandı.

Bılayda berilgen beş versiyalanı içinde Abugaliyni versiyası kertilikge em tüzge bek cuwq bolğaña uşaydı, ayırılıb bilgileri köbdü, süceti da igi saqlañandı.

Cawuruña ua qayıqden^{7*} - eşitelgineça cazğanma

Qaytayım^{7**} - cırçı -«keleyim» deb cırlaydı

Qurusa^{7***} cırçı-«burusa» deb cırlaydı

Qaramussakay^{7****} - Qaramussa degen cigit Ullu Qaraçaydan tışında, oraqda işley turğan Keçeruqlanı kelinleri bla keçe qalırğa dawlağan qabartı biyni öltürgendi¹. Bu iş 18 ömürnü orta süreminde bolğandı. Hadağucuklanı Qasay 1764(68)-1773 cıllada Kabartığa biylik etgendi, 1773 ölgen cılı.² 1747 c Abay ulu Azamatnı malqar biyni emçek qarnaşı³. Meni kölüme kelgen bla bılayda Keçeruqlanı Qaramussanı atı bla qamağa iynaq etib, «Qaramussakay» deb aytladı.

1.«Qaraçay halq cırıla» Moskva 1969c 90bet (eki başha cır bir birine qoşulub cazılğan cırdı..)

2.http://www.kbrlife.ru/2007/06/17/khronologija_adygoabkhazskojj_istorii_s_drevnejshikh_vremen_do_nashikh_dnejj_xviii_vek.html <<

www.djeguako.narod.ru

3. «As-Alan» jurnal №1 1999g, İsmail Miziev «İstoriya karaçaevo-balkarskogo naroda s drevneyshih vremen do prisoadineniya k Rossii» 74 bet Keçeruqlanı Qaramussa Candardan keçerek çaşab, bıçaqnı «qaramussaqaq» iynaq atı cırğa keç qoşulğan söz bolırğa da bolur.

Kör^{7*****} - cırçı «kür» deb cırlaydı

Qızğıçnı Başında Türtüde^{7*****} -- cırçı «Qazğannı Başında Türtüde» deb cırlaydı. Alay meni kölüme kelgen bla «Qızğıçnı» ornuna «Qazğannı» cañılıb oquğan bolur Abugaliy.

«Qazğan» cer-suw at tabmadım, masştabı uwaq 1:200000

«Karaçaevo-Çerkesskaya Respublika» qartağa qarab izledim. Alay a Arhız elni qatında Psış suw bla Qızğıç suw birigib Ullu İncik suw başlanadı. Qızğıç suw (özenda) Kavkaz Tawtizginden başlanadı. Qızğıçdan bir atcol awuş bla Haçıpsığa baradı, başhası Morh em Aksawt özenleni (Gitçe İncikni suwları) üsü bla Teberdi özeñe

keledi... Qızgıçdan col Ullu Laba başına barğanı üç-tört kerege qışadı Ullu Qaraçayğa kelgenden ese.

Töben at col ...em oğarı at col**** -Labağa barğan colla talay bolğandıla.-Tüzürek cerlede barğan uzaq at colnu atı-töben col, tawlada barğan collanı atları orta col, oğarı col. Canbotbiyni cırında («Dommayçı, Gabiy, Biybolat» haparğa qara). Ullu Qaraçaydan çıqqan «töben, orta, oğarı col» ayrıwla bardıla.

Candar (beşinçi versiya)⁸

(Duda ulu Mahmud* bla Yılmaz Nevruznu* versiyası
Stat'yanı cazıb boşağanda, tabıb qoşhanma.)

Tamlı asker taw qoşlag'a çabhan kün,

Cigit Candar qoy ışıra ketgened.

Çartlab cetib Murduh başı Babag'a,

Çubur kiygen ekewlenni körgened.

Izlarından qaray barıb, çaşırtın,

Amanlıq'g'a kelgenlerin bilgened.

"Ala dos tül, caw eken" dey,

Qoy sürüwün ıstawatha sürgened.

Izı bla qoşha çabıb guzaba,

Tamadag'a suwuq quwg'un bergened.

Qoş tamada Amırhan ulu Huseyin,

Alg'a çıg'ıb aña hapar sorg'aned:

"- Aşhı ulan, qorqar kibik ne kördüñ?"

"- Eşme Sırtda* eki çubur körgenme,

Sürüwümü bılay ertde sürgenme".

Husey ketdi, töppege çıg'ıb qaradı,

Otuz segiz tamlı asker sanadı.

Qoşlarında qazan tolu sütleri,

Istawatda adam tilli itleri.

Bashan pariy awañıg'a uludu,

Qıyın künde qoşdan sawut qurudu.

Kelemetni og'u cerge tiymeydi,

Uwçuluqdan başha işni bilmeydi.

Ol ketgendi buw atarg'a tawlag'a,

Atarıqsız* qoyg'and qoşnu cawlag'a.

Qoş tamada guzabalay qaytadı,
Ol Candarg'a qorquw hapar aytadı:
"- Candar, canım, bizge bolur bolg'andı,
Tört canıbız tamlıladan tolg'andı.
Qaraçayg'a men atlanıb keteyim,
Halqıbızg'a qara quwg'un bereyim.
Tik collanı qanatlılay öteyim,
Qaraçaydan asker alıb ceteyim."

Candar aytdı: "Qoşnu qoüb ketmezse,
Keç bolg'andı, asker alıb cetmezse.
Sen qayıtsañ da bek keçigib qayıtsa,
Uyalmayın qallay hapar aytırsa?
Andan ese kesibizni begiteyik,
Cawg'a qarşçı birge bolub tübeyik."

Ol Candarg'a endi cuwab bermedi,
Andan qobub qoşdan callab tebredi.
Candar aña entda bılay aytadı:
"Qaçma, qaçma, homuh tuwg'an Huseyin,
Qıyın künde oy sen meni küsegin.
Ölügünü cuwuq-tiyre cuwmasın,
Qaraçayg'a senley homuh tuwmasın.
Cawnu körüb, can-canıñı sermeyse,
Sabiyleni kimge qoüb tebreyse?
Qaçar bolsañ, aq qamañı qoya qaç,
Keter bolsañ, özden betiñi coya qaç.
İt tamlıla alsala meni arag'a,
Kezlik bıçaq sanalırımı qamag'a?
Qaraçaydan asker alıb kelginçi,
İt ğac-ğuc* mal qoymayın sürürle,
Gitçe-ullu qaldırmayın, barısın
Sürüb barıb, cesirlikge berirle.
Art aytırım oldu saña Huseyin:
Arabızda çınar terek oramdı,
Cer qaçmayın, ekibizden kim qaçsa,
Anı içgen ana sütü haramdı "

Huseyin, tentireb, ne eterin bilmeydi.
Sora aytad: " Candar, canım, qarnaşım,
Oy, qaçmayma, men quwg'unña keteme;
Bulcumayın, Qaraçayg'a terk barıb,
Aythanımça asker alıb ceterme.
Hayda, turma, kir bir qaya urbunña,
Caş qawumnu caşır teren dorbunña.
Mal içinde bardı, Teyri, qaşha qoy,
Ülüşümü sen ayır da başha qoy.
Duşman köbdü meni barır columda,
Kerti nöger aq qamamdı qolumda.
Og'ay, Candar, aq qamamı qoyalmam,
Anı üçün özden betni coyalmam."

Homuh Huseyin alğın antın unuttu,
Camçısın da ol üsüne terk tutdu.
Amırhannı qızbay caşı ketgendi,
Cigit Candar baş madarın etgendi:
Qayınladan bıqılıqla alg'andı,
Caş qawumnu qaya ranña salg'andı.
Kütgen malın qoyalmadı cawlag'a,
Qoy sürüwün urg'an edi bawlag'a.
Batır Candar uyat etdi bug'arg'a,
Qaraçaynı bediş betge sug'arg'a.
Qorqaq Huseyin qaçdı da qutuldu,
Carlı Candar kesi cañız tutuldu.
Kelemet da uwg'a ketgend tawlag'a,
Qoyan ızlab, buw tutadı egeri,
Qıyın künde qaçıb ketgend, Candarnı
Üç özenden saylab alg'an nögeri.

Qan çaçıldı at cerinden başlıqg'a,
Oy, ne eteyik, sabiylikge, caşlıqg'a.
Caşlıq basıb, eskermedik cawlanı,
Saqlamadıq ayrılanı, tawlanı.

Qarabaş ulu itden tuwg'an Mahatçid

Tamlıanı taw qoşlag'a üretgen,
Kızılbeke bla çaşaydı bedişlik,
Carlıanı eşiklerin tüb etgen.
Sen barg'aneñ ala bla çaşarg'a,
Qaraçaynı qoy ayaqlay aşarg'a.
Tamlılag'a bardıñ ese, ne tabdıñ,
Qara cerni awuzuñ tolu üç qabdıñ.
Tamlıanı taw collag'a üretdiñ,
Ölüklerin çana bla süyretdiñ.

Kün bathanlay it tamlıla keldile,
Caş Candarnı cañızlıg'ın bildile.
Umut etelle canı sawlay buwarg'a,
Malg'a qoşub, cesir etib quwarg'a.
Başçıları alay aytıb söleşdi:
"Bizni körüb, tawlu çaşla qaçanla,
Istawatnı eşiklerin açhanla.
Qoşa kirib ayran-susab alıg'ız,
Tögerekge qarawulla salg'ız.
Saq bolug'uz, qoşda betcan bolmasın,
İçinde da tawlu kişi qalmasın!"

Üslerine gebenekle kiygenle,
Ala bizni tahsabızın bilgenle.
Istawatnı tamlı asker bashandı,
Awanası qoşubuznu cabhandı.
Bıçağ'ıma eki bilew tarthanma,
Qoşa kirib, qatı betcan salg'anma.
Amalsızdan eşik artın saqladım,
Al üçüsün bosag'ag'a qabladım.
Kezlik bıçaq qılıç kibik oynaydı,
Cigit Candar entda törtnü sanlaydı.
Qoşnu için qan şorqala tarayla,
İt tamlıla bir-birlerin talayla.
Ot saldıla anı ag'aç qoşuna,
"Küymem" deydi, batır tawlu boşuna.
Mıçımayın imbaşına ot cetdi,
Ol, ölgünçü küreşirge ant etdi.

Çartlab çıqdı, kezlik bıçaq qolunda,
Duşmanları muqut ete colundan.
Tulpar Candar qabları kibik atıldı,
Tamlı asker it cıyınlay çaçıldı.
Aşhı ulan uruş tüzden ketmeydi,
Qan tökmeyin bıllay cigit ölmeydi.
Tonowçula artha-aritha qaçdıla,
Uşkok otu tört canından açdıla.
Qan quyalla tawdan kelgen çarag'a,
Çaçılğ'andı seni qanıñ zabag'a.
Oy egeçiñ Culduz tikgen kök çebken,
Sawg'a bolup saña kelgend candetden,
İt cıyın sansız-sanawsuz köb boldu,
Kök çebkeniñ qurç kübeden bek boldu.
Ol çepkenni çırkı sayın oq tiydi,
Çırkı sayın kızıl-ala qan siñdi.
Oñsuz bolup, Candar cerge cığıldı,
Tamlı sürüw can-canından quıldı.
Endi anı tögeregini aldıla,
"Bıllay cigit" deb, tamaşa boldula:
"Kesi cañız uruş qorquw bilmegen,
Can çıqmayın cawg'a başın bermegen..."
Ölüklerin cükleb, ögüz çanag'a,
İt tamlıla quıldıla Babag'a.
Bu közüwde tawlu asker cetedi,
Baba tarda qaçar colnu kesedi.

Satanaydı onow etgen Babag'a,
Hapar eşitib kelib kirdi arag'a.
Tawlulag'a teşib atdı cawlug'un:
"Men süymeyme honşulanı cawlug'un,
Tışırıwma, haterimi körügüz,
Tamlıları ölüklerni berigiz.
Çana tolu ölük sawg'a eltsinle,
Bedişlikle, itle kibik ketsinle.
Qızılbek – taw qoşlanı qurtudu,
Qaraçay a – batırları curtudu:
Narik, Çora, tulpar tuwg'an Dommayçı,

Çekge cuwuq suwuq atlı qoymawçu.
Men tanıg'an Nanı bla Tatarkan,
Duşmanların qatın kibik cıathan.
Menden salam Qaraçayda qartlag'a,
Mahtaw bolsun Candar kibik çaşlag'a.
Ceti cawun sawutsuzlay öltürgen,
Curtnu atın bılay öрге költürgen."

Karaçaylı aña qarşçı turmadı,
Qolg'a tüşgen duşmanların urmadı.
Bu közüwde Lakkuş başın költüred,
Tamadag'a aytır söziün bildired:
"Asker qalsın, men üyge bir barayım,
Kimledile, tintib iği qarayım."
Alay aytıb Biyçelege kirgendi,
Baş taphada ol biyelerin körgendi:
Qayg'ısızlay qonaq törde olturub,
Tögerekni Nart tawruhdan tolturub,
Cuq söleşmey, bir kesekni turg'andı,
Sora, tamlı biyni köküreginden urg'andı.
Nögerleri hayran bolub qarayla,
Biyçe üyün qan şorqala tarayla.

Bedişlikle ölgenlerin aldıla,
Betlerine qara tamg'a saldıla.
Tamlı qawum ölüklern eltdile,
Çaçıw-quçuw ızlarına ketdile.
Candar, Candar, canıñ barsın Kyabag'a,
Cetewlenni tuwrab saldıñ çanag'a.
Candetlenni eşikleri açılsın,
Oy, Candarnı tulpar tabhan anag'a.
Qarnaşın cigit Lakkuş cılaydı,
Canı küe, qaşlarıñı sılaydı.
"- Cılamaçı, meni homuh qarnaşım,
Sen cılasañ kölüm taqır boladı;
Quzg'un qanat kibik qara saqalım,
Seni amaltın aq tükleden toladı.
Ölügümü qabırırma kesin sal,

Oñsuzlanı qaya randan beri al.
Caşırğ'anem bıqı bla iranña,
Tuwg'an curtha, Teyri, men tüz bolg'anma."

Cıyılğ'an halq qulaq salıb tıñılaydı,
Anañ Dawta alay aytıb cılaydı:
"- Nek barg'anek Murduh başı talag'a,
Darman coqdu cüregimde carag'a.
Alay a, ana kölüm razılıqdan tolg'andı,
Bergen sütüm aña halal bolğandı.
Kök başlıg'ın siz tartıg'ız beline,
Qurman bolsun ol, anı ösdürgen eline."
Candar Candar, canıñ barsın Kyabag'a,
Cayılğ'andı şeyit* qanıñ zabag'a.
Candetleri qabaqları açılısın,
Cılcıçı ulu cigit Candar balag'a.
Oy, canıbiz qurman bolsun, qor bolsun,
Seni bizge tulpar tabhan anag'a.

39

Cañılıqları tüzetiw

I. Candar çaşağandan köb zaman ketgeni bla anı üsünden billay cañılıq aytıwla boluwçandıla:

1. *Candarnı cırın Qoçharlanı Qasbot etgendi.*
2. *Candar Amirhan ulu Huseyni (Hubıylanı) qulu bolğandı. (Anı üçün) Candar qul tuqumdandı.*
3. *Candar Amirhan uluğa qonaqqa barıp, esinde bolmağanlay coluqqandı qanlı sermeşiwge.*

1. Qoçharlanı Bağır ulu Qasbot 1834 cıl tuwub, 1940 cıl awuşhandı. Qasbot etgen cırıl bek köbdüle. Ala sawlay qaraçaymalqar halqqa belgilidile. Bүgүñe deri cırlanıb turadıla «Qanamat», «Aycayaq» d.a.k. Men tergew bla Candar ölgen bla Qasbot tuwğannı arası 80-60 cıl boladı. Anı üçün, Candarnı cırın, Candarnı çaşaw cıllarına cuwğuraq çaşağan adam cazarğa kerekdi. Qasbotha deri da pahmulu milletibizde pahmulu cırılı köble bolğandıla.

Ma atları qalğan cırılıarımız çaşağan cılları bla em belgili cılları:

Semenlanı Qaltur (1750-1850) «Emina», Bayramuqlanı Debo ulu Küçük (1772-1862c) «Hasawka», «Umar», Abayhanlanı Şaway ulu Dawt (1800-1892c) «Canhotlanı Aznawur»⁹.

Candarnı cırın etgenni izlegende da, cigitlik cerin izlegende da sağınırğa tiyişli bir zat bardı. Ol eki izlemibizni da tüzetirge boluşur zatdı.

Özdenlanı Abugaliy «Cörme» cırımız qalay etilgenin esgere kelib bıllay hapar aytadı.

«Ötgen ömürnü al süremi, honşu honşuğa çabıb, hata etgen zamanla, mal, cılcı, tab adam da sürgen zamanla. (Bılayda Abugaliy 19 ömürnü al cartısını üsünden aytadı). Bir cıl qaçda, mal ızına qışlıqlağa köçgen zamanda, Qaraçayğa bir atlı kelib, Laba başında malgarlıla * alqın ketmey turğan qoşla bardıla degendi. Erlay cıyırma bla on atlı çabıuwl askerçik quralıb tebreydi. Kelsele qoşla köçüb turadıla.... Sürüwden qalğan eki ashaq ulaqını tabadıla...»¹⁰...

«Cörme» cırını Sılpağarlanı Hako (qartcurtçu) bla Acılanı Tawlan etgendile deb begitedi. Ala Çotçalanı Şımawkağa calğan daw salıb, çam-oyun halda, cırını birinçi tamalın salğandıla. Alay bla «Cörme» cırını tarihin ayta kelib, bizni qonubuzğa carağan zatlanı bilebiz. Birinçisi- Ullu Labanı cerlerin qaraçaylıla keslerini cerlenirine sanağanların.

Ekinçisi em köb cırlanıwçu «Cörme» cırımızni murdorun salğanla, atları köblege belgili bolmağan Sılpağar ulu Hako bla Aci ulu Tawlan. Alay demek, «Candarnı» cırın da Qoçharlanı Qasbotça atı aytilmağan, atı Hakoça belgisiz birewlen etgenine işek coq.

2. Ekinçi, üçünçü, törtünçü soruwları cuwabı birdi. Anı üçün ayırıp köb caza turmay birden cuwab cazama.

2.1. Candar kerti da qul bolsa, ol zatını kommunist iktidar (vlast) hayırlandırmay qoyarıq tüyül edi. Bayla biyle calçıların malları üçün öltürtedüle deb cazarıq edile. Söz üçün, «Galalawnu» cırın alayğa burub türlendirdigendile. «Galalaw» cırğa em haparına qara.

«...Carlı-qarıwsuzla üçün küreşdiñ

Alağa cer üliş alama dediñ

Toğuz qama kirib öldiñ, Galalaw...»

2.2. Malını, qoşnu iyiesi qaçıb, sora anı qulu, anı mülkü üçün can bergen qayda bolğandı, qaçan bolğandı? Da sora Candar birewnü calçısı, qulu bola turub, birew qoşu üçün ölse ne cazarıq edile? «Bay kesin ayadı-saqladı, calçısını a rıshısı üçün öltürdü» deb cazmay

qoyar edilemi? Kerti da alay bolsa, halq ol zatnı cırda bildirmey qoyarıq tüyül edi. Unutmağız Candarnı birgesine talay caşçıq bolğandı, gitçe qarnaşı İlyakkuş da bolğandı. Ala artda bildirgendile tolu kerti hapar Qaraçayğa.

*Sabiyleni salğanbız kişi kirmez miyik ranña,
Tüz turuman ekibiz etgen qralğa....*

*Cılama, cılama kiçi qarnaşım batur İlyakkuş,
Sen cılasañ meni köliüm taqır boladı...*

Bu sözle cırnı eki versiyasında da bardıla...

.....
*Qayın aralıqdan a qayın da bıqıla alayıq,
Bıqıla bla ua caşçıqlanı da qaya ranlağa salayıq.*

*O cılama cılama cañız qarnaşçığım İlyakku,
Sen cılasañ a meni köliüm taqır bolluqudu...*

2.3. Kertisin a, «Candar» cırnı bizge belgili versiyaların tintib oqusañ añlıysa.

Hubiylanı «*Amırhan ulu Husey qoş tamada*» bolğandı. (1-çi qaraçay versiya).

Candarnı kesi Huseyinni «*Üç özenden saylab alğan nögeri*» bolğandı. 41
(2-çi qaraçay versiya).

«*Üseyin sen qart –men caş, nöger bolayıq, ölsek öldük*»-(3-çü versiya malqar).

«*Üseyin, sen - qart, men - caş, - dedi caş Candar, -
Ekibiz da alğın nöger bolayıq*» (4çü-versiya -Abugaliy)

Bu dalille azdı degeñe entda bir dalil:

«*Qoyçu qoşdan a çığalmay qaldı*

Gıbışını da ma saylab alğan nögeri...» (4çü-versiya- Abugaliy).

Bu art sözlede ua quru da Amırhan ulunu uçuz etib «gıbışı» at bergen bolmasa, Candarğa ne aman, ne işek söz ayılmaydı. Biraz sağış etgeñe, ötürük qaydan çıqanı em Candar bla Husey qoş nögerle (kompan'onla) bolğanı cırlada tıñ körünedi.

2.4. Talay kitab çığarğan tarihçibiz, tarih ılmulanı kandidatu Hatuwalanı Raşidni awuzundan eşitgenme Candar Sılpağar tuqumdandı deb. Ol Candarnı üsünden sorğan adamladan çirt bir adam Candar Sılpağarlardan bolğanına daw salmaydı em işek etmeydi. Sılpağarlada tuqum atların qullarına bergen adet bolmağandı. Başha ullanı tuqumladaça qul qawumları da coqdu (bar ese da bek bek azdı). Alaydı da Candar qul bolmay, qoş nöger bolğanı cırlanı dört türlü

versiyalarında da açıq körünedi. Qartla da Candar Sılpağarlardan bolğanın aytadıla.

Cigitlik etilgen ceri

Candar sermeşgen cerin açıqlağanda bugün ulla mağanası bardı. Bizni süymegenle burun cerleribizni keslerine tartar muratda ötürükle cazıb, ötürük kartala çığarıb, bu işlege ulla küçle salıb küreşedile. Bizge cetgen tarih cırıbızni bolğan versiyalarına bir qarayıq

Birinçi versiyada Laba qatında Guduh başı cer aytiladı.

Tamlıla cıyıldıla, oy, Guduh başı Labağa,

Qan çaçıldı da, oy, Guduh başı Labağa, dedim.

Laba (Ullu Laba) belgili bolğanlıqqa, Guduh başı qaysı suw bolğanın tabalmağanma. Guduh Labağa qoşulğan suwnu atı bolurğa kerekdi. Alay a Guduh at ne qaraçay-malqar geografiya spravoçnikde¹¹, ne Qaraçay-Çerkes Respublikanı kartasında¹² coqdu. Labağa qoşulğan suwlanı atları orusha burulub turadıla- Toçönnaya, Rassıpnaya, Beşennaya. Alay demek, alaydan qaraçaylıla ertde oğuna ketib, qaraçay atları tas bolub, keç kelgen oruslula kesleri at atay turğandıla¹³. Gitçe suwçuqlanı atları ua quru da coqdula.

Ekinci versiyada Labadan başha cerle aytiladıla.

Qanlı Murduhdan qoylanı küte bardım Babağa,

Candetleni ceti eşigi açıq bolsun

Bu Candarnı bizge tabhan anağa

Murduh suw da, Baba suw da Aman-qol suwğa qoşuladıla, Aman-qol da Biyçesın canından sarqıb Qoban suwğa oñ canından qoşuladı. Alay bolsa da «Baba» atı Laba canında bolurğa da bolluqdu. Nek degeñe, cuwab:

Ullu Laba özenni uzunluğuna, oğarıda Phiya elçikden başlab, töbende Ahmat Qaya elçikni arasında 17 eski alan esgertmele- qala orunla bardıla. Ol alan qala ızlanı, bizni zamanıbizda archeolog E.P. Alekseeva qazıb tabıb, qartalağa tüşürgendi¹¹. Esgertmeleni köbüsü büğüñü Kurcinovo bla Rockaonu elleni tögeregindedile. Alayda özenni altı kilometr uzunluğunda suwnu eki canı bla altı alan esgertme (eski qala orunla) bardıla! Alay bla meni kölüme kelgeni bla «Baba» ol alan esgertmele köb bolğan cerde bolğan bolur. Bu atha uşaş «Babugent» - «Baba kenti» eski cerni da qalanı da atı Malqarda belgili saqlanadı. Anı bla «Baba» at talay cerde da tübegen atdı. Nart eposubuzda cigit nart Raçıkawnu atın oruşça Rockao aytilğandı.

Adıglada "R" harif bla başlañan sözleri coqdu. Anı üçün "Rockao" at aladan qalğan söz tüyüldü. "Ahmat qaya" 14 ömürde ol qayadan ketib ölgen noğay biyni atından qalğandı. Anı bla cırda ullu teren Laba özende "Baba" cer bolğanına işek coqdu.

Üçüncü versiyada Laba ceri da Murduh başı da birgeley aytiladı. Ekisi eki başha biri birinden uzaq 80-100 km uzaqlıqda turğan cerledile.

Oy, Candar, canıñ barsın Kyabag'a,

İt tamlıla cıyılğandıla Labag'a.

Murduh başında bir bölek atlı körüdü —

Ala tosmu eken, sora cawmu eken?

Törtüncü versiyada köb cer atla tübeydile. Bılayda da üçüncü versiyadaça biri birinden uzaq cerle birge aytiladıla.

Caş zamanımda ua ol Ullu Labada qoyçu edim da

Qoyçuqlanı da ışıra-ışıra Muhu başına da örledim dedi

Muhu suw busağatdağı Teberdi şaharnı qatı bla sarqıb Teberdi suwğa qoşuladı.

Cırını ortasında tawuşu igi añılaşınmağan cerinde Abugaliy bılay aytıb cırlaydı.

Ot cariğında uaGabağa

Qanıñ çaçıldı da... zabağa

....

Ay Candar, Candar a bir canıñ barsıñ Kyabağa

İt gyauwrla da ma cıyılğanla Gabağa

Bılayda meni kölüme kelgeni bla Abugaliy «Gabu» degen atnı cañılıb, «Gaba» deb ayta bolur. «Gabu» bla «Gaba» bir cerni atı bolurğa kerekdi. Geografiya spravoçnikde «Gabu»¹⁴ at bardı. Ullu İncikge sarqgan Psış suwnu başında taw arqanı atıdı. Gabudan/Gabadan Ullu Laba başına quru 10 km bardı. Ullu Qaraçayğa ua 72 km kartada tüzü bla...

Cır versiyaları esblemeleri em Labağa col uzunluğu

Quru bir cırda, ekinçi versiyada, Laba ceri sağımlımay, Murduh atı aytiladı. Qalğan üç cırda da em qartlarımız aythanda da Laba atı aytiladı. Dağıda Laba bla teñlikge, Labağa cuwq cerle-Gaba/Gabu bla Guduh başı em uzaq cerle-Murduh başı bla Muhu başı atı aytiladı. Alay bla Laba atı dört kere, Labağa cuwq cerle da eki kere

sağınıladıla. Anı üçün, Candarnı cigitligi Laba töresinde bolğanı kertidi desek cañılmazbiz.

1. Murduh başı Ullu Qaraçayğa (Qart curtha) cuwq cerdedi, kartada tüz liniya bla sanağanda 25 km bardı. At bla barğanda 30 km bolluqdu. Muhu başı da Qart-Curtha cuwuq cerdi- kartada tüz liniya bla 32 km, at bla barğanda 39-40 km.

Murduh başı Biyçesinnı qıyırıldı. Laba canından kelgen Murduhha cetginçi da köb başha qoşlağa tüberikdi. Dağıda ızına qaçhanda, qaraçay qoşla bla qaraçay cerleni üsü bla qaytırğa kerekdi. Ol iş a amanlıqçığa tabsızdı. Muhu başı degenni da Murduh başı degenni ornuna cañılıb aytila bolur. Alaydı da Murduh em Muhu at keç qoşulğan cer atlağa uşaydıla.

2. *Bunu tışında da Murduh at bla Guduh at bir birlerine bek uşaydıla. Köb zamanla ketib, Guduh cerden ketib, sora Guduh atı unutulsa, anı ornuna esde turğan Muduh atnı aytib qoyğan bolurla cırçıla.*

3. Ullu Qaraçaydan Laba başına kartada tüz liniya bla sanağaña 80-85 km, at bla barğanda 100km. Busağatda Rockao elçikni töresinden Qartcurtha at colnu uzunluğun sanasaq 150 km boladı. Rockao el töresinden Ullu Qaraçayğa eki-üç col bolğandı. Biri töben at col^{**} busağatda Kumuş-Kurcinovo avtotrassanı ızı bla barğan, ekinçisi oğarı at col^{**} tawla bla awuşla bla barğan. (co talarına Cırda Candar Huseyiñe aythan bıllay sözle bardıla «Da bugün ketseñ da sen tambla oğuna qaytırsan.» Muhu başından da, Murduh başından da quwğuña çabhan atlı Qartcurtha 5-6 sağatha barıb qaytırıqdı. Bir kün ketib, ekinçi kün ızına qaytırıq quru Laba ceri bolluqdu. Laba boynunu ortası, Rockao tögeregi Qartcurtha Muhu em Murduh başlarından tört kerege uzaqdıla.

4. *«Guduh» eski oğuz sözdü, bugün qaraçaymalqar tilde «qutuq/quduq» söznü ornun tutadı. Ol söznü mağanası bla qarasaq çegetli özende açığı bolğan cer bolurğa kerekdi, em tar özen bolub, igi keñergen cerni atı bollukdu Guduh ceri.*

Sabiylimde eşitiwçenem qart atamı qarnaşı Oqub Qart-Curtdan Narsanağa caşlıq cumuşuna iñirde ketib, tañ athınçı ızına qayta edi deb. Qartcurtdan Narsanağa at colnu arı-beri barğanda uzunluğı 140-145 km boladı. Alay demek arı-beri barıb qaythanına 8-9 sağat kerek boladı.

Qaraçay atladan igi hapanı bolğanla bılay bildiredile: caraşhan, üreñen qaraçay at sırtlada tüzlede üç sağıatnı corğalay em tüz bara, sağıat sayın 20-25 km ötedi, tiklede barğanda 15 km ötedi. Üç sağıat corğasından sora atha biraz suw içirib, 20-25 minut soluturğa kerekdi. Soluğandan sora at dağıda ol cürüşün buzmay üç sağıatnı barallıqdı. Ekinçi kere, bir-eki-üç sağıat soluturğa kerekdi. Üçünçü kere soluthanda, atnı üç-tört-beş sağıat soluturğa kerekdi, andan sora at dağıda talaynı barallıqdı. Atlını qarıuw cetse, tüzde-sırtta barğanda, küçlü qarıwlu at keçe bla kün içinde 200 km ötellikdi, orta qarıuw bolğan at sutkağa 120-150 km baraladı.¹⁵ Bu zatnı esgersek, bizni ata-babalarımız Kavkaznı qaysı taşasına da, em uzağına da üç-tört künnü içinde cetib ızlarına qaytır bolumları em madarla bolğandıla. «At erkişini qanatı» degen söz da andan kelgeni. Laba Qaraçaynı qıyır ceri tüyüldü, Qaraçaynı iç ceridi. Qıyır cerleri busağıatda (Beloreçenskiy) Aqsuwnu boynu bolğandı. Alaydı da, atlığa Labanı em uzağından Qaraçayğa kündüz ketib, ekinçi kün ızına qaythan qıyım iş tüyüldü.

Candarnı cigitlik etilgen cerini üsünden ahır oyum

Başında cazıb kelgenlerimi barın esebleb, ahır sözge bılay aytırğa erkinlik tabıladı- Candarnı cigitligi Laba töresinde bolğanı kertige bek uşaydı. Cigitlikni – birinçi bolur ceri bugün Rockao elni töresi, Guduh başı özende, ekinçi bolur ceri- Ullu Labanı başı Gaba/Gabu cerden bek uzaq bolmay. Tüzlük üçün cigitlikni üçünçü bolur cerin da aytırğa kerekdi- ol da Murduh başı. Üçünçü cerni qatı tuthaña aytırım, sora alay ese Candar sabiylikde-caşlıqda Laba başında qoy kütgendi. Laba özenni cerleri bla baylamlı bolmay madarı coqdu. Amma al versiya, Candarnı cigitlik ceri Labada Rockao elni töresi kerti bolğança körünedi.

45

Qaynaqla:

1. Salpağarlanı İslam Muhammad ulu (1928c) Üçköken el
2. Salpağarlanı İslam Muhammad ulu (1928c) Üçköken el
3. «Caşawnu oyuwları» Özdenlanı Abugaliy Çerkessk 1988c. 95-96 betle.
4. «Qaraçay halq cırla» Moskva 1969c 70 bet
5. «Qaraçay halq cırla» Moskva 1969c 71 bet
6. «Qaraçaymalqar halq cırla» Otarlanı Omarnı Nal'çik 2001c.90-92betle
7. Özdenlanı Abuglaliy Adurhay ulu (1897-1992c) Sarıtüz el. aythılı cırçı

8. Türkiyede "Birleşik Kafkas'ya" jurnalda basılmañandı. Duda-ulu Mahmuddan Yılmaz Nevruzğa köçüb, Yılmaz caraşdırıb basılmağandı.
9. Qaraçay poeziyana antologiyası 2006c Moskva
10. «Caşawnu oyuwları» Özdenlanı Abugaliy Çerkessk 1988c
11. As-alan jurnal №2 (7) 2002g Hapaev S.A. «Karaçaevo-balkarskie geografişeskie terminı»
12. Karta «Karaçaevo-Çerkesskaya Respublika» maşştab 1:200000, 1sm -2 km karta
13. Alanskiy mir-2. Hramı i başni Çerkessk-2001g. 2 bet
14. As-alan jurnal №2 (7) 2002g Hapaev S.A. «Karaçaevo-balkarskie geografişeskie terminı» 152 bet
15. Mamalanı Halis Muhammad ulu 1950c. Narsana ş. Pyatigorsk ippodromnu direktoru

DOMMAYÇI, GABIY, BIYBOLAT^{1,2}

Dommayçı (Canukgu)

Dommayçını tüz atı Canukku³, bek usta uwçu bolğandı. Şkokdan atıb, dommayla ururğa usta bolğanı üçün, al atı unutulub, tarihte atı "Dommayçı" bolub qalğandı . Qabaqqa * ışan salıb bir athan şkok oğunu ızı bla ekinçi oğun aña tiydirdendi. Uşkoknu terk cerleb, terk atıyçu bolğandı. Alay atıwçuğa burun "eki tütünnü bir etgen marawçu" degendile. Miñi taw eteklede uv ustalıqqa buña teñ erkişi bolmağandı. Aytıwğa köre, Kavkazda ahır dommaynı Dommayçı urğandı deydile. Teberdi özen eki bölünüb, Kavkaznı tizgin tawlarına tireledi. Teberdi özenni eki bölgen Dombay-Ölgen tawdu, kesi da 4046 metrge teñiz çağasından öredi. Ol tawnu bir qabırğasından - Dommay Ölgen atlı suw sarqadı. Aytıwğa köre, bu tawnu tübünde ese da , suw çağasında ese da Kavkazda art dommaynı Dommayçı bu cerlede urğandı. Ol sebebden, tawğa da, suwğa da «Dombay-Ölgen» deb atalğandı.

Dommayçı orta boylu, qatañı, tözümlü, tulpar erkişi bolğandı. Köbüsüne cayawlay, at ötelmezlik cerle bla cürüwçü bolğandı. Çabıuwıl etgende, adam-mal urlarğa tışına barsa, bet türsünüñ türlendirir üçün, bir köziñ qısıb barğandı. Anı ol halisin bilgenle "Soqur Silpağar" degendile. Çabıuwılğa barğan colu bla ızına kelmey, başha col bla qayıwçu bolğandı. Canukkunu sabıylıkde kesin Taw Artına urlab, ol da bir-eki cildan ızına qaçıb, colda da ullanıncıwle sınab, Qart-Curtha qaytalğandı. Cetgen caş bolğanında kesin urlağan kişini marab qızçıqın urlab, qızçıqın tışına berib ösdürtüb, qatıña alğandı. Ol urlañan qızdan tuwğan caşçıqqa ana atı köçüb Gulow bolğandı. Aña Silpağar tuqumnu berilmegendi. Bir aytıw bla Gulowları (Gloovi) tuqum Dommayçıdan başha aytıw bla Dommayçınu caşından başlañandı. Dommayçı honşu adıg, abhaz, ebze tilleni da bilgen aytıw bardı. Dommayçınu Ullu Qaraçayda eki qatını, tış milletli ellede da başha qatınları bolğandı. Sabıyları köb bolğandı, alay a ulanlardan ese qızla artıq köb tuwğandı.

Silpağar tuqumda hapar cürügende, Dommayçı cañızlay uruş bardırıp, eki kere qabartı biyleni aç horlağandı. Bir kere Hadağucuk biyni (Atacukin) Cambotlatnı onıñ adamın, ekinçide Abukları biyni toğuz adamların qırğandı. Hadağucıq bla qazawat etgende Dommayçı bla birge Deboş da bolğandı degenle da bardı. Ol sermeşiwle Tereze (Bergi Gum) özende, busağatda Lüdmila tawnu qatında bağandı. Kerti eski atı ol tawnu "Dommayçı Duppur" bolğandı. (Qaysı cıllada, ne aşılıq etgen edi ol Lüdmila degen tişiriw, tawnu eski atın kesi atına burur üçün? Oğese iş etib Dommayçınu atın em cigitligin unutturğanlıqlarımıdı?) Dommayçı Duppurnu canı bla bugün avtotrassa ötedi, burun zamanlarda da alayda at-mal cürügen col barğandı. Ol (Lüdmila) tawnu miyikligi 2020metr ullanıw taw bolğanlıqqa, asfal't col canından qarağaña kerti da ullanıw duppurğa em qurğaña uşaydı. Alayda bir canı miyik qaya, ekinçi canı Dommayçı Duppurnu tik qabırğası, ortası bla da Bergi Gum (Kiçi Gum =Podkumok)* suw sarqan tar ceri bardı. Alaydıqda Dommayçı qaya randa buğuna, cañızlay bir kere onıñnü, ekinçi kere cetewlenni qırıp, kesi saw-esen eline qaythandı. Tereze özende Dommayçı tala* (Dommayçınu talası)⁴ degen cer da bardı. Birle aytıwdan Dommayçı tala Dommayçı Duppurnu qatındadı, başhala ua Tereze özenni töben kelib, özenni orta süreminde turadı deydi.

Dommayçını cawu- Canbolat

Bizni temabızğa tolu kirmegenligine bılayda Canbolatnı üsünden hapar aytırğa kerekdi. Nek degeñe, birinçide- Canbolatnı tarihi bu art cıllada bizni üsübüzden cazğan adıg «cazıwçulanı» ötürüklerin buzadı. Ekinçide - bu kitabda haparlanı köbüsü Qaraçaynı cerlerinde, çeklerinde Sılpağar caşla bla adıg-abaza biyle uruş etgenlerini üsündedi. Anı üçün, qabartı biyleni üsünden Qaraçayda cürügen kerti tarihleni birin cazaşq tıyınşlıdı.

Canbolat qabartı Atacoqları biyleden çıqqandı. Malqarda Çoçaylada emçek caş bolub, ala bla birge Qaraçayğa köçgendi. Artıda ol Çoçayları keslerin Çotçalırız deb cazdırğandı. Başha (Özdenlanı Abugaliy)⁵ versiyası bla Uçkulanda Çotçalanı bir qartnı emçek caşı bolğandı. Canbolat ullanı bolub Hanoqlağa (Kanokov) küyew boladı. Sora qalay ese da, qayının öltürüb, ızına Qaraçayğa qaçadı. Bılayda cañıdan Haniy atlı cañı qatın alıb, cer da alıb, talay zamannı cerleşib caşaydı. Alay a caraşib köb zaman turalmaydı. Canbolat amandan igiden tıyalmağan, nögerle qurab, kesin mal-adam sürgeñe beredi. Ol Qaraçayda turğan zamanda, bir ulan kesi kesin aña teceb emçekge caşha aldirtadı. Canbolatda anı caşına sanab, ösdüre kelib, birgesine cortowllağa aylandıradı. Artıda ol caşnı ullanı citiliginden qorqub, Canbolatnı nögerleri, andan erkinlik alıb, anı öltürüb qoyadı. Alay bla Hadağucuq ulu Qaraçayğa da, Qaraçaydan da mal-adam süre turğandı. Allay işleri açıq bolğanda qaraçay camağat Canbolatnı etgenlerin ayıblab Qoban özenden qıstaydı. Ol Teberdi özeñe 1835c. köçedi, alaydan da 1842-1843c İncikge ketedi⁶. Başhala aytadı, Hadağucuq ulu Canbolat patçahha qulluqqa kirib, andan sawğağa Teberdi özende cerle alğandı deyle⁶. Artıda ol Teberdiden da qıstalıb bugün Zauko degen elni İncik suwnu boynunda tamalın salğandı. Orus patçahha boysunub turğan başha Hadağucuqları qabaqları da Bahsan suwnu boynunda Zauko atlı bolğandı. Künleni birinde etiwçüsiçä Hadağucuq ulu Canbolat adamları bla taw qoşladan taşası bla mal-adam sürür muratda Gum özenni örge kelgendi. Ol işni alğaraqmı bilgendi, oğese uwda bolub, alaydı bilmey turğanlay türtülübü qalğandı, qalay ese da Dommayçı bla Canbolatnı gudu cıyını özenni em tar cerinde tübeşgendile. Sora Dommayçı qaya randa buğunub, alanı alların marağandı. Saqlağandı da kelgenleni mara da at, at da ur, soñra biri biri ızından 13 adamın, cartısından köbüsün, qırğandı. Canbolatnı adamları ne

qatına kelalmağandıla, ne kesleri Dommayçıını uralmağandıla. Anı körüb, Canbolat qolların örge költürüb, alğa çıqğandı, bir qoluna da hamayılnı* tutub. «Kim eseñ da çıq, mne Hadağucuq ulu Canbolatma, biyme, ma bu hamayılnı bla ant eteme,.. men alay bılay bolayım,..meni tuqumum qurusun.. men saña tiysem...». Bu sözləni üç tilde aythandı adıgça, orusça, em tawça-qaraçayça. Dommayçı iynanmasa da, quwun* cerleb, çakqıçın* hazırlab uşkogun da aña burub, alay çıqğandı. Dommayçı kesin tanıthandı. Sora alayda Canbolat bla Dommayçı biri birine tiymey, şkok atmay, Ullu Qaraçayda tübeşirge sözleşib, alay ayrılığandıla. Bütün bu sermeşiw qaysı cıllada bolğanın tüzetgen qıyındı. 1835-1843cıllada bolurğa da bolur, 1843c sora bolurğa da bolur. Artda Canbolat Hurzukga kelib, Dommayçı bla emda sıylı qartla bla tübeşib, söz berib, ant etedi taw qoşlağa çabmazğa, cortowul etmezge. Ahırında Canbolat köb zamannı dertli bolub turğan adıg qayınlarından ölüm tabhandı. Qatını Haniy da ızına Qaraçayğa qaythandı. Men añılağandan bılayda politika da qatışhandı. Qayınları Kanokları (Hanohları) Rossiya canlı bolub, Qobannı sol canı çerkesleni Rossiyağa boysundurub küreşgendile. Canbolat a bir zamanda Rossiya canlı bola da sawğa ala, birde orus patçahha qarşçı bola da, adıg, qazaq, noğay elleden mal süre turğandı.

49

Atlan, atlan Hadağucuq ulu Canbotbiy
Atlansa da at arbala cekdirgen
At belinden qızıl qanla tökdürgen.
*Canbolatnı kiyimleri qızıl dariydi,
Anı caş qatını hannı qızı Haniydi,
Canbolatnı Töben Tardan* tanıydı.*

Bir kün ala atlandıla ketdiler

Bara barıb İncikge cetdiler.

Kel Canbotbiy töben colnu barayıq dediler
Töben colnu barsaq bizge el köbdü
Kel Canbotbiy orta colnu barayıq dediler
Orta colnu barsaq bizge caw köbdü
Kel Canbotbiy oğarı colnu barayıq
Oğarı colnu da Hanokları saqlayla
Ala adam etin qoy etinley qaqlayla.

Atdan a ketdiñ, cel urub athan börk kibik
Hanohlanı sabiy oqçuq tiygenley
Can berese canım Canbotbiy,

Kök gebelek kiygenley
Hanuhlanı qan içiwçü biyçele
Qanıñı qaşıkla bla içelle
Kebiniñi içegileriñden biçelle⁷.

.....
Canbolatnı sözleri

«...Qorasınla qabartı biyle,-dedi-
Tahıraña * oqa salıb kielle,
Saylab birer kök horağa minelle,
Oq tiymeyin batırlıqñı süelle...»

Hanuqlanı qart biyçeni sözleri:

«... Bir kere- ol cılıqbızñı sürgendi,
Ekinçi da – bir çaşımñı öltürgendi,
Üçüncü da- kelinimi eltgendi,
Aña ol adamsızlıq etgendi⁸ ...»

Dommayçı bla Canbolatnı sermeşiünden sora, köb zamanña qabartı biyle iği suwuğandıla, Qaraçayğa barır umutların unuthandıla.

Türkiyedegi qaraçaylıla, Dommayçımñı üzügü, Sılpağar tuqumların, Dobar atawulların unutup –«biz Dommayçılarımız» deb, Dommayçı/Dommaychi tuqum alğandıla . Cannuqunu (Dommayçımñı) bir çaşımñı Orazaynı üç çaşı (Salih, Osman, Abek) birgeley Türkge köçgendile⁹.

50

Canıbek (Gabiy)

Söz cürüğeñe köre, Qaraçayğa cortowul eterge abaza biyle da küreşgendile. Canıbekni qoşundan, abazalılını biyi Ulow ulu (Loov), casaq alırğa izlegendi. Canıbek kesini qoşun qoruwlay, Ulow biyni öltürgendi. Anı qoşu Tamçıbaşı * degen tawnu töresinde bolğandı. Ol taw, Gum (Kuma) suwğa sol canından qoşulğan, Tamçısuwnu * qatında turubdu. Tamçı suw Ulow qabaq (Krasniy Vostok elni) özeni bla 25-30 qıçırımñı örge kelib, Qayalı Arqağa * tirelibdi. Bütün Tamçı suw tögeregi Cögetey rayoña qaraydı. Sora Ulow ulu Canıbekge adamların iygendi: «Patçah bu cerleni maña bergendi. Anı üçün bılayını iyesi menme, hayırılğan cer üçün tölew berirge kerekse!». Gabiy ceñil em tawkel adam bolğandı. Ulow ulunu keleşilerin hılıkke ete, amannı da quya: «ma sizge tölew» deb, burun Qarça etgença, alağa öle turğan qart itin körgüzgendi. Talay

künden kesi Ulow ulu, askerçik da alıb, Canibekni cerden qıstarğa, ne malın sıyrırğa deb kelgendi. Qoşda Cambekge boluşluq eter nögeri bolmağandı. Anı birgesine quru on-onbir cıl süremde qızından tuwğan tuwduqçuğu turğandı. Alay bla Canibek elli cıldan igi tamada kişi bolurğa kerekdi. Biyni kesin da adamların uzaqdan esleb, Canibek qoşun qoruwlarğa hazırlañandı. Abazalılını biyi Canibekni istawatına kelib, at üsünde bolub, öşün uruş ete, Canibekni türtürge, teblerge izlegendi. Köb cıllanı Tamçı suw cerin kesi cerine sanab, köb cıllanı alayda mal ösdüre, mal bağa turğan cerine birew kelib daw salğanına Gabiy tözalmağandı. Terslikge, zulmuğa em artıqlıqqa qanı qaynağandı, qarşçı süyelgendi. Qol ceter cerde, cuwqda caşırılıb turğan uşkogun terk alıb, andan atıb, bir athanı bla Ulow ulunu öltürgendi. Başha aytıw bla, ceñinde caşırıp turğan tapançasın çığarıb anı bla urğandı. Köblüklerine bazınıb turğan abazalılı cunçuğandıla. Ala es cıyğınçı, köz açıb cabhınçı zamaña Gabiy alaydan canlağandı, buqğandı.

Başha aytıwğa köre, Ulowları cerlerine kirgen malnı mal iyesine qaytarmağandıla, sanı bir bolsada, cüz-miñ bolsada, qoy-tuwar-at bolsada. «Bizni ceribizge kirdi- anı bla bizniki boldu», deb qoyğandıla. Alay ete Ulowları bir-eki tawlunu malların ızına qaytarmay cunçuthandıla. Bir künde Canibekni malları Ulowları cerlerine otlarğa cayılğandıla. Qalay kirgenleri, nença mal kirgeni belgisizdi. Alay a, igi kesek mal bolğan bolur derge bolluqdu- artı ölüm qazawtha cetgeni üçün. Canibek tilegendi «mallarımı qaytarıgız, ala salğan zarannı tolturayım» deb. Canibekni oñsuzğamı sanağandıla, arı deri da talay qaraçay malnı saw-esen aşab qalğanlarınamı bazıñanla, Ulowları bunu malın ızına berirge çırt unamağandıla. Ne etsin, Canibek dertli bolğandı, malın, ırışın boşuna birewge aşatıb qoyalmağandı.

Bir kün, ol atha minib, üsüne camçı atıb, camçı túbünde mılıq* caşıra Ulowları arbazğa kelgendi. Abaza biyni çaqırıp, ol eşikge çıqqanlay uşkokdan urğandı. Bir aytadıla, terezede başı körüñenley urğandı deydi.¹⁰ Qalay-alay bolğan eseda, alayda Ulow ulu biyni «ma birew rıshadan toymay eseñ- oqdan toy» degença, şkokdan urub ketgendi. Bu tarihnı artın qalay boşalğanın harkim birer türlü aytadıla. Qan tölewge, (biy üçün qan tölew a köbürek bolğandı), malın berib Canibek, Ullu Qaraçayğa bir tekesi bla qaythandı degenle da bardıla.

Alay bla Canıbek quru kesini dertin t y l, başha tawlıulanı dertin da alǵandı.

Bu tarih taw özenlede belgili bolǵanında, Cambekge "gańil" etdi biyni" degendile. "Gańil" söz - "quruthan, t b etgen" degen maǵananı tutadı. Eski oǵuz tilibizde «Gan +gil» deb ayılǵan, b g n «Qan+kel» maǵananı tutadı. Qartla aythan bla "Gańilbiy", "Gańbiy" artda «Gabiya» atha burulǵandı. Alay t rlen w bolurǵa bolur, söz  c n, "tań bla" degen buruńu s zn ,bügün "tambla" deb s leřebiz. Alay a meni oylařıuwı bla «Gabiya», «Gab/ qab biy» degen sözden «Biyni ařa» degen maǵanada ayılǵan bolur derim keledi. Artda Canıbekni tuwduqlarına Gabiyle deb, Sılpaǵarlada cańı atawul quralǵandı. Meni tergewüm bla bu qalabalıqla 1835-1840 cıllada bolǵandı. Gabiy bla Ulow biyni dawları bla uruřuwlarını üsünden bařha versiyanı ayırıp eńci makale etib t b nde bereme.

Dommaycı bla Gabiyni Ulowları bla qazawatları¹¹

Eki tuwǵan qarnaşlanı ulanları, Aslandan tuwǵan Canukku bla Salmandan tuwǵan Canıbek k b cıllanı, caşları ıllu bolǵunçu bir qoşnu tutub turǵandı. Burun caşla keç  yleniw ci, ata  yden keç ayırılıwçı bolǵandı. Anı sıltauwı erkişi üydegi asırarça bolsa  yleńendi.  yleńenden sora kesini caşları  s b cetib, malǵa qaraǵandan sora da sawut tutub, qoşnu qoruwlarça usta  ora bolurǵa kerek bolǵandı. K b cıllanı tuwǵan qarnaşlardan tuwǵanla bir arbazdan  ıqmay birge turǵandı. Anı  c n burun Qaraçayda tuwǵan qarnaşlardan tuwǵan cařlaǵa "qarnaşla" degendile. (*"Alanazar sırtı (1-çi kesegi)" makalede "qarnaş tipleri" bilgige qara*).

Canukku bla Canıbek kesleri da atalarından keç ayırılıb caşları  sg n  bir qoşda turǵandı.

Canukku (Dommaycı) Canıbekden (Gabiya) tamada bolub, uwda cortowlda k b aylanıwçı bolǵandı. Qoşnu aslam işin Gabiy bacarǵandı.

Meni tergewüm em tintiw m bla Dommaycını, Gabiyni, Debořnu caşaw zamanları 1785-1860 cılla arasında bolurǵa kerekdi. Bu kitabda haparı ayılǵan Candar caşlay awuşsa da bıla bla teńlikde, ne bir kesekni alǵa tuwǵan bolur.

Başında cazǵanıbızça patçah Ulowlaǵa Sılpaǵarlanı qoşlarından töben cerleni bergendi. Ulow biy patçah bergin cerinden qoşnu ne

qıstayalmay, ne cerge tölew alalmay, Gabiy-Canukku qoşdan qoyla sürgendi. Izından Canukku bla Canıbek dert toltururğa, küz qoşladan* altı çaşnı cortowul cöñerge alğandıla. Qoylanı qırqıw zaman bolub, Uloy biy qoşlarından bütew malın busağatda Tereze başında bir cerge sürgendi. Alayda Ulow qoşlanı arasında aş qoş bolğandı. Sawutların bıqığa tağıb, abazalıla qoşha aşarğa kirgendile. Çaşırılıb turğan Dommayçı-Gabiy nögerleri bla birden abazalılağa çabhandıla. Ayaqların qolların baylab, tişleri bla cibleni teşmez üçün birbirinden uzaq athandıla. Mallanı Qartcurtha süre, abaza qoşda oneki cıl bolğan çaşçıqnı da birgelerine alıb ketgendile.

Birazdan abazalıla es cıyıp, mallarını ızlarından quwğandıla. Eki-üçü cöñer çaşla qoylanı Qaraçayğa sürüb barğandıla. Gabiy, Dommayçı, eki-üç cöñerleri em urlañan çaşçıq Gum başında dorbunda abazalılalı saqlay qalğandıla. Gum başında dorbunda, özen uzaqğa körüñen cerinde, bügüñü çayır aylanç collanı başında saqlağandıla.

Abazalıla cuwuqlaşanda bir-birlerine uşkoklardan athandıla, uruş etgendile. Alanı allında aq atda aq kiyinib biyni egeçinden tuwğan kelgendi. Calçılarnı kamçı bla urub sürgendi. Dommayçı alayda on at bla beş adam, Gabiy bla nögerleri da beş adam öltürgendile. Dommayçı caralı da bolğandı. Oqları az bolğanda, qayağa tiyib tüşgen abaza oqlanı çaşçıqqa cıydırtıb, tişleri bla çaynab, tögerek etib kesleri uşkoklarına salıb athandıla. Ulow biyni cıyın tamadasın urub öltürgenlerinde, saw qalğan askeri uruşnu qoyğandı. İş iñir bola bolğandı. Gabiy bla Dommayçı da abazaladan içiñandıla, mal sürüb barğan nögerlerin cetgendile. Tañ atarğa Qaraçayğa mal sürüwleri bla cıyılğandıla.

Bir zamandan Ulow biy Qart Curtha kelib, malları sürülgenin-adamları öltürülgenin aytıb Törege tariqqandı. Töre tariğıwğa qarab bıllay begim alğandı: Alğa abazalıla Gabiyni-Dommayçını qoşundan sürüb ketgen mal abaza biyni egeçinden tuwğan üçün qan tölewge qalırğa, Gabiy Dommayçı sürüb kelgen ızına Ulowlağa qaytırğa. Törede bolğan Gabiy bla Canukku unamay, "alğa abazalıla çabhandıla, biz a dert qaytarğanbız, bizni iş bla alanı işleri birça tüyüldü" degendile. Miñ ana qoynu keslerine alıb qalğan malnı alay qaytarğandıla.

Alay a Ulow biy dertli qalğandı. Tohtamay Gabiyni qoşun da kesin da marab aylañandı. Bir kere Ulow biy askerçigi bla cuwqlaşıb, askerin

caşırıp, kesini boluşçusu bla qoş taba alğa çıqgandı. Anı Gabiy körgendi. Ala da Gabiy alanı körgenlerin añılab ızlarına burulğandıla. Aman innet bla kelgenlerin añılab Camıbek Ulow biyni uşkokdan urub atın da kesin öltürgendi. Askerçigi biy ölgenin körgende, ölügün alalmay qoyub ketgendi. Sora Gabiy ölüknü belinden eki kesib, qaya túbünü bıstırıp asırağandı. Birazdan biyni qatını bla qızı Qaraçayğa kelib biyni ölügün izleb, adamladan soruwlab, tileb ızına alay tabhandıla. Sovet zamanlada bu tarihleni Krasniy Vostok abaza elni bir qartı begitgen haparı çığadı.

Dommayçı bla Gabiy urlab kelgen abaza caşçıqnı Taw Artına satıb, anı bağasına altınlı uşkok alğandıla. Ol uşkok segizsan cıldan artıqnı, 1920cıllağa deri Gabiylede turğandı. Uşkok Gabiyni gitçe caşı Geriyni alısın üydegisinde tuwğan gitçe caşı Muhammadha cetgendi. Ketgen ömürnü cıyırmançı cıllarında Töben Teberdide caşla cıyılıb, Muhammadnu eki uşkogun sınağandıla. Biri berdan* uşkok, ekinçisi Gabiyni buruñu uşkogun bolğandıla. Teberdi suwnu bir canından başha canına uşkoklardan athandıla. Cardan çığıb turğan aq taşnı qarağa salıb marağandıla. Uşkok atışnı uzaqlıqtı kilometrden igi ullu bolğandı. Berdan uşkok uralmağan taşnı, buruñu qaraçay uşkok urğandı. Berdan hazır patronnu atıb uralmağandı. Qaraçay uşkoknu birğısına ekinçi kere otnu köbürek quyub athanlarında urğandıla. Caşına Muradıñe bu hapanı aythan Muhammad, bol'şevikle Qaraçayda sawut sıyırğan zamanda, Gabiyni uşkogun alağa berib qoyğandı. Berdandan hazır patronla bla athan tınç em terk bolğanı üçün, kesine berdan uşkoknu qoyub, Gabiyni ayılğan, uzaqqa urğan uşkogun qızillağa bergendi.*

54

Biybolat

Bılayda tawruhha uşaş bir hapar qoşarım keledi....

Qartlarımızdan Gabiy Qırımğa barıb, qırım hannı qızın urlab, kesine qatıña alğandı degen söz da eşitgenme. Hannı qızı Sılpağarlada üyürsünüb, balalı bolub caraşhandan sora, anı qarnaşı egeçin izley kelib, Sılpağar tiyrede tabhandı.

(Kitab ahırında Açıqlamalada "Deboş" makalede "noğay (qırım) hanla" bilgige qara).

«Hannı» qızın ızına dawlay kelgen qarnaşı üç künnü namıs etib, nek kelgenin aytalmay, egeçi da qarnaşına tüberge uyalıb turğandıla. Üç

künnü da Sılpağarları «hannı» caşı bla anı cıyının, cuq qorqa em adet tuta, cuq sormay sıylab turğandıla. Kelgen qonaq kesi aytırğa kerekdi cumuşun. Üç künden qarnaş bolumnu aytıb, egeçin ızına ata üyüne çaqırğandı. Qorqanni nedeni ua - qız ızına ketib qaladı degen. Alay a egeçi keterge unamağandı. Gabiy Qırımğa barğanı tawruh bolur. Alay a bütew Kavkaz milletlede 18-19 ömürlede Qırım hannı üzükleri çaşağandıla. Abaza-adıg qawmlada artıqsızda köb bolğandıla allayla. Bügünü çerkes at cürütgen adıg qawmla tüyüldüle ala. Ala burundan kelgen qırım han üzükle, ol han üzükle bla birge kelgen adıg-abaza qawmlağa köçgen adamladıla. Ala kesleri da biz tilde taza söleşgenle. Kavkazda qalğan, Qırım hannı üzügünden qız bolur ol urlañan qız. Bu haparnı anı üçün aytama... M.Ü. Lermontovnu « Hacı Abrek» degen poemasını sücetine uşağan cerleri bardı. Ol poemanı süceti bla qızın Bey Bulat biy urlaydı. Qızın atası anı ızından qızın sıyırtırğa adam aşıradı... Alay a Beybulatha derti bolub, ol adam, atı Hacı Abrek, qızın öltürüb qoyadı... Tarih ilmulanı doktoru Bayçoralanı Soslan bu poemada «knyaz' Bey Bulat» bla Sılpağarları Biybolat bir adamdı deb begitedi¹²

55

*"...Velik, bogat awl Cemat,
On nikomu ne platit dani;
Ego stena — ruçnoy bulat;
Ego meçet' — na pole brani.
Ego svobodnie sını
V oğnyah voynu zakaleni;
Dela ih gromki po Kavkazu,
V narodah dal'nih i çucih,
İ serdtsa russkogo ni razu
Ne minovala pulya ih.....
Süda, naezdniki Cemata!
Otkroyte udal' mne svoi!
Kto znaet knyazya Bey-Bulata?
Kto privezet mne doç' moi?"*

Lermontovnu çığarmaçılığın tintgen alimle « awl Cemat» Teberdi suwnu boynunda ornalıb, eminadan qırılıb tas bolğan, Camağat atlı tawlu qaraçay eldi degen oyumda tohtaşandıla. Lermontov, bir-bir zatları qatışdırsada, Narsanada, İssi-suwda eşitgenlerine, kerti bolğan işleni tamalına tayana poemasın alay cazğandı. Bayçoralanı Soslan

aythan da, orus poet M.Lermontov cazğan da, bizni Sılpağar qartlarıbız aythanları- barını süceti da birdi. Sılpağarlardan qaysı ese da (ekisimi-üçümü?) çerkes biy qızını (qırım hannı üzügünden) urlab üyleñen sücet bardı. Tışından süyrelgen-urłañan biy qızını alğandı deb Dobarğa (Aslaña), Biybolatha, Gabiyge (Canıbek), Qandawurğa (Osman) da aytadıla. Bu sücet (qonu) Sılpağarlada kerti bolğanına ua işek coqdu. Bıla törtüsü da Lermontov Kavkazda bolğan zamandan biraz alğaraq zamanda çaşağandıla.

Qaynaqla:

- 1.Sılpağarları Başır, (Gabiyleden) (1924/25 - 2006c) Narsana ş.
- 2.Sılpağarları İslam Muhammad ulu (1928 c.) Üçköken el
3. Salime Silpalar, Türkiye
4. jurnal «As-Alan» №2 (7) 2002c, 162 beti, Moskva, S.A. Hapaev «Karaçaevo-balkarskie geografiçeskie terminı»
5. (Özdenlanı Abugaliy) «Caşawnu oyunları» kitabdan Çerkessk 1988c 117bet
6. Mussa Kunduhov «MEMUARI», <http://www.darial-online.ru>
7. Cırını Sılpağarları İslam Muhammad uludan alğanma. Ortasında üç kursiv tizgin Özdenlanı Abugaliyni «Caşawnu oyunları» kitabdan 121 bet.
8. Otarları Omarnı «Qaraçaymalqar cırla» kitabından 86 bet Nal'çik 2001c.
9. Salime Silpalar, Türkiye
10. Sılpağarları Başır, (Gabiyleden) (1924/25 - 2006c) Narsana ş.
11. Sılpağarları Muradin Muhammad ulu (1939c.t.), Cıñirik elden, (bu tarihni Muradin atasından, Gabiyni tuwduğı Muhammadan em anı egeçinden eşitib aythandı)
12. S.YA. Bayçorov «Taynı klada zolotogo» Karaçaevsk 2004g. 284 bet

56

DEBOŞ BLA BARAQ

Deboş

Deboş Dommayçını gitçe qarnaşdı. Deboş Ullu Qaraçaynı çeklerin saqlağan onçaladan*, taqımladan* quralğan asker böllekge* tamadalıq etgendi¹. Deboşnu em Dommayçını zamanında Kavkazda qawğa em qazawat keñ cayılğandı. Ol orus patçahnı Kavkazda iktidarı* cañı ornala başlañan zamanda çaşağandı. Meni tergewüm bla Deboşnu

cetgen citi zamanı 1825-1845 cıllada bolurğa kerekdi. Ullu Laba, İncikle, Gum, Balık* boyunlarında cerlerin barın birden cawladan saqlayalmay, qoyub, alanla Ullu Qaraçayda keslerin begitgendile. Qorquwlu çeklede (Taşköpür, Biyçesın, Teberdi canı degença) qaraçay camağatı, onuşar-onekişer (onça), ne beş-altı (carım onça) üreñen caşnı salıb, çek saqlawulla tuthandı. Ol asker bölükle* barı birden Deboşnu başçılıq buyruğunda turğandı. Onça birden solurğa, ne başha kereklisine ketse, Deboş kesi cañız ketgenleni ornuna qalıwçu bolğandı¹.

Orus patçahnı generalları, Kavkazda patçahlıqını begitir igi üçün, tahsa cıyıp, politikanı aña köre bardırğandı. Anı üçün tawlağa, qazaq atlı bölükle qurab (kazaçiy vzvod?, raz'ezd?), informatiya cıya, tahsağa aşırırğa öç bolğandı. Bir kere, Deboş tahsaçı qazaqlağa türtülüb qalğandı. Qazaqlanı başçısı Deboşdan üllesin* (kisesinmi?)* tileb, tütün içerge alğandı. Tütün qabındırğandan sora ızına qaytarır ornuna, qıdırab öltüreme deb, qorquturğa izlegendi. Deboş cañız bolsada aladan alğa qılıçın sermeb alıb, qazaqla es cıyığınçı, eki canına urub, tuwrab tebregendi. Qazaqla cunçub, qaçar umutlu bolğandı. Deboşda ızlarından sürüb, qılıç bla ura da, kese da cığa, barın qırğandı. Quru biri qutulğandı. Ol da ölür cerinde qalğandı. Deboş anı qast etib öltürmey, süre barıb, celkesinden beline deri sablı bıçaq bla sırtına teren cara salıb, qaçarğa qoyğandı. Köb zamanladan soñra, ol saw qalğan qazaq, qart bolub, sırtında cara ızın da körgüzüb, Sılpağarlanı birine, boluşlu haparların aythandı². Künleni birinde Deboş Biyçesınnı Teşik-Taş* cerinde uwda bolğandı. (Bir qartla aytıwğa köre, Deboş qaç zamanda, Biyçesından (Çıraç Sırtından?), kesi qoşundan Teşik Taşnı üsü bla Ullu Qaraçayğa caw-bışlaq tüşürüb kelgendi.) Alda cazılğannı esge alsaq, Deboş çek saqlawılda bolğandı derge da bolluqudu. Qabartı Atacoqlanı (Hadağucuq/Atacukin) biyni bir caşı talay adamı bla Qaraçay taba adam urlarğa kelgen bolğandı. Caşına qart Atacok ulu üreñen edi deyle: "Cañız aylañan adamğa çabmağız - allay adam kesine bazıb aylanadı. Andan ese bilay el qıyırıldan, qoşladan mal-adam urlağız". Deboş qabartılılını tizilişib kelgenlerin körüb, "igilikge kelmegenlerin» sezib, uşkokdan atarça kesine tab orun saylağandı. Soñra bılağa qıdırıb bildirgendi: "siz da musulman, men da musulman, maña cuwuq kelmegiz, tohtamay esegiz uşkokdan atıb urama!" Alay a, qabartılılı bunu cañız bolğanın

añılab, keslerine bazıb, "cesir mal alabız-tutabız" degen oyumda, kelgenlerin tohtatmay, umutların tanıthandıla². Deboş da işaña (qarağa) salıb bilanı ağızıb başlağandı. Oqla uçub qan tögülgende, qabartılıla da «cesir mal» izlegenlerin unutup, Deboşnu öltürürge izlegendile. Qabartılıla buña uşkokdan atıb küreşgenlikge, Deboş aladan usta, cigit em sınımlı bolub bilanı talayın qırğandı. Qartları birleri aytıwğa köre, Deboş quru alayda kesi cañızlay, bir kerege toğuz (oneki?) qabartılını qırğandı deydile. Adıq qabartı cın 12-13 adam bolğandı. (Üçüsün Deboş caralı etib-öltürüb, toğuzoylan saw qalıb ızlarına qaytırğa da bolurla.)

Deboş sawbitgen, boyu-sanı orta adamdan ullan, bek küçlü adam bolğandı³. Caynı ahırında awuşla açılıb, malla da etli em uzaq sürgende çıdamlı bolğan zamanda cortowllanı köbüsü bolğandı. Qaraçayğa da ol zamanda çabhandıla, tawlula kesleri da cortowul eterge ol zamannı saylağandıla. Cawla kelir zamanlada collanı em awuşlanı saqlab alanı qırğandıla. Hurzuq awuşnu da saqlağandıla. Hurzuk awuşnu coluna quru bir atlı sıynadı, bir canı qaya, bir canı teren cardı. Ol awuş quru qırqır (avgust) ayda eriydi-açıladi. Tınçlıqlı cıllada ua ol awuşdan tuwarlanı satıwğa arı-beri sürgendile. Tört tabanını car canında eki tabanına nalla urub alay ötdürgendile. Deboş ol colnu bir kere cañızlay saqlağandı. Başından qarab 20-30 sawutlu atlı kelgenin körgendi. Süñüleri, sadaqları, kübeleri caraşıb cortowulğa kelgendile. Allarında qadırdı babas* bolğandı. Deboş colnu çüñ tar cerin taş artında buğub, saqlab turğandı. Qıb-kımıca bolub, babas qadır bla qatına ceterge canıwarça qıçırıp qadırnı allına çñağandı. Qadır da ilgenib ürküb, qorqub allına-artına baralmay qaya cardan tübüne babas bla birgeley cıgılığandı. Bir at başha atlanı qorqub ürkütmez üçün, allay tar cerlede bir-birinden keñ cürütedile. Babasnu ızından kelgen ebze (haçıpsı?) askerçile da bu qımıca adam ne bolğanın, taw suwuqda qımıca qaydan çartlab çıqqanın añılamay igi simsiregendile. Ebze (haçıpsı?) asker seyirsine, qorqa, qaray-qarayı turub, col saqlañanın añılab, Deboşça başhalada bu colda bolurla oylaşda, ızına burulub ketgendi. Alay bla sawutsuz, qımıcalay, cañızlay Deboş caw askerni ızına burğandı. Deboş bu haparın ullan qarnaşına Dommayçığa aythanda, Dommayçı da "bu ayıblıq işiñi kişiğe ayta turma" deb üretgendi. Deboş da cuwablaşhandı "har kim da qalğan adamlardan kesiça bir türlü bir başhadı!"³.*

Cigit Deboşha atalğan cır bolğandı deydi. Alay men ol cırnı alqın tekstin tabmağanma. Deboşnu tuwduqları (Geri-apendini üzügünden) Türkge köçüb ketgendile. Deboşnu Türkiyede üzügü, Sılpağar tuqumların em Dobar atawulların unutup, keslerin başha tuqumça etib - «biz Deboşlarımız» dewçendile.

Künleni birinde Deboş Atacoqları qabartı biyni bir quwançına üyüne barıb, alayda tutuşda, uşkokdan athanda öç alğandı. Qart Atacoq «Kimse?», deb sorğanda, kesin tanıtıb, Teşik taşda adamların qırğanın bildirgendi. Alay a Atacoq ulu qonaq bolub kelgenni, quwançında urub qoyalmağandı. Anı sebebi bla Deboş da sawlay ıçınıb ketelgendi. Andan beri köb zamanla ketgendile. Aythanlada kimi tüz, kimi ters bolğanın, qaysı söz cañılıç, qaysı söz qoşaq bolğanın bugün bir adam da tüzetelmez. Alay a, Deboş kerti cigit ötgür adam bolub, tuqumuna-halqına carağanına işek coq.

Gapay bla Deboşnu cortowlları³

Tawlula cortowlğa bara barıb, Qaraçaynı çeginde süelgen türk qaladan, qala başcını cigit qızların- eki egeçni urlağandı. Egeçleni biri Sılpağarlağa, ekinçisi Botaşlağa kelin bolğandı. Bu iş 18 ömürnü art süreminde bolğandı. Eki egeçden tuwğan ulanla da ösüb cetgenlerinde analarıça cigit bolğandı. (qızlanı üsüden "Qoşlaqla" stat'yağa qara).

Eki egeçden tuwğanla: Botaşlanı Gapay bla Sılpağarlanı Deboş tiri caşladan askerçik cıyıb, Qoban suwnu oñ çağasında ornalışhan soltan*-awl noğaylılağa dert cortowulğa barğandı. Dertli ua anı üçün bolğandı, Qaraçayğa honşu turğan noğaylıla tawlulanı malların eki-üç kere da sürgendile. Sora qaraçay caşla tiri Gapayğa "Bu itden tuwğanla noğaylıla ozub ketedile, mallarımızdan boşaydı. Bir başçılıq et, dert alayıq" deb tohtağandı. Gapay sınamlı caşlanı saylab, cortowul cıyın qurağandı. Noğay hanlanı* Qoban suwnu eki çağasında bir-biri ızından qoşları köb bolğandı. Dertge tüşgen "hannı" qoşları ua Sarıtüzünü qıyırından başlanıb bolğandı. Baş qoşu bugün Krasnogorka elni Cögetey qatında "Açı" atlı cerde turğandı.

Gitçe Noğay ordanı soltan awl noğaylıladan bir kesegi Qoban em Gum suw boyunlağa 1742 cıl Dunduk-Ombo* -qalmuq handan qaça, Terk canından köçedile⁴. 18 ömürnü al cartısında Şimal Kavkazda em küçlü, adam sanı sanı köb qalmuqlıla* bolğandı. Dunduk-Ombo-han oruslula canlı bolub türk musliman üyürle bla qazawatla*

etib ullu qıynılıqla cetdirgendi⁴. 1768 cıl türk-orus qazawat barğandı. Kavkazda da sermeşiwle bolğandıla.

1769 cıl orus-qalmıq askerle Qoban suwnu boynuna cortowul etgendile. Başçuları orus general-mayor Medem, qalmuq han Dunduk-Ombo bolğandıla. Soltan-awl noğaylıla Qoban suwnu sol canına qaçıb, Taşköpürnü saqlab, orus asker bölek bla (başçuları Ratiev) Taşköpürde sermeşib, keslerin horlathandıla⁵. Cögetey-Çerkessk cerlerinde beş miñ qalmuqlula Qoban suwdan ötüib, soltan noğaylılanı quwub qırıp, ızlarına, Qoban suwnu oñ canına qaytarğandıla. Ala alayda Qoban suwnu oñ canında. (Sarı Tüzden başlab Çerkessk -Nevinka cerlege deri 1820 cıllağa deri Batal paşanı askeri horlañınçı çaşağandıla)

Gapaynı cönerleri hannı har qoşuna talay adam bölünüb, marağandıla. "Açı" qoşdan başlab mallanı sürüb başlağandıla. Başha noğay qoşlağa cete, canıwar tawuş etib, buğub hazırlanıb turğan çaşlağa bildirib barğandıla. Ala da erlay noğay qoşda qoşçulanı tutub, baylab, bir-birlerinden uzaq-uzaq athandıla. Noğay calçıları awuzları bla baylañan qayışleni teşalmazça keñ athandıla. Qısır mallanı başha, qozulu qoylanı ayırıp sürgendile.

Al ız bla qozulu qoylanı Kubrannı* qatı qulaq bla taşa colla bla Mara özeñe sürelle. Ekinçi ız bla qozulu qoylanı ızların caba, qısır qoylanı suw çağası bla Taşköpürnü üsü bla Qaraçayğa sürelle. Mara özeñe kirgen taşa cerde buqğan asker bölekni qoyğandıla. Quwğun bolub, noğaylıla cıyılıb mallarını ızları bla cortadıla. Taşköpürge cetib, qozulu qoyla ceñil oğuna Taşköpürge cetmezligin añılab, artlarına Kubrannı qatı bla tawlağa burulğan mal ızla eslerine tüşüb, ızlarına buruladıla. Colnu qıshartırğa Mara özeñe kirgendile. Alayda saqlab turğan çaşlanı esleb, noğay han alğa çığıb qıçırğandı: "Gapa seni bılayda bolğanıñı bileme, kel adamlarızını qırmayıq da, bir biribiz bla qılıçla bla sermeşeyik. Kim horlasa malla anıqı" deb qıçırğandı. Gapa bla noğay han sermeşe kelsele Gapanı bilegi caralı boladı. Gapa ua talay kere da urad, ursa ua noğaylını kesalmaydı. Sora noğay hannı hıyla etgenin qarab turğan noğaylıla añılaydıla. Anı kiyimle túbünde kübesi* bolğanın tawlula Gapayğa qıçıradala. Caş Deboşda bir canlarından çabıb kelib, noğay hannı çepkini túbünden, kübesi túbünden qaması bla urub öltüredi. Hıyla bla sermeşgen noğaylı ölgende cal tölenib tutulğan askeri qazawat etmeydi. Gapa, Deboş, tawlu asker cıyın Qaraçayğa qaytadıla. Qoyla köb qoşdan

cıylğanı bla sanı ullu bolğandı. Har üy başına üleşineninde har üyge 12 qoy cetgendi deydile. Ol cortowulda Deboşha 18 cıl bolğandı. Haparı cazılğan cortowul meni tergewüm bla 1810-1825 cıllını arasına tüşedi.

Baraq

Baraq Deboşnu çaşdı. Baraqqa zorluq artıqlıq etilib, Sibirge qatarğa* aşırılğanında aña cır etilgendi. Ayılğandan, maqamı cırını ariw bolğandı, bu cırını maqamı bla tepseb da turğandıla. Aytıwdan Baraqnı cırı sovet iktidarnı zamanında basmalañanı bla revolütsion konuğa* kelişdirib bir kesek türlendirilgendi. Baraq çaş bolsada tiri, cigit ulan, atlanı süygen- bilgen, at ustası bolğandı. Birleri aythandan⁶, Baraq bir künde biy Abuklanı cıqlıda, bir oñlu sarı baytalnı körgendi. Ne Abukları, ne alanı adamları kesleri ol baytalnı qalğan atladan başhalata, ayıra bilmegendile. Baraq ol baytaldan igi urluq çığarıqdı deb oylaşhandı. Anı bla ol sarı baytalğa iye bolalsam deb, cılcıçı bolub caraşğandı. Baraqnı kesini aña qoşar alamat aciri bolğandı. Baytalnı üsünden alır-berir söz bolmağandı. Abukları Baraqnı tanıb bolğandıla, kesin da bek süygendile, sıyın da körgendile. Abukları sansız etib turğan sarı baytalnı alırına Baraq işek bolmağandı. Ekinçileri aytıw bla⁴ (eşta, bu tüz bolurmu), Baraq çörçek ulan boladı. Baraqnı atası Deboş ekinçi qatın aladı. Bir aytıwdan, Baraqnı anası sawlay bolğandı, başha aytıwdan Baraq öksüz qalğandı deydile. Üçünçü aytıwdan, Baraq kesi üylenirge izleydi, qatın alıb atasından ayırılır, muratda ençi qoş qurarğa izleydi. Atası unamaydı. Bu işni üsü bla Baraq atasına kölqaldı bolub, üyünden ketib qaladı. Kete ketib Abuklanı Bergi Gum* özende koşların alıb, cılcıçı boladı. Baraq atasına kölqaldı bolğanına uçhara şağatlıq bolsa da, bir es böldürgen zat bardı cırında. Cırda «sawutlarımı ata üyüme salğıız» demey, «sawutlarımı Deboşlağa salğıız» deb cazılğandı. Deboş Baraqnı atası bolmay tış adam bolğança.

Burun malçılıq işge caraşhannı şartı bılay bolğandı: (qoy, tuwar, cılcı) qoşnu ceri-malı bla beş cılğa alğınñandı. Sözleşme künde bolğan malnı sanın tışına çığarıb, beş cılını içinde qoşulğan malnı sanın ortada ekige üleşgendile. Bügün til bla aytsaq buña arenda derikbiz, burun begenda* degendile. Beş cıldan hıysab eterge zaman cetgendi. Teñ üleşinnik cıqlıda qumalı sarı baytaldan tuwğan eki hora

tay bolğandı. Baraq alanı alırğa razı bolğanın bildirgendi. O kün Abuklanı Biyaslan cıqlını ekige üleşgendi, alay a eki tayğa ne ho, ne oğay demey tñılağandı. Izından, alanı bermez oyumğa kelib, keçe bla hora taylanı cıqlıdan qurutdurthandı. Talay cılnı umut etib turğan zatından quru qalğanına Baraq ulla qıynalğandı. Cıqlını kesigizge qoyuğuz - meñe eki taynı berigiz, deb tohtağandı ol. Ortaları qawğağa, tüyüşge burulğandı. Abukları taylanı hıyla em keçe bla buqdurğanları, cılla bla ösdürgen umutların çaçhanları, Baraqqa keçilmez caralay tiygendi.

Başha aytıw bla, eki tay üçün tüyül, acir bla baytal üçün bolğandı dawur. Acir bla baytal bir ülüşge tüşüb, çöb atılğanında Baraqqa ol ülüş da tüşgendi. Abuk ulu Baraqqa: "entda beş cılğa cañı sözleşme eteyik, başha cıqlı bereyim, anı baqsañ", degendi. Sora Baraq: "oğay endi sen meni cıqlıma qara, sen kel meñe calğa" degendi. Sora Abuk ulu biy ol sözlege ulla kölqaldı bolub em oñlu bağalı acir bla baytal da Baraqqa tüşgenin zarlanıb, keçe bla ol eki atnı qullarına öltürtgendi.

Birle aytadıla, Baraq eki taydan (sarı baytaldan?) tışında ülüşün alğandı. Başhaları ua bildiredile, Baraq haqından ne bir at, ne bir tay almağandı. Andan soñra Baraq Abuklağa dertli bolub talay kere, maray turub, tab tüşgenley atların em malların sürgendi. Em ahırında Abukları ulla bağalatıb turğan, cıqlılarında em macal qumalı eki acirlerin quwub ketib, soyğandı. Hı, endi boluşlum bılaydı degença ete, bir acirni başın da qazıqğa çañcıb, Abuklanı üyelerini tuwrasında süyegendi.

Abukları Baraqnı izından orus kazaklanı uwlab, talay zamannı izletgendile. Qazaqla Baraqnı ne tutarğa, ne öltürürge buyruqda bolğandı. Bılay aythanda bardı: «bir kün Baraq kazaklağa türtülüb qalıb, sırpını bla talaynı başın kesgendi». Alay a, meni sağışım bla bu aytıw ne Dommayçını, ne Deboşnu haparlarına cañılıb ayta bolurla. Ahırında talay zaman özğandan soñra, Abukları eki qumuqluğa ulla açha berib, Baraqnı hıyla bla tutdurğandıla. Qumuqlula Baraqnı üyge tüşerin eşitib, bilib, keslerin sadaqaçılaça etib, sadaqa cıya Baraqnı üyüne kelgendile. Baraq hıyla bolğanın añılamay allarına çıqğanı bla, satlıq qumuqlula, Baraqnı közlerine qum bırğağandıla. Soñra Baraq közleri körmey cunçuğanı bla, qumuqlula birgeley üsüne atılıb, cıgıb, Baraqnı qolun ayağın qayışle bla baylağandıla. Alay bla Baraqnı 25 cılğa qatarğa* aşırgandıla. Izına qaytmağandı. Bir ulusu qalğandı,

andan da bir çaş, ol çaşdan da bir çaş tuwub, anı bla Barağını erkek üzügü üzülgeni. Meni tintiwlerim bla Abukları ne qabartı, ne abaza bolmağan - alanı aralarında kesi ençiligi bolğan abadzeh qawmdan bolğandıla.

Bu oyumğa sağatlıqlanı biri- bügünü Gitçe Qaraçayda çaşağan qartları birleri Abuklağa abazalıla, birsileri qabartılıla deydile.

19 ömürde Kavkaz milletleden biyle patçahha boysunsunsala, patçahdan abıçar çın, cer, tab cal da alıb bolğandıla. Abukları Hacı da orus-kavkaz qazawatnı zamanında patçahha boysunub abıçar bolğandı. Qartla aytıwdan, uzaq Abadzeh cerlerinden çığıb, kesini milletini dertinden qorqub, Qaraçaynı cerine eli-adamı bla anı üçün tüşgeni. 1835-1840 cıllada Abukları Gitçe Qaraçaynı bügünü Pervomay elni töresinde cerleni, eski alan qaraçay cerleni, patçah generalladan sawğağa alğandıla. Bıla bla teñ zamanda, bilaça Ulowları (abaza Loovı) bügünü Krasniy Vostok cerleni alğandıla. Abukları Hacı podpolkovnik çınña cetgendi ⁷. Andan sora da, anı çaşı Biyaslan Peterburhda oqub kornet bolub, orus askerden 27 cıl tolub, ata eline Kavkazğa 1857 cıl qaythandı . Abukları Qabartıdan Türkge köçgenleri sebebli, , alanı cerlerin Şora Nogmovnu üydegisine berirge kerekdi deb ,1863c dekabr' ayda tilek qagıt cazılığandı ⁸. Baraq bla Abukları arada işleri 1860-1861 cıllada boşalğanı bu qışa bilgiden açıqıdı. Ol cıllada oğuna arada dawur em qazawat bolğanı da tuwradı. Abukları Qabartıda da köb turmay, qalğan abadzehleça 1861-1862cıllada Türkiyege köçgenleri açıqlanadı. *Gitçe Qaraçayda qartla bildirgen bla Abukları Gum özende (Bergi Gumda) cerlerin hristian diñe köçüb ermeñe burulğan Tambıylağa satıb, Qabartığa köçüb ketgendile. Tambiy ermenli Nikolaydan Sovet vlast cerni sıyırıb, ol cerle ahırında 1920 cıllada qaraçaylılağa köçgendile.*

Gitçe Qaraçaynı turuşu em ekonomika canı Karaçaynı bla Malqarnı başha cerlerinden igidi. Neden degeñe, qatında Narsana, Santuq, İssi Suw* şaharla bolğanı sebebli. Et, süt-bışlaq, teri degença malçılıq urunları* alayda satarğa cuwuqdu em tınçdı. Anı üçün Abukları caraşıb turğan, tab cerlerin süyüb qoymağandıla. Alğa kesi milletini dertinden qorqub qaçança, ekinçide Silpağarlardan em başha tawluladan Baraq üçün dert cetmesin deb qorqub, kete-ketgendile.

Ters em tüz bolğanın bilgen Allahdı, alay a billay aytıwda eşitgenme, Gum özende, Biyaslanı atasını adamların, Baraq tuwmağan zamanlada, Baraqnı ata qarnaşı Dommayçı qırğandı. (Oğese Deboşmu? Dommayçı bla Deboşnu üsünden haparla aythanda, birça haparnı Dekboşnu üsünden da, Dommayçını üsünden da aytıb qoyadıla. Dağıda tamada Abuk ulunu atı Atacuk bolğanı üçün Abukları bla Hadağucuqları (Atacukin) da qatışdaradıla). Bu zat da kerti ese, Abukları ullanı sağaytır em sağışlandırır bir zatdı. Abuk qabaqnı cerleri, Ulow qabaqnı cerlerinden çaşawğa igidile. Nek igi bolğanın da ayırıyq. Abuk qabaqdan Ulow qabaq miyikde suwğuraq, Kavminvodi şaharlardan uzağıraq boladı. Ulowları bek alamat bolmağan cerleden ketmegendile. Abukları ese ua, aladan igi, cılraq, şaharlağa cuwuq, anı üçün satıw-alıwğa tınçıraq cerleni süyüb qoymağandıla. Qaraçaynı cerinden dertden qorqub qaça ketgendile. Bizlege igi da etgendile. Sağış etgenñe bu zatla işeksizdi, tuwradı, açıqdı.

Baraqnı cesir etib, tutub barğanda, Deboş turalmağan, butları cürümegen qart bolğandı. Butların tüyüb, inciwlü em açıwlu cüreksinib, uşkokdan usta atıwçu, cigit Deboş qıçıra edi deyle : «O hahay şkogumu beri çığarığız ! Ol altınlı uşkogumu * beri cetdirigiz! ... Boqlawçha salıb, Qobaña eltigiz...» deb. Tögeregi cabılıb begib turğan arbazdan, açıqqa çığarğa izleb qıçırğandı. Baraqnı alıb ketib, közden taşayıb barğan mirtazaqları urur umut etib, oñsuz qart Deboş qıçırğandı alay. Artda Deboşnu bir üzügü, Baraqnı qarnaşı Elddawrdan tuwğan tuwduğı, sawlay Qaraçayğa ayılğan alim Geriy-apendi, birgesine da köb Sılpağar üydegi cıyıp, Türkge köçüb ketgendi. Alay a ol başha hapardı (*Tohtar ulu Zekeriyanı haparına qara*). Baraq tutulub ketgeninde Baraqnı çaşı Ünüs qarında qalğandı. Ünüs Deboşnu üy túbün-cerin Gabiylege satıb Teberdi canına köçüb ketgendi. Ünüs Sılpağar tiyrede Deboşnı atından taşdan kerkib 1895cıl at ilkiç Nawruz tamğası bla arab harifle bla cazılğan salğandı. Ünüsni da cañız çaşı Canbolat çaşlay oğuna uwda qayadan ketib ölgendi. (*Kitabnı ahır betinde suratlağa qara*)

"Baraq" cırnı eki versiyası Baraq⁹ (Birinçi versiya)

Oy, sabiy Baraq, çaş Baraq,
Sılpağarlada baş Baraq,

Duniyadan bolub ketdi tas Baraq.
Caşlığında sohtalıqda cürüdüm,
Onbeş cılım tolu cetgen zamanda
Abuklağa cılcı calğa kirgenem.
Kirgenlikge adam kibik körmelle,
Qıyınımı ala maña bermelle.
Köb zamannı tarığıb, taralıb cürüdüm,
Bir tınçlıqlı orunda catmayın,
Mıdahlıq basıb tohdadım,
Bir da zakon, süd tabmayın.
Başladım Abukları bla küreşib,
Men a andan toba etib ketgenem,
Cılcımın aşarğa eki etib üleşib.
Toru acirni Murduh başında soyğanem,
Qara acirni Taw artında coyğanem,
Başımı ua cazıqlıqğa qoyğanem.
Cay bolsa calpaqlada cürüyem,
Qış bolsa, otowuma keleem.
Keçe otowumda catıb turaem;
Kelib eşikden a bir adam qıçırdı.
- Kimse? - deb sorğanımda,
- Menme, Hocalanı Umarma - dedi,
Kapitan çağıradı, kel Baraq - dedi.
- Meni kapitanña barır işim coq,
Az malıma meni qaraq kişim cok',
Kapitandan qorqub a qalay qalayım,
Tapançağa* eki oqnu salayım,
Ertde bla ertde turub barayım.
Ol a ertde bla ertde turğandı,
Sora salıb onowçuğa barğandı.
- Haraket sata kelgen eki qumuqlu
Qandağay sanıma buğow bolğandı.
Qaramırza ulu qara çuwutlu,
Qızğan cüregimi suwutdu,
Qandağay sanlarımı qurutdu,
Tabhan anamı itden aman ulutdu.
Qağıtımı cazğandıla Sibirge,
Cañız sabiyime altı cıl bolğunçu.

Sawutlarımı cotüb qoymağız,
Eltib salıgız Deboşlada qara kübürge
Aq-Qalada sarı ilyaçın cırlaydı,
Husün qızı ariw Zalihat cılaydı.
Bir aman ot tüşüb küyge edi
İlyaçın cırlağan Aq-Qala.

Baraq¹⁰ (Ekinçi versiya)

Oy, sabiy Baraq, caş Baraq,
Sılpağarlada baş Baraq.
Duniyadan bolub ketdi tas Baraq.
- Alg'ı burun sohtalıqq'a kirgenem,
Sohtalıqını tamam etib bilgenem.
Izı bla cılqı küte turaem,
Men keçe cuqlab tüş kördüm,
Başıma bir ceterik iş kördüm,
İlgenib uyanıb, öрге turub qarasam,
Eki horamı boynu tartılıb.
Tañımı da aman bla atdırıb,
Künümü da cılaw bla batdırıb,
Munu maña kim etdi?
Oy, Abuqlanı Mahamet! *
Teyri, men da munu saña unutmam.
Teyri, munu men da saña qurutmam ,
Keçe bla çalmanña kirgenme.
Tawlu edim, tawluuqq'a bazğanma.
Qara cırını bug'açıg'ıñı
Mañılayına cazğanma.
Oy, Abuqlanı Mahamet!
Ol da ertdenbla ertde turğaned,
Qarab qara acirni körgenley,
Olturub, butlarına siygened.
Teyri, munu men da saña unutmam,
Çerkes elde qalaq basta aşamam,
Başıma börk kiyib,
Bılaylada erkişime deb caşamam
-Çerkes cılawnu cılab,
Ol da başın tüygened,

Olturub, butlarına siygened.
Bu hatanı bizge kim etdi,
Qutulalmaymı qalg'anbız
Bu caman Baraqnı qolundan?
Allah endi bizni saqlasın
Anı bizge kelir colundan.
Qoluña da **qadamani*** saldıla,
Coluña da çıg'anaqla caydıla,
Sen carlını köz körmezge coydula.
Anañı atı Saraydı,
Keçe bolsa, culduzlanı sanaydı
Sen carlıg'a keçe-kün da cılaydı.

Qaynaqla:

1. Laypanlanı Qaziy Tana ulunu awzundan 2006c, tarih professoru
2. Sılpağarlanı Başır, (Gabiyleden) (1924/25 - 2006c) Narsana ş.
3. Sılpağarlanı Muradin Muhammad ulu (1939c.t.) Ciñirik el, Sılpağarlanı Nazbiyden (1915 - 2008c Dobarlanı Uçkulançı) eşitib aythandı
4. V.P. Butkov "Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722-1803g" Nal'çik 2002g 293-295 betle
5. V.A. Potto "Kavkazskaya voyna" 1-çi tom, Stavropol' 1994g, 60-61 betle
6. Sılpağarlanı İslam Muhammad ulu (1928 c.) Üçköken e.
7. «İstoriya Adiheyskogo naroda» Nal'çik 1994c. > Kumikov T.H. «Cizn' i deyatel'nost' Ş.B. Nogmova» 37-38 em 46 betle
8. Kitabnı ol betlerinde
9. "Qaraçay halq cırla" Moskva 1969c, 86-çı bet
10. Ufuk Tavkul «Karaçay-malkar destanları» - Ankara-2004c «Qaraçay-malqar destanları» Ankara 2004-çü c. Ufuk Tawqul (Tohçuq ulu) Türkiyede Başhüyük elinde Cafer Qanşawdan (Kipke uludan) 1982-çi c. cazıb alğandı.

GAPALAW¹

(2001-2003c)

Gapalawnu² çaşaw colu 19-çu ömürnü art üçünçü kesegine tüşgendi. Ol gitçelikden oğuna öksüz ösgendi. Burun öksüz sabiyleni artı köbüsüne bayğa-biyge qul bolub qalğandı. Nek degeñe, mal baqgan bek qıyın işdi. Allay cumuşnu quru bişgen erkişi, qoş nögerleri bla birge bardıralğandı. Sabiy bacarallıq bolmağandı. Gapalaw atasız qalsada, ata qarnaşından boluşluq taba, gitçe qarnaşın kesine nöger etib, ata malın tas etmey, mal sanın azaytmay, kesi başına iyelik etelgendi. Tirilik, cigitlik, tüz inetlik körgüzte kelgendi. Oñsuzğa caq bola bilgendi, ariw qılığı bolğandı.

Qaraçaymalqar halq Rossiyağa 1827-1828cılıda boysuñandı. Alay a orus patçahnı iktidarı * bizni özenlede 1860-70 cılıda da tolu begigemegendi³. 1880-90 cılıda patçah taw ellege bir kesek eski cerlerin qaytarğandı, biraz cerlerin da kesliri begendige * alğandıla. Ol cerleni üleşgende, ne kesine, ne bayğa tabın etib qoymay, Gapalaw tüzlükñü tawkel tuthandı. Gapalawnu tiriligi bla cerleden oñusuzla da ülüşlü bolğandıla. Anı üçün Gapalawnu tanığan bitew barı anı bağalı körüb, aña ulla sıy bergendi.

68

Kommunistleni zamanında basmañan cırda, Gapalaw cer üleşgende carlıla üçün ölgendi deb cazılğandı:

«....Carlı-qarıwsuzla üçün küreşdiñ

Alağa cer ülüş alama dediñ

Toğuz qama kirib öldiñ, Gapalaw...»

Alay a, Gapalawnu ölümü başha zatnı üsü bla bolğandı. Gapalaw öz qoşunda, Biyçesın törede, gitçe qarnaşı em bir-eki calçısı da birgesine bolub mal baqğandı. Qarnaşlanı bilgenle alanı biri-birinden ayırmay, «Ullu Gapalaw, Gitçe Gapalaw» atab qoyğandıla. Ullu Gapalawğa 28 cıl tolğan edi.

Sılpağar tuqumdan birewlen mal urlaydı. Gapalawğa tuwğan qarnaş bolmasa da, ol mallanı Gapalaw qoşuna qoşarğa muratlı boladı. Mal mıltañan** bolğanın añılab, Gapalaw bu işden canlarğa izleydi. Ol adamnı da, sürülgen mallanı da kesi qoşuna qoymaydı.

Başha aytıw bla, Gapalawğa qonaqqa Şawqal bla Şakkay keledile. Adamlıqları qarıwsuz bolğan adamlı boladıla. Gapalaw qoşda bolmağan zamanda, Gapalawnu otlawda malların iş etib honşu mallağa qoşadıla. Sürüwleni qatıştırıp, honşu mallanı talayın

Gapalawnu qoşuna süredile. Amanlıqını etib, artda qorquwlu bolub, kesleri da qoşdan tayadıla.

Alay a tış mallanı ızları bla mallanı iyeleri cetedile. Gapalaw cañız boladı qoşda - kelgenle ua talay (cırdı toğuz deydi). Gapalawğa «sen urlağansa, malnı ızı beri keledi», «sen guduçu bla bir bolğansa!», deb dawur etedile. Gapalaw da «meni günahım coqdu, malığızğa qatışmağanma» deydi. Dawurnu artı tüyüşge ketedi, alay a talay adamğa cañızını horlağan kıyın tüyüldü. Kesin da Gapalawnu allından çabıb tüyül – kelgenleni biri sırt canından kelib, celkesine qazıq bla urub alay öltüredile.

Malları sürülgenle İcaladan bolğandıla. Bu işden alğa İjalari bla Gapalawnu bir birin añılamaqğanlıq bolğandı. İjalari bir uwaq çurumnu üsü bla calçılarına qatılıq etib tüyedile. Gapalaw bu zatnı körüb, calçını cazıksınıb, aña öküllük etedi. Anı üsü bla ortada biri birin caratmağanlıq, biri birine erşi qaramaq bolğandı⁴. Mallanı kim sürgenin - guduçunu atın aytsa, Gapalaw canın qutharırıq edi.

Gapalaw guduçunu kesin da, anı etgen işin da süymegendi. Alay a, anı atın aytıb, ketgen ızın da tüzetse Gapalawnu atı da satlıqqa çığarıq edi. Dağıda, Gapalaw kesi körmegen zatnı, tuwra bilmegen işni üsünden aytalmağandı, aytırğa da süymegendi. Biz milletde, birewnü haparın birewge aythan aman halige sanalıb, burundan büğüñe cetgendi. Alay da etalmağandı Gapalaw.

(Başha aytıw bla, Gapalaw tışından, Narsanada mal bazardan qayıb kelib, eki qoşnu arasında cürügen qayğıdan bir deb bir haparı bolmağandı. Bu versiya kertige uşaydı)

Malların izley kelgenle da telile bolmağandıla. Gapalaw kesini qoşun atıb, cortowl etib aylanmazın añılağandıla. Alay a eski açıwları esge tüşüb, mal ızlanı da körüb, Gapalaw da bilağa bügülmey, ortaları qan dawur bolğandı. Birewlenleni qawğalarını arasına tüşüb, Gapalaw günahı bolmağanlay, acımlı öledi. Bir qawumu amanlıqdan kesin tıya bilmegen, ekinçi qawum da damsız, hını em qatı bolub. Bu ölümnü üsü bla Sılpağarları bla İjalari köb zamannı bir birine cawluqda turğandıla.

Aytılğandan, Sılpağarları Nanı ulu Muhammad (Tohtarını tuwduğı) caşlığında İcalanı Mussağa tübeb qalıb, öltürürge, dert alırğa izlegendi. Alay a biraz murukgu etgeni bla, Mussa da bolumnu añılab, erlay canlağandı. Birini zaranı bla, başhanı da teli qatılığı bla can bergendi Gapalaw. Arı deri da tüzlüknü qatı tuthanı üçün, kerek

cerde halqı caqlağanı için - el aña küy etgendi. Qartla aythaña köre, Gapalawğa deri Qaraçayda em azı bla 100-150 cılnı içinde tawlu tawlunu öltürmegendi. Anı için da qaraçaymalqar halqqa bu ölüm artıq aç körüñendi. Köb ömürleri ayran uyuğanca çaşab turğanın esgeren halq, adet-qılıq buzulğanın, kesi kesine iyeligi tas bolğandan añılağandı.

Artı bol'shevik iktidarı begigenden sora, Gapalawnu cırın kommünizm ideologiyağa kelişdirib, cigitligin da, öhtemligin da klass qazawatha burub, türlendirib cazğandıla. Bitew fol'klor em adabiyat hrestomatiya kitablarımızda Gapalawnu cırı «Baylağa, biylege qacaw-qarşçı cırla» degen bölümge salınıbdı. Makaleni túbünde atları sağınlığan kitablada da alaydı. Bıllay cazma, ötürükñü süygen kommünist ideologiyadan qalğandı. Alay a, Gapalaw klass qazawat etmegendi, carlı-bay deb ayırmağandı. Kerti közden qarasañ a, Gapalawnu cırı - küw cırdı. Cüz cıldan artıq zaman ketse da, bugün da süyüb cırlaydı em tıñlaydı qaraçaymalqar halq Gapalawnu cırına. Ol bugünlükde da tas etmegendi ne maqamını, ne sözlerini ariwluğun.

Gapalaw-cırını üç versiyası:

70

Gapalaw⁵(Birinçi versiya)

Öksüz bolub ösgeñ ediñ, Gapalaw,
Köb qıynlıq körgen ediñ, Gapalaw.
Qarıwsuzğa nöger ediñ, Gapalaw
Anasına cigit tuwğan Gapalaw
Sen carlığa tayançaq boluwçeñ
Ala için söznü tawkel salıwçeñ.
Qarıwsuzlağa sen köpür salıwçeñ
Anasına cigit tuwğan ,Gapalaw!
Carlı-qarıwsuzla için küreşdiñ
Alağa cer ülüş alama dediñ
Toğuz qama kirib öldüñ,Gapalaw,
Anasına cigit tuwğan,Gapalaw!
Eki egeçini artha etgeneñ, kelgeneñ.
Qarıwsuzlanı unutmağız-degeneñ,
Anısına cigit tuwğan Gapalaw!
Stawatda küñe toğuz qazan qaynaydı,
Can canıñ'a toğuz qama oynaydı.

Oy,küñe toğuz qama cırlaydı,
Anasına cigit tuwğan, Gapaplaw!
Artha turmay, namısıñ'a uyalıb,
Sermeşese qızıl qanña boyalıb.
Toğuz kişi da can canıñan alıb.
Anasına cigit tuwğan,Gapalaw.
Can almadıñ toğuzawlan tüygünçün
Can almadıñ toğuz qama kirginçin
Cıǵılmadıñ toğuz qama tiyginçin,
Anasına cigit tuwğan Gapalaw!
Atañ coqdu közüñü cumarğa
Anañ coqdu qan başıñı cuarğa
Egeçiñ coqdu quçaqlab cılarğa
Anasına cigit tuwğan Gapalaw!
Otuñ kömüldü, eşiğiñ cabıldı
Carlı öksüz barı saña cılaydı,
Çotçalada qatınıñ qızlay qaladı
Anasına cigit tuwğan Gapalaw!!

71

Gapalaw⁶ (Ekinçi versiya)

Caylıqlanı qoruy ketdi, hans boldu,
oy,
Carlı balam bu duniyadan tas boldu,
oy, oy,
Anasına cigit tuwğan Gapalaw!
Stawtda tolu qazan qaynaydı,
oy,
Seni üsüñde toğuz a qazıq oynaydı,
oy, oy,
Anasına cigit tuwğan Gapalaw!
Gapalawnu öltürdüle, soydula,
oy,
Caş qatının aw túbünde qoydula,
oy, oy,
Anasına cigit tuwğan Gapalaw!
Stawatıñ cılan cırmaz mursadı,

oy,
Seni öltürgen İcalanı Musadı,
oy, oy,
Anasına cigit tuwğan Gapalaw!

Gapalaw⁷(Üçünçü versiya)

«Gapalawla eki elle bir boldu
Carlı balam duniyadan tas boldu,
Oy anasına, cigit tuwğan Gapalaw!
Istawatda tolu qazan qaynaydı,
Seni üsüñde toğuz qazıq oynaydı,
Oy anasına, cigit tuwğan Gapalaw!
Qanıñ barad qırdıqlanı mor etib,
İjaları öltürdüle zor etib,
Oy anasına, cigit tuwğan Gapalaw!
Gapalawnu öltürdüle, soydula,
Caş qatının aw túbünde qoydula,
Oy anasına, cigit tuwğan Gapalaw!
Calçılarınıñ mallarınıñ sürelle,
İjaları seni ızınıñdan ürelle,
Oy anasına, cigit tuwğan Gapalaw!"

72

Qaynaqla :

1. Sılpağarlanı Oqub Zekeriya ulu (1909-1989c)
2. Sılpağarlanı Hacı-Mahmud Zekeriya ulu (1912-1994c)
3. Qaraçay Töre patçahını zamanında 1870-1880 cıllağa deri işleb turğandı. Cıldan-cılğa Töreni vlastı azıraq bola, cıldan cılğa patçah salğan el başçılanı vlastı ullu bolub, Töre alay quruğandı.
4. Sılpağarlanı İslam Muhammad ulu, Üçköken el.(1928 c)
5. «Qaraçay halq cırla» Moskva 1969c em
«Qaraçay-Malqar folklor» Nal'çik 1996 c.
6. «Qaraçaymalqar halq cırla» Nal'çik 2001
Otarlanı Omarnı versiyası
7. CD-cazmadan, Gazalanı Alimni cırlarından

TOHTAR BLA ANI CAŞLARI

(2006-2009c)

Tohtar

I. **Osmanni** cañız caşı Tohtar rıshı cıya, tuta bilgen kişi bolğandı. Burunlada cañız caşlay caşaw etgen, rıshı cürütgen qıyın edi. Cortowlla, mal-adam urlaw köb bolğandan, qoş tutuw qıyın bolğandı. Ol 60 cıldan atlab, eki cetgen caşı (Nanı bla Zekeriya) bolub, tul kişi bolub qalğandı. Sora Ullu Qaraçayğa keltirilgen bir caş tişiriwnu qatıña alıb, ekinçi kere üyleñendi¹.

Tohtarnı qayğılı, mal-at sürüwçü Çotçaladan küyewü da bolğandı. 1870 cıllada ol Qabartıdan Çıraç Sırtha, Tohtarnı qoşuna mal sürgendi^{1*}. Küyew ızından qabartılıla cetgendile. Anı mal urlağanı üçün artda Tohtar cuwablı, malına da qorançlı bolğandı².

(Bu haparnı cazğanda- ekinçi mağanası, Nawruz bla Qarça da billay cuwuqluqları bolurmu? Anı Nawruz elin curtun qoyub Aziyadan Kavkazğa qalay köçüb ketdi Qarça bla birge?. Nawruznu haparnı oqu.)

73

II. Tohtar esli, köb söleşirge süymegen, söznü da boşuna urdurmay, biçib, esebleb salğan adam bolğandı. Bir zamanda cuwqluğu cetgen talay nögeri bla Tohtar qoşda turğandı. Nögerleri ua çamçı naqırdaçı, söznü tohtata tıya bilmegenle bolğandıla. Sora Tohtarnı da tıñlab turğanın caratmay, buña da söz cetdire, çam ete turğandıla. İñirleni birinde Tohtarğa, sen bılay tıñlab nek turasa deb, qadalğandıla. Tohtar da nögerleninden razılıq ala, bılay cuwab etgendi: «Men sizge djomaq aytayım, bile esegiz siz tüz bolduğuz, bilmey esegiz men tüz boldum... Eki zat bardı duniyada: birinçisi boşalmaz tuban em atmaz tañ, ekinçisi ketmez qan. Ne zatladıla bu eki zat?» Nögerleri ua, ne da küreşib djomaqnı elberin tabalmağandıla. «Ol eki zat nedi desegiz- caraşıwsuz küyew bla aman kelin.»

Kertisi da alaydı: «caraşıwsuz küyew» «boşalmaz tubança em atmaz tañça» erikdirib, sılt etib turğan bir zat. «Aman kelin» da cuwuq bolub, bir üy bolub «ketmez qan» bolub turğanı ekinçi zat. Tohtar kesini için qoş nögerlerine, cuwuqluqlarına elber djomağı bla osmaqlab, keñden keltirib añılathandı.³

III. Tohtarnı egeçlerinden tuwğan eki caşçıq, anı **Çıraq Sırtda** *
qoşunda buzowla kütgendile. Bir künde buzowlanı ızlarından çabarğa
eriñenmidile, oğese

qamsıqlıqlarını horlağandı, qalay ese caşçıqla buzowlanı kişenlerge
onowlaşhandıla. Qoşda carağan bir uzun mansnı * alıb, kişenliklege
kesgendile. Kişenlikle hazır bolğanda, buzowlanı sürgendile
tutalmağandı. Tohtar qoşha qaythanında, mans da tuwralıb, buzowla
da arı-beri çartlab, cayılıb turğanların körgendi. Caş sabıylege
uruşub aylanmay, cerge batılıb turğan bir taşnı körgüztüb, «anı
qobarığız, tik enişge qulaqqa tönëretigiz», deb buyruq bergendi.

Egeçden tuwğanla buyruqnu tolturğandıla. Sora Tohtar, qoş taşnı
cerde batılğan ızını qatına barıb, ıznu tögeregine aylanıb: « Oy
anasına ua, boş qobardıq taşnı bilaydan. Beri ızına qaytarığız, beri
ızına tönëretigiz! », deb cañı buyruq bergendi. Ne etsinle caşçıqla,
qulaqnu tübüne tüşüb, taşnı tikge tönëretib küreşgendile.

Alay a taşnı uzun tikni öрге tönëretirge küç qarıw cetmez. Tohtar
caşçıqlanı kesine çağırıp, mansnı tuwrağanların esgertib, caşawnu
dersin üretgendi. «Taşnı tik enişge tönëretgen qalay tıñ ese malnı-
rışını çağchan alay tıñdı, taşnı tik öрге tönëretgen qalay qıyın ese da
malnı-rışını cıyğan da alay qıyındı»⁴

74

IV. Künleni birinde, Tohtar kesiniki bla egeçlerinden tuwğan
caşçıqlanı aç körüb, aşıha çakırğandı. Külde bişe turğan natüh
güttüleni alıgız da aşığız deb buyruq bergendi. Caşçıqla aşıq-buşuq
etib, gırcınçıqlanı külden çığarıb, aşıybız deb qolçuqların
küydürgendile. Tohtar anı esleb ders bergendi: « Ma alaydı cuwukluq
tuthan da, teñlik tuthan da. Aşamay da bolmaysa-aşayma deb aşıqsan
da carsıysa. Ma busağatda sizge aş kerekça cuwq em teñ kerek sizge
- ma busağatda sizge sabırlıq-tözmeklik kerekça, ala bla ortada
haman sabırlıq em tözmeklik kerek»⁵

Beşbaş-Zekeriya

1904-1905cılıda Silpağarlanı Geriy-apendi (Dobarladan) Ullu
Qaraçaydan Türkge köçerge deb cuwuqnu –teñni cıyıp küreşgendi.
Türkge köçer umutda Zekeriya (Hasanları) bütew malın, başha
rışısın satıb, colğa hazırlañandı. Deboşnu tuwduğı Geriy-apendi
Zeker'yadan on-oneki cılğa tamada bolsa da, ala biri birin ayırıp
süyüb, teñlikge da qarnaşlıqqa da qatı bolğandıla. Bu sözge şağatlıq
etgen dalil bardı. Geriy-apendi Zeker'yada talay kümüş kerekle bla

açhasın qoyub, Türkge köçüb ketgendi. İzibızdan kelsegiz berirsiz deb, Zeker'yadan alğa colğa çıqgandı⁶. (Kesim sağış eteme da, hıyla bla qoyğan bolurmu, açhamı kümüşümü berir için da ızımdan Türkge kelir deb ketgen bolurmu?)

Geriy-apendi arab,fars, orus, türk,qabartı tilleni bilgen, din oquwu bolğan, halq arasında sıyı miyik bolğandı. Cıyırma cılnı cazğan, basmağa hazırlab turğan, on tom luq din-filosofiya qol cazması bolğandı. Türkge köçgende kitabların çığarğınçı, teli awruwdan awrub ölüb, cazmaları da tas bolub qalğandı. Geriy-apendini başçılığı bla 1905c Ullu Qaraçaydan 70 üydegi muhacir bolub Türkge köçgendile⁷. Alanı köbüsü Sılpağarları bolğandıla.

Köçgençilikni, muhacirlikni üsünden aythanda bir zatnı ayırıp çerterim keledi.

Bizni tarih literaturabızda, politika-ideologiya buyruqnu toltura, muhacirlikni üsünden köb ötürük haparla cazadıla. Türkten kelgen agentle, Osman sultanı

casusları * (şpion) adamlanı aldab Türkge alay köçürgendile-degen ötürüknü cazadıla. Colda köçgünçüle açdan-awruwdan barı

qırılğandıla degen ötürüknü cazadıla. Milletibizni teli körgüztgen, cuq 75 añılamağan, mal sürüwge teñ etgen sözledile bu cazmala.

Talay qartıbizdan oğuna eşitgenme «Türkge igileribiz ketgendile».

Bu qonuğa kelişgen bir zat qoşayım:

Orta Aziyada, sürgünde 1950 cılda bolğan bir işni üsünden hapar aytırğa izleyme. Atamdan eşitib, ol da atasını qarnaşı Haci-Mahmutdan eşitib cazama. Haci-Mahmutnu allı bla boünshağa cegilgen ögüzleni tarta kelib, Haci-Mahmutnu körüb, Sılpağarları Caşar cetmiş cıldan atlağan qart tohtaydı. Sora cüregi da taqır bolğanın bildire, başın da boyunshağa salıb, cılam sırağanın tıyalmadı. Haci-Mahmut da ol işni esleb, seyirsinib, allına atlab, ne palah bolub qaldı deb hapar soradı.*

«Cılarım keledi meni bugün»-deydi qart Caşar. «Geriy-apendi Türkge köçiyik degen zamanda nek köçmegenem. Sizni balalarığız çağağızdan alırla degen sağatda nek iynanmağanem. Bu zorçu qıral adetibizni oyar, dinibizni, tilibizni buzar degen zamanda nek iynanmağanem. Ol alay bolurun qaydan bilgened deb cılayma, ol çağırğan sağatda birgesine nek ketmegenem deb cılayma» deb cılam sırağanın alay küçden-butdan tohtatdı. İş a bılay bolğaned. Anı çaşı Abdurahman kolhozda brigadir edi, qralnı bir işin bardırğan

adam edi. Caşar namaz ete biraz keçirek bolğanına tözalmay, mallanı otlawğa nek çığarmaysa deb atasına hını-hunu etib qıcırağan edi. Qart Caşarnı Geriy apendi aythanları, sürgünde sınağan qıyınlıqları, caşını damsızlığı barı bir birine eşilib esine tüşüb, cüregin incitib, cılamısrata edi.

Zeker'ya nesin da hazır etib colğa çığama deb turğanlay, zamansızlay caş qatını awuşadı da qaladı. Qolunda üç uwaq sabiy bla kesi Türkge çığıb ketelmeydi. Sora rıshısın, malın satıb, açhağa köçürüb turğan altın açhasın da boşuna qolunda tutub turalmaydı da, tilegenlerinde anasını qarnaşından tuwğanlağa Bayçoralalağa (Bödenelege) önküçge beredi. Bir talay zamandan, Türkge köçgen murat da qalıb, endi qaldım, cañıdan qoş qurayım deb, Zeker'ya açhasın ızına dawlaydı. Bödeneleri oğay demeyle, alay a Zeker'ya izlegença açhasın tabdırmayla. Aytıwğa köre Zeker'ya açhasını ızından talay kere baradı. Ana qarnaşdan tuwğanla bolcal etib, bolcalların tındırmay, Zeker'yada boşuna saqlab, boşuna barıb turadı. Tözümü quruğanında barıb, cılıqçıların da qıstab, Bödeneleni em ullan cılıqların süredi. Uzaq da ketmegenley, Zeker'yanı ızından Bödeneleden beşewlen cetedile. Cetedile da dawur etedile. Qaraçayda ters-tüz bolsada har kim da kesin tüzge sanab turğan adet bardı. Bödeneleri da açhasını bağasın malğa tuwarğa köçürüb sanaybiz deydile. Alay aytadıla da malların, atların cürügen bağadan bağaraq sanaydıla. Da başhaladan artıq bağa nek sanaysız deb Zekeriya sorsa, aytadıla «bizni malıbiz, atıbiz qumalıdı». «Da sora sizni negiz da qumalı ese qızığızın qalay bergen edigiz Sılpağarlağa?». Bödeneleni birleri cuwbha : «O qoy, qoy, bu Beşbaşnı, bunu cañız başı bizni beş başıbizğa teñdi» deb, dawlaşhannı qoyub borç açhanı malla bla kelişib qaytarğandıla⁸. Aytıwğa köre, Beşbaş at Zekeriyağa ol sözleden cabıshandı deydile. Alay bolsada Beşbaş söznü mağanası başhadı em türk milletlede tarihi da terendi.

16-18 asırlada qırım hanla, biyle, mirzala orus patçahlıqnı cerlerine, Moskvağa mal-adam sürürge çabıwlla em cortowulla köb kere ete turğandıla. Han kesi cortowılğa çıqğanda cüz miñe cuwq asker cıyıp çığa turğandı. Allay ullan cortowulnu atı «Safar/Sefer»* bolğandı. Orta cortowulğa qırım biy başçılıq etib, elli miñ atlı asker çığıwçu bolğandı. Allay cortowulğa qırımlıla-«Çabuwl»* degendile. Gitçe cortowulğa mirzanı başçılığı bla beş miñ atlı çığıwçu bolğandı. Allay cortowulnu atı «Beşbaş»* bolğandı.*

Qırımlıla «safar» cortowulda beş miñ cesir, «çabıuwlda» üç miñ cuwuq cesir, «beşbaş» cortowulda eki-üç cüz cesir süre turğandıla⁹. Bayçoralanı mal-adam sürgen qırım cortowllarından haparları bolub, Zekeriya cılıqını sürgenine da, Zekeriyanı kesine da andan aythandıla «Beşbaş» deb. Birinçi ayılğanda, «gitçe cortowul etdi, «beşbaş» etdi» degen mağanada ayılğandı. Artda beşbaşnı al mağanası unutulub, «Beşbaş-beşibizge teñdi» degen sözle bir birine baylanıb, «Beşbaş» at alay begigendi.

Zekeriya Tohtarnı ekinçi caşı bolğandı. Caşlıqdan ozub, qırq cılına deri da cığışırğa süygen, küçlü adam bolğandı. Bir zamanlada kesine bazıb, tawlada cığışırğa ayu izleb aylañandı. Bir kün basdırılıb turğan tuwar butnu tabhandı. Çığarıb qarasa, ol but tuwardan kesilib tüyül, cırtılıb ayırılıb turğanın körgendi. Ol zatha adam qolu cetmey, ayu üzüb alğanın añılağandı. Allay ayuge, tuwar butnu üze turğan ayuge, ne küçlü adamnı da qarıuw cetmezin bilib, cığışırğa ayu izlegenni andan sora qoyğandı¹⁰.

Zekeriyağa deri başha cigitleribiz curtun, mülkün, sırın caqlağança, ol da tuwra alaça, sırın, mülkün koruwlay 1920 cıl can bergendi.

Aytıwğa köre ölgen cılında Zekeriyağa 55-57 cıl bolğandı. Zekeriyanı üsünden Laypanlanı Seyit 1970 cıllada «Leninni Bayrağı» (bügüñü «Qaraçay») gazetde, «Qartla aytadıla» degen atlı ullanı hapar basmalaghan edi. Men ol gazetni alqın tabalmağanma. Seyit ol haparda anı-bunu caza kelib, Zekeriya caşların Şkuronu, aq generalnı askerine, bermez üçün, aq kazaqla bla qazawat etib ölgendi deb cazğan edi. Cetmişinçi cılla kommunistleni açı zamanı, Seyit politika zakazdan çığalmay qoşhan edi ol ötürüknü. Qartlarımız anı oqub çamlañanları esimdedi.

Zekeriyanı qoşuna 1920 cılını oktyabr'-noyabr' ayında cortowul etilgendi. Ol zamanda general Şkuro Rossiyadan tışına qaçıb, aq askerle da horlanıb bolğandı. Zekeriyanı qoşu busağatda Gitçe Qaraçay rayonda Rimgorka elni qabırlarından uzaq bolmay caraşıb turğandı. Ol zamanda Rimgorkanı cerinde dağıda on-oneki qazaq üydegi el'çik bolub çaşağandı. Ol oruş qazaqla burğandıla buruñu alan Urumtaw* atnı orusha Rimgorka* deb. 1920 cılda qaç zamanda, Bekkiç* elden anı qoşuna segiz atlı qazaq kelgendile. Nek kelgendile, ne aylañandıla, aqlamı-qızıllamı bolğandıla-busağatda tüzün aythan bek qıyındı. 1920 cıl sovet vlast Kavkazda, Qaraçayda begigen atı bolğanlıqqa, sovet iktidar (vlast) qarıw almağan zamanı bolğandı.

Tawlada bandaçıqla quralıb, süygen amanlıqların etib aylanñan bir zaman. Kerek künde «biz aq askerçilebiz neda biz qızıl askerçilebiz, biz vlastbiz, bizge aş-suw em kiyim, at em at kerek kerekdi» deb keslerine tabnı aytıb, amanlıqların alay ete turğandıla.

Laypanlanı Seyit haparında aq askerçile bolğandı deb cazğandı. Alay a kesibizni adamlarımız çaşırtın aythanda, qızilla bolğandıla, bol'şeviklebiz deb kelgendile dey edile ¹¹. Men añılağan bla Soltançıqni askeri Çerömuhinni askerin qırğandan sora, ol zat bla baylamlı Qaraçayğa kelgen qayğılanı biri bolğandı. (*Soltançıqni haparına qara*)

Qalay alay bolsada, qazaqla Zekeriyani qoşuna sawut izley kele kelgendile. Özden adetdeça kelgenleni qonaqça körüb, qoşçula alağa ayran gırcın berib sıylağandıla. Birsileri qoş içine kirib sawt izleb, anda izlegenin tabmay çıqğandı. Bekkişçi cıyınını başçısı YAşka Belogub bolğandı. Sora qazaq cıyın kete tebegendi. Biri Zekeriyani tamada, cıyırma ceticilliq çaşını, Mahamet-Mırzani belinde gerohsuz portupeya* (geroh baw) körgendi. Başhala aytadıla Zekeriyani kesini belinde kümüş belibawuna közleri qarağandı deb. Sora ol carathan zatların sıyırırğa izleb, ber deb, dawlab tarthandıla.

Ol künden bir kesek zamannı alğa, ol qazaqla oğuna qoşda sabıyleden sora kişi bolmağan zamanda kelib, Mahamet-Mırzani bir ayılğan qara acirin süriüb ketgendile.

Zekeriya qazaqlağa adamlarğa qarağança qarab aşırğanda, allay cırhıçlıqni betsizlikni kötüralmay, qanı qaynağandı, cüreksiñendi. Cığışıwlada horlab öç alıwçu, kesine bazıb turğan Zekeriya qızğanı bla qazaqni alıb cerge urğandı. Qatlarında at üsündegi başha qazaq teñine boluşa, Zekeriyanı uşkokdan atıb uradı. Birleri aytdı deyle: «Qartnı boş urduñ - Zrya tı starika zastrelil». Sora Zekeriya caralı bolğanı bla cığladı, iman çağırıp, şahid daracada*, canı alayda oğuna çığadı. Qazaqla da bolumnu tabsız em kesleri ters bolğanın añılab, qoşdan terk qaçadıla. Qoşda Zekeriyanı tamada çaşından sora dağıda 9-11 cıl bolğan eki gitçe çaşı bolğandı. Ala ol zamanda işni körüb, maña igi qartayğanlarında aythan haparlarından cazama men busağatda. Zekeriyanı bir vintovkası boladı, ol uşkoknu da qatlarında honşu qoşha hawhha berib boladıla. (Oğese uşkoknu çaşırgan etgen bolurlamı?). Sora çaşçıqlanı biri çabıb barıb uşkoknu alıb qaytadı. Qazaqla Bekkiç canına qaçadıla. Çaşı Mahamet-Mırza, aña boluşluqqa Zekeriyanı Nanı qarnaşından tuwğan Muhammadda cetib,

ekewlen bolub, cañız uşkokları bla segizewlenni ızlarından süredile. Qazaqlanı barısında da bolmay, quru eki-üç uşkokları boladı. Bir birlerine da oq atadıla. Mahamet-Mırzanı başı süegi bla oq ötüb, caralı boladı. Başından kelgen qanı közlerin cabıb, uşkokdan athanı tabsız boladı. Sora uşkok Muhammatha köçüb, ol da qazaqlanı ızlarından atadı. Cetelmeydile. Artıda, qazaqla qaçhan colda biçen gapnanı qatında köb qan ızla körgebiz dey edile. Alay bla birlerin igi caralı etgen bolmasa, qazaqlanı öltürmezdile. Alay a, ol qazaqla dertden uzaq ketmezdile. Keçirek, birin qoymay, barın Sılpağarları qıradıla. Bir aytıw bla Qoban canında (başha aytıw bla Narsana başında) biyağı qazaqla başha Sılpağar qoşha tonar muratda keledile. Alay a, qoşçula YAşka Belogubnu tanıydıla. Beşbaşını bıla öltürgendile, dert alayıq deb onowlaşadıla. Mal kesib sıylayıq, içireyik, zamannı aşhamğa deri sozayıq deydile. Onowlarıça etedile, hansha et-şorpa, başha aşla saladıla. Honşu qoşdan boluşluqqa adamlı, uşkokla tabadıla. Sora har biri birerin marab, hoş bolub, tınçlıqlı bolub turğan qazaqlağa uşkoklardan atadıla. Cañızından qalğan, qazaqlanı barın alayda qıradıla. Birini uşkogu oq atılmay qalıb, cañız qazaqını nasıbı tutub, aşham da qalay eseda içinadı. Ölüklerin qaya tüblede, suw ızında teren hanslada çaşıradıla.

Artıda ol cañız saw qalğan qazaqını da Ishawat em Bashan canında öltürülgen haporı çıqqan edi deydile.¹²

YAşka Belogubnu bandasın Soltançıq qırğandı degen hapor da bardı. Zekeriyağa artıqlıqqa tözmey, Soltançıq, ata qarnaşından tuwğan Gutça bla birge Bekkiçge barıb, ekisi Belogubnu üyün tabıb, anı tögereginden da ot salıb, cana turğan üyden çartlab çıqqan qazaqlanı otbirğidan atıb, barın birden qırıb ketgendile deydile. (Soltançıqını bilgisin oqu)

Bu versiyanı cañılıçha sanayma, ullanı elge Bekkiçge barıb, anda talay qazaqını qırğan, sawlay el bla qazawat etgençadı. Ol artı nege buruluru belgisiz, caña acımsız qorquwlu işdi. Soltançıq ullanı el içinde alay etib aylañanı boş hapor bolur.

Alay a, men al versiyağa, Zekeriyanı Oqub çaşından eşitgenime bek iynanama. Oqub atası qalay em kimleden ölgenin körge, qalğan haporını da tuwrasın ızlağan bolur. Andan ol haporını men kommunistleni zamanında bilgenme. Men añılağandan, ol kommunist vlastını açılığın sınağan adam, qazaqlanı öltürülgen cerlerin Gitçe Qaraçaydan tışına çığarıb aythandı. Qayğı çıqmasın, kereksiz söz

bolmasın deb, çaşırıb, qazaqlanı Sılpağarları Qoban-İncik canlarında qırğandıla deb anı üçün aythandı. Men añılağan bla, uzaqqa iymey, amanlıqçılanı Gitçe Qaraçayda, Narsana tögerekde artların etgendile.

1920-cıllada Mahamet-Mırza, anı bla eki qarnaşdan tuwuğan Muhammad bla Hızır, başha cuwuq caşla da qoşula, Zekeriyanı dertin ala, keçe sayın cortowulğa kete edile. Kimge em qallay dert qaytarğanları belgisizdi - vlastdan qorqa, anı çaşırğandıla. Alay a bizge cetgen haparğa köre «ala kündüz uşkokların çaşıra edile da, keçe sayın uşkokların çığarıb, atların cerleb qayrı ese da birden kete edile» dey edi ala bla teñlikde çaşağan bir qart kelinibiz, Hızırnı qatını.¹³ Üçkökenden cortuwul cerleri Bekkiç, Borğustan, Cögetey cerle bolğandıla.

Qaynaqla:

1. Sılpağarları Oqub Zekeriya ulu (1909-1989c) Üçköken el
- 1*. Sılpağarları İbrahim Halit ulu (1950c) Tereze el. (103cılı Sılpağarları Kökközden eşitib)
2. Sılpağarları Hacı-Mahmud Zekeriya ulu (1912-1994c) Uçkeken
3. Aliylanı Qaysınnı qızı (Sılpağarları) Sonya 1929c. tuwğan, Uçkeken el
4. Aliylanı Qaysınnı qızı (Sılpağarları) Sonya 1929c. tuwğan, Uçkeken el
5. Aliylanı Qaysınnı qızı (Sılpağarları) Sonya 1929c. tuwğan, Uçkeken el
6. Sılpağarları Zekeriyanı qızı Apalistan 1904-2002c Konzavod el. Gitçe Qaraçay
7. Z.B. Kipkeeva «Karaçaevo-balkarskaya diaspora v Turtsii», Stavropol' 2000g, 54bet
8. Sılpağarları Hacı-Mahmud Zekeriya ulu (1912-1994c)-Uçkeken
9. Henzel' V. Problema yasırya v pol'sko-turetskih otnoşeniyah XVI-XVIIvv. // RPP. 1979. 155 bet
10. Sılpağarları İliyas Mahamet-Mırza ulu 1930c-Üçköken < Sılpağarları Mahamet-Mırza Zekeriya uludan eşitib 1893-1943c
11. Sılpağarları Zekeriyanı qızı Apalistan 1904-2002c Konzavod el. Gitçe Qaraçay
12. Sılpağarları Oqub Zekeriya ulu (1909-1989c)
13. Sılpağarları Ayşat (Dekkuşladan) 1905-1995c Üçköken

QANDAWUR-ULU SOLTANÇIQ

2007-2008c.

Qandawur

Qandawurnu tuwğan al atı Osman bolub, artda Qandawurğa burulğandı. *(bu tarihni ahırında cañı bilgilege bir qara).*

Qandawurnu üsünden köb aytıwla cürüydüle. Qandawrları kesleri aythanda, ilipin suw üleşiwde dawur bolub, aman qast* da etmegenley, Osman birewlenni öltürüb qoyğandı. Andan soñra Osmanni atı Qandawurğa burulğandı. Bu «qanlı dawr» (krovaviy skandal) versiya boladı.

Ekinçi aytıwda Sılpağar ulu aña cuwuq cetgen tişiriwnu alğandı, üçüncü aytıwda qul qızını alğandı. Anı bla qoşulmaz qan biri birine qoşulub, alay tuwğan caşçıqını atı anı üçün Qandawur bolğandı. Bu aytıwla «dawurlu qan» (skandal'naya nesovmestimaya krov') versiyala boladıla.

Bir aytıwda, Qandawurnu anası Sılpağar tiyregе honşu Lepşoq tiyreden qız bolğandı. Aytıwla köbdüle, aladan kertisin tabhan bek qıyındı. Aytıwlanı sanay tururğa kereklisi da coqdu. Biz işeksiz kertisin em qıshasın caza barayıq.

Qandawr Temircanni üzügünde ceti atawulla (qarnaşla) bla teñlikde, Sılpağar mülkden, cer-mal ülüş alğandı. Cer, mal üleşgende teñlik bla birçalıq boşuna tutulmaydı, quru qarnaşla arada boladı.

Qaraçay bla Malqarda, başha eski türk üyürlede, biraz cuwuqluğu bolğan qızını qatıña almağandıla. Qaraçayda bu coruqnu em qatı tuthanla Nawruz tuqumla bolğandıla. Cuwuq qan qatışı bolğan qızını qoy, 20 ömürnü başında oğuna, Sılpağar aqsaqalla Nawruz tuqumladan kelin alğannı oğuramağandıla. Qandawr söznü analizi kertisin açıqlarıqdı. Har adam atıbızını burun kerti em teren mağanası bolğandı. Bu makaleni allında «Beşbaş», atını eski mağanasın açıqladıq, ızından «Nawruz», «Sılpağar» atlanı eski mağanasın açıqlarıqbiz. Biz eşite turub, ürenib turğanlıqqa har atda al mağanası biz bilgenden başha bolub turadı. Bek eski «Qandawur» at da alaydı. Anı tışında Qaraçaynı çeklerin saqlağanda Qandawurnu haqı qalğandı.

Qandawur söznü burun mağanası

Uzaq collağa cürürge üreñen alanhazar* üyürle, kökde culduzlanı biri birinden ayırıp, ençi at bere bilgendile. «Qandawur» deb, köknü qıbla (güney)* canında bolğan, culduz bölekge atağandıla. Burun alanhazar üyürleñi Qıyırında*, Qara teñizni şımal çağasında honşuları urumlula (eski greklile) bolğandıla. Bizni Qandawur sözübüzge, urumlula ürenib, «Qandawur» at alada «Kentavr» bolub begigendi. Bizde cürügen «qışa u» tawuş (iñilizde «w» tawuş) ne urumda, ne orusda coqdu. Anı bla bizde «qışa u» alada «v» tawuş boladı. Culduz bölekni atı urumluladan romalılağa (rimlilege)* köçgendi. «Kentavr» latin tilde «Centaurus» deb cazılğanı bla «TSentavr» deb belgilenib, aladan da avrupa* (evropa) halqlağa köçgendi.

Eski urum tawruhlağa köre, kentavrıla Urumda Fessaliya cerinde Pind¹ tawlada çaşağan bir canla bolğandıla. «Kentavr» - acir tönekte adam türsünde, qolu-başı bolğan, tübü-artı ua at sıfatda, tuyağı-quyruğu bolğan bir can-canıwardı. Alay demek, «Kentavr» carımı adam, carımı at bolğan bir can-canıwr boladı. Urumlula burun salğan allay kentavr suratla bügüñe cetgendile. Allay bir Kentavr kökge uçub ketib, culduz bolğandı, sora anı atı bla urumlula culduz bölekge birden Kentavr atağandıla.*

82

Bizde «Qandawur» söznü eski mağanası, busağatda oğuzluladaça, «dawurlu qan» mağananı tuthandı.

Ülgülede añılatayım:

Atatürk-cañı Türkiyeni qurağan cumhurbaşkan.

Culat-Malqarda miñcılıq alanbulğar* şahar.

Qazaq-bizge cuwq türk millet.

Türkçe Atatürk degeñe, biz bugün Türkata-«türknü atası» derik edik.

Burun Culat degen şaharğa, bugün Atcol- «atnı colu» derik edik.

Qazaq da - Aq Qazdı derik edik! Qandawur at da Culat, Atatürk,

Qazaq atlanı biçiminde quralğandı. Başhaça aythanda eski añılaw bla

«biri birine kelişmegen, biri biri bla dawur etgen qan» demek boladı,

"qanlı dawur" tüyül, "dawurlu qan" boladı.

Dağıda az cürütülse da «qan» söznü «bala» degen mağanası da bardı.

Anı bla «qandawurnu» bugün «dawurlu bala» deb añılarğa da

bolluqdu. *Alay bla urumlulada «kentavr» tawruhla, bizde «qandawur»*

söznü eski mağanası em Qandawurnu üsünden bir-bir aytıwla, üç bilgi bir biri bla baylamlı bola, Qandawur tarihin açtıqlarğa boluşadıla.

Qandawurnu Akbilek-Adiüh qalası

Ösüb cetgende Qandawur 18 ömürnü ahırında Qaraçaynı cerin saqlarğa, Nawruzdan qalğan çekleni belgiley, qarawul qala begitgendi. Qandawur işlegen qala 6-13 ömürlede süyelgen eski alan "**Aqbilek**" qalanı ornunda bolğandı. 19 ömürde qaraçay alanla taw sırtların saqlayalmay qoyub, özenlege qaythandıla. Orus tarihde qalanı atı adıg-çerkesle bergen Adiüh atda qalğandı. **Akbilek** atnı adıg-çerkesle adıg tilde "**Adiüh**" deb aythandıla.

Qandawur, Taw Artından keltirgen ebze taş ustalağa qoy sürüw berib, İncik suwnu oñ canında qayada, işletgendi qalanı². Busağatda ol qala adıgla köb bolğan, Habez rayonda süyeledi. Adıg-çerkesle Adiüh qalanı kesleri işlegeñe boşuna sanaydıla. "Adiüh" qala Aqbilek qalanı ornunda süyelib, "aqbilek" söznü mağanasin tutadı.

Qandawur kesi da çerkes biyleden qız qaçırıp, qatıña alğandı. Artda çerkesle (adıglıla) Silpağarlağa cuwq bolğanları bla ornalğan bolurlamı ol cerlege? (*Qandawurnu çam ekinçi atı bla cañı kitabda añña «Qançıq» at cazılğandı³. "Qançıq" atda tarih açıqlaw tabıladı.*) Qandawurnu caşı Kerti orus patçahdan poruçik çın*, cerle, aqhala alğandı em hacilik qılıb, haci da bolğandı.

Soltançıq

Qaraçaymalqar halqnı Oktyabr' İnkilabdan* soñra tarihinde Soltannı ayılır ızı bardı. Soltan Qandawur atawulda tuwğandı, gırtçı, qatañı sanlı, bek citi, ötgür caş bolğandı. Anı boyu bek gitçe bolmasa da atı Soltançıqlay qalğandı. Soltan «Aq askerni» safında bolub, eki cıl bla carımnı bolşevikle bla açi kelişiwsiwz qazawat etgendi. Ol sebebli kommunist zamanlada Soltannı üsünden söz aytırğa bolmağandı. Milletibizge carağan işleri da bolğandı, alay a bügüñe deri ol işleden cuq cazılmağandı. Soltannı üsünden hapar aytırnı allı bla oquwçuğa anı suratın körgüzüb, qazaq askerleni cınları bla quramlarını üsünden bir-eki söz aytırğa kerekdi. Nek degeñe, Soltan «Kavkaz Atlı Tümende*» (Kavkazlı kavaleriya diviziyada) orus-german frontda qazawt etgendi. Izi bla Aq gvardiyanı, qaraçay atlı polknu tizgininde bolşevikle bla sermeşgendi. Kavkazlı kavaleriya diviziya bla qazaqlı kavaleriya diviziyalanı quramları birça bolğandı. Anı üçün kazaq (kavkaz) atlı diviziyanı quramın em cınların belgili etsek, talay zatha tüşünürge boluşurukdu. Andan ozub qaraçaymalqar (alanhazar) milletni burun asker quramın açıqlarıqdı.

Suratnı üsünden em Çıraç Sırtına deri tarih

Bu suratha tüşgenleni Soltandan qalğanlanı atların, ayılğan tarihçibiz Laypanlanı Qaziy tabhandı. Birinçi kere surat «Ogonök» jurnalnı beşinçi nomerinde 1990 c. basmalañandı. Jurnal bildirgenden «Kiyik Tümeden» tawlu abıçarla bla Petrograd asker okrugnu komandiri L.G. Kornilov Petrogradnı Ara mecgitini baçıçlarında 1917c. mart ayda tüşgendile. Vlastdan tayğan patçah canlı bolğan Kornilov bla birge qaraçay abıçarla Kerenskiyge* qarşçı turğandıla⁴.

Surat belgili bolub, başha kitablada da çıqqandı. Süyelgenleni atları tuqumları, ne milletleri sağınilmağanlay «predstaviteli kavkazskogo tuzemnogo konnogo korpusa, pribıvşih s musul'manskoy delegatsiyey v Petrograd 31 avgusta 1917g. u zdaniya Sobornoy meçeti» deb cazılıbdı⁵. («avgust ay» deb, bılayda cañılıç cazılğandı, kertisi Qaziy cazğança mart aydı. Ol kiyiñenlerinden da belgilidi). Kavkazlıla ne zamanda da Rossiya bla bolğandıla degen oyumda, «Birleş Rossiya»* partiyanı saytında da salıñandı tawlu abıçarlanı * suratları.

Foto №1: Soldan oña birinçi tizginde suratnı

1.Sılpağarlanı (Qandawr ulu) Soltançıq

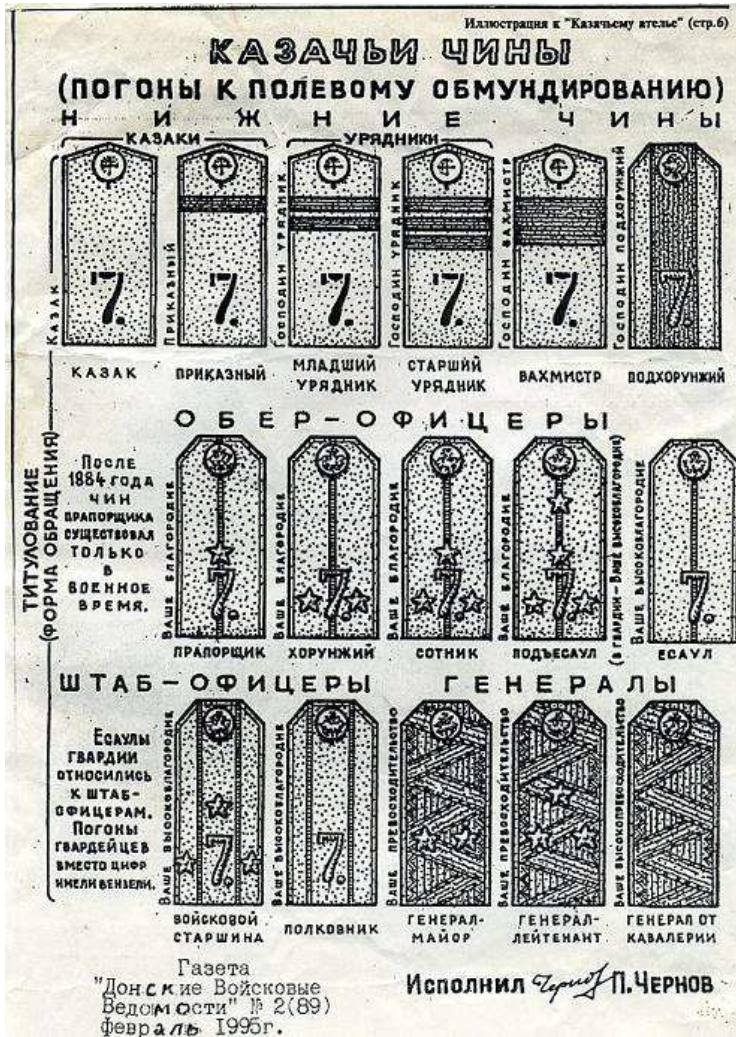
2.Nogay general Kazbulat Ulağay* (bunu Laypanlanı Qaziy cañılıç cazğandı)

3.Belgili orus askerbaş* L.G. Kornilov*

4.Polkovnik Qırımşawhallanı Mırzaqul*

5. Atı belgisizdi.

Ekinçi tizginde: Mırzaqlnu artında qara buhar börkü bolğan Mırzaqlnu ad'ütantı esawl Temirleni Aliy. Qalğanla belgisizdile. Tübünde qazaq çınları tizmesin bereme⁶. Çınlı «Kiyik Tümeде» da alay bolğandı.

Surat №1 (Bılayda 7-çi nomer polknu nomerin körgüztedi) Patçahnı zamanında cürügen kazaq çınlığa qarasaq: «ştab abıçarla»: esawl, voyskovoy starşına, polkovnik boladıla. Sovet askerde da, Rossiyanı askerinde da esawl- mayorğa, voyskovoy starşına- podpolkovnikge, polkovnik- polkovnikge kelişedile. Bir bir tarihçile

kavaleriyada esawlnu cayaw askerde polkovnikge, atlı polkovnikni da cayaw askerde generalğa teñ etedile. Laypanlanı Qaziy polkovnik Mırzaqulnu ad'ütantı esawl Temirlanı Aliy ekinçi tizginde süyelgendi deb cazğanın esge tüşüreyik. Sora bizge işeksiz açıq boladı, Soltançıq em azı bla esawl (mayor), ne andan miyigirek çını bolurğa kerekdi. Nek degeñe, suratda generallanı qatına, generallağa cuwğuraq çını bolmasa, ala bla bir tizginde artıq töben çını bolğanni süyelirge qoyarıq tüyüldüle. Subordinatsiya busağatdan ese burun zamanda qatı bolğandı. Petrograd Ara okrugnu askerbaşı Kornilovğa «Kiyik Tümeden», oñsuz çaşla tüyül - cigitlikleri em atları ayılğan çaşla, çınıları miyik bolğan çaşla keleşile bolub kelgendile. «Kiyik Tümeni» atından söleşgen toğuzowlandan, em azı bla üçüwlen qaraçay abıçarlar boladıla, alanı da biri Soltançıq.

Atlı tümende tört polk* bolğandı. «Polk» degen orus söz, «bölek/pölek» degen alanazardan sözden orusda biraz türlenib begigendi. Har polkda altı eskadron, har eskadronda dört taqım (tağım=vzvod). Har taqımda* 32 atlı⁷. Taqım başçını çını körüncü*. Eskadron asker kücü bla cayaw askerde batal'oña teñ bolğandı. Atlı taqım (vzvod) cayaw askerde rotağa (200 askerçige) teñ bolğandı. «Kiyik Tümen» 1917c. martda Kavkazğa qaytadı. 1917c. noyabr'da bolşevikle Peterburhda iktidarnı* (vlastnı) tınç alıb, Rossiyanı başha cerlerinde vlastların begitalmay, ullu qawğala başlanadıla. Halqla, tuqumla, tab bir bir iydegile oğuna ekige bölünedile. Birleri «qızilla» bolşevikle canlı boladıla, başhaları «aqla» bolub, alağa qarşçı çığadıla. Soltançıq patçah askerinde antın unutmay: «Erkişini bir anti-bir beti, - men çuwut komissarlağa qulluqqa ant etmegenme» deb, Aq askerde, patçah canlıla bla qaladı. Ol ölgünçüüne deri bolşevikle qarşçı turadı. Aqla bla Qızilla arasında qazawat başlañanda Soltan bla Mırzaqul birge Şkuro* em Qılıç-Geriy* generallanı başçılıqları bla atlı qaraçay polk quraydıla. Atlı qaraçay polk cañırtılğan «Kiyik Tümeni» quramında qoban qazaqlanı askerleri bla birleşib qızilla bla qazawat etedi. Birle aythan bla 1918c. atlı qaraçay polk aq qazaq askerle bla birge TSaritsınoğa* deri cetib, alayda qızıl askerlege horlatıb, ızına ihtirilğandı deydile⁸.

(Men kesibizni qartlardan eşitgen bla, Stavropol'dan uzaymay, qaraçay polkğa teli awru tiyib, birleri alayda awuşub, köbüsü da qazawat eter qarıwları bolmay ızlarına Ullu Qaraçayğa

qaythandıla. Bir gitçe bölüğü qazawat ete, qazaqla bla TSaritsinoğa cetgendile deydile.⁹

1918-1920cılılada gracdan qazawat Rossıyanı başha cerlerindeça, Qaraçay bla Malqarnı alay bek carsıtmağandı. Biz millet ekige bölünüb, arada bir biri bla ideologiya tamalında qazawt bolmağandı. Bizde ölümle em sermeşiwle biri birin süymey erişiw bla dert tamalında bolğandıla. Bir birlerinden ese, tışından kelgen «aq» ne «qızıl» askerlege qoşulub İncik*, Narsana*, İssisuw*, Qapı qoyundaq*, Ariwqız* canlarında köb qazawat etgendile.

1919cılını artına bitew Şimal Kavkazda bolşevikleni (qızılını) vlastı horlağandı. Ol zamanda Qaraçayda Soltançıqdan çını bla ullanı quru Qırımşawhallanı Mirzaqul bolğandı. Aq askerle (VSÜR) horlathanların añılab, alğa Şkuro, ızından Mirzaqul bla Qılıç-Geriy birgeley¹⁰ 1920c. cazda, Rossıyadan men'şevik Gürcüğe*, Suhumğa* qaçandıla. Soltançıq alağa qoşulub, üyün-curtun atıb ketalmağandı. Tura turub Bayramuqlanı Catdayça, Aliylanı Tawqañça, başha caşlaça, bol'şevikle canlı da bolalmağandı. Curtunda, Ullu Qaraçayda turğandı.*

88

Çırağ sırtında oqlatıw*

1920cıl iül' ayda Zelençuk*, Pregradna*, Kardonik* qazaq ellede bolşeviklege qarşçı sawutlañan qozğalıw başlanadı.¹¹ Bunu üsü bla 1920c. ahırına deri Qaraçaynı cerlerinde qawğala, sermeşiwle barğandıla. (*Zekerıyanı haparın oqu. Beşbaş Zeker'ya da bu qawğalanı üsü bla carsığandı*)

Qozğalıw bla baylamlı Kardanikte Hvostikov* generalnı başçılığı bla «Orus Azatlandırma Asker»* quralğandı.

Batalpaşa uezd* revkomnu upolnomoçannası Çerömuhin* Kardanik elni tüb etib qırırğa deb prikaz çığargandı.¹² Allay işge kesi askerini qarıuw cetalmayın, Ullu Qaraçayğa asker-adam boluşluq izley kelgendi. Kele turub col üsünde Georgiy-Osetinovka* tegey elge ot salıb ötgendi.

Çeremuhin 1920c. avgustnu ayağında Uçkulaña cüz atlı em altmış cayaw askeri bla kirgendi. Ol Qızıl İnkilab (Revolütsion) Askerge cazılığız deb buyruq bergendi. Çeremuhin qartlağa hını-hunu söleşib, Qaraçayda qonaqda turğan eki tegeylini da dert etib öltürüb, tawlulağa kesin da bek ciyirgeşli körgüzgendi^{13,14}.

Alay bolsada sıylı qartla Töre qurab, onowlaşıb, cañı vlast bizni da carsıtmasın, vlastnı milletibizge erişdirmeyik deb, bir cüz atlı askerçini qurab, Çerömuhinni askerine qoşhandıla¹⁵. Ol qaraçay askerge başçılıq eterge ala onowlaşıb Soltançıqnı salğandıla¹⁶. Kertisi da alay bolğandı, 1920c, Mırzaqul Gürcüge qaçmanı bla, Qaraçayda asker sınamı em çını bla Soltandan oñlu başha adam qalmağandı.

Eki asker birge Teberdi özende tawlu ellege aylanadıla. Çeremuhin ol elleden da askerine adamla qoşub, Zelençuq canına uzun cortowlğa* barır qayğıda bolğandı. Çeremuhin izlegen bolsa, ullan qaraçayçıla bla qazaqlanı araları uzaqqa barlık dert qazawat bolluğu belgili boladı. Anı üçün ullan qaraçayçıla Hvostikovnu askeri bla, qazaqlanı bla tüb etiw qazawtha barırğa unamaydıla¹⁷. Çeremuhinni qızıl askeri bla qaraçay askerni arasında qawğa boladı. Artı ua uruş bla boşaladı.

(Alay a meni kölüme kelgen bla, tawlula Ullu Qaraçayda el içinde qazawat etmeyik, qartnı,sabiyini ,tişiruwnu açıtmayıq deb, Çeremuhiñe «Ho!» deb, anı bla birge elden tışına çıqğandıla. Ellenden tışında ua ne kesi başıbizni alırbız, ne qızılmanı cesir eterbiz degenden başha madarları bolmay, qızıl askerge alay qoşulğandıla.)

Eki canında da adamla öledile, alay a qaraçay asker az bolsa da horlaydı, Qızıl askerni aslamın qıradı. Çeremuhin bla birge bir kesek atlı, alanı col ustası da qaraçaylı bolub, qaçıb qutuladıla. Qızıl askerçileden saw qalğanla 20-25 adam cesirge tüşedile. Çeremuhin 9-çu Qızıl Askerni ştabına qaça barıb, «Qaraçayda kontr-revolütsiya qozğalıw başlañandı» deb, qızılmanı tawlulağa udulaydı. Andan sora da eki aynı Qaraçayda uruşla, sermeşiwle baradıla.

(Bu çiybaş Çeremuhin başlağan qayğılanı uçu-uwu cetib, Zeker'ya (Beşbaş) da alay acımlı ölgendi. Zeker'ya bilgibizge qara).

Artı Çeremuhinni Qaraçayda em tegey elde amanlıqları, provokatsiyalıra belgili bolub, qızıl kesleri anı oqlatıb öltüredile. Cesirge tüşgen, sanı otuzdan kem, qızıl askerçini aq qazaqlağa berirge izleydile. Aq askerçileden kişi kelib cesirleni almaydı. Üç künnü ne eterge bilmey turadıla. Başlarına boş etalmaydıla, saw qalğan cesirle barıb Qızıl Askerni Qaraçayğa udulaydıla deb qorqadıla. Birle aytadıla qul eteyik, başhala aytadıla öltüreyik. Sora, süre barıb Çırak sırtında qayadan atıb qıradıla.

Oğay alay, qaraçaylıları erşi körgüztür üçün iş etib ötürük aythandıla degenle bar. Kertisi bla cesirleni Gutça pulemötan atıb qırğandı degenle bar. Soltan bla ne zamanda da birge aylañan, oqbirğanı* iyesi, usta oqbirğaçı* Gutça bolğandı. Gutça bla Soltan eki qarnaşdan tuwğan qarnaşla, biri birin bazındırğan teñle bolğandıla.

Soltannı askeri ol işni kesi allına etmegendi. Hvosstikovdan, Aq askerni başçılarında buyruq alıb etgendi. Buyruq saqlab, anı bla üç künnü murukgu etib turğandıla. Teberdi canından, Ullu Qaraçayğa sürüb, sora andan da Çıraq Sırtına süre ne eterge bilmey aylañandıla.

Oğay, Çıraq Sırtına başha cerden başha cesirleni sürüb kelgendile degen versiyada bardı.

Busağatda Tereze* el quralğan cerni örgesinde, aq qazaq askerle bla qızilla sermeşiw bolub, qazaqla qızılını horlağandıla. Bir bölek qızıl askerçik cesirge tüşgendi. Aq qazaq askerlede onbeş-cıyırma degença qaraçaylı bolğandı. Qazaqla cesirleni sablı bıçaqla bla başların üzdürürge onowlaşandıla. Ol onownu qaraçaylıla caratmay keslerini cesir ülüşlerin dawlab, ayırıp alğandıla. Aq qaraçaylılağa ülüşge toğuz-on cesir cetgendi. Qalğanların qazaqla alayda qırğandıla. Bılada ülüşlerin keslerine qul eterge deb Qaraçayğa sürüb ketgendile. Süre barıb, cañı onowğa kelgendile. Qızıl cesirle saw qalıb, qaçıb ketib, qızıl asker bölekni qırğanıbızını başha qızıllağa aytsala, qızılla bizge dertli bolur deb, Çıraq Sırtı qayadan anı üçün atıb ketgendile¹⁸.

Alay a, meni kölüme kelgen bla Terezede sermeşiw bla Teberdi özende sermeşiwle başhadıla. Cesir bolğanları da sermeşiw cerleri başha bolğança, ahır künleri da birer başha cerlede boşalğandı. Tereze başında sermeşiw bolmağandı demek tüyüldü. Alay a Teberdi sermeşiwden 20-ğa cuwuq qızıl cesirni işleri Çıraq Sırtında bitgen bolur.*

Qızılla horlab, bolşevik vlastda igi begib, köb zatla da unutulub boşağandı.

1929c. Çıraq sırtını qaya tübünde köb adam süyekle tabadıla. OGPU* işni qaza tinte ketib, süyekle qızıl askerçileniki bolğanın bileği. Çekistlege nasıbha, ol işlege sağat bolğan, Abuk qabaqda* çaşağan çerkeslini tabadıla. Ol çerkesli 1920c. gitçe çaşçıq bolub, Çıraq Sırtında qızıl askerçileni öltürgen zamanda qaraçaylıları birin tanıb qalğandı. Çekistle qışha zamanda ol çaşını haparların sormalab, çerkesli qaraçaylını bazarda köre turğanın açıqlaydıla. Bazarlarda köb

izley turub ol qaraçaylını tabıb tutadıla. Alay bla OGPU qıppanı sediretgença işni ceñil sediretedi. Birinçi tutulğan Temirbolatları Aliy boladı. Ol aytadı, 1920c, qaraçay askerni başçısı Sılpağarları Soltan bolğanın¹⁹ em Soltannı buyruğunda, anı boluşçuları Kobalanı caşları, Bayramuqları Cattay bla qarnaşları bolğanın²⁰.

(Çıraq Sırtında tarihle OGPU-KGB arhivlerinden alınıb, 1980-cillada qaraçaylıları amanlab, kir cağıb küreşgen cillada ençi kitab bolub çıqgandı²¹.)

Alay bla unutulub turğan iş cañıdan qazılıb açılıb, Soltançıqını tutub on cılğa türmege aşıradı. Kontrrevolütsion aq abıçarlağa on cıl tutmaq etiw ol zamanda norma bolğandı. Soltançıq bla birge türmede bolub, ızına saw qaythan birewlen, Soltannı cuwuqlarına kelib, anı üsünden hapar aythandı.

Türmede (zonada) Soltan qalğan tutmaqlaça bolmay, mırtazaqlağa, türme tamadalağa qarıwna köre gırhılanıb, qarışıp turğandı. Birgesine turğan başha qaraçay caşla: «Qoy bılay etme, kesiñe erişdirme mırtazaqlanı!» deb küreşgendile. Soltan da cuwabha: «Bıla meni bılaydan saw içındırlıq tıyülle, men anı bilib turama. Men bılağa kesimi kim bolğanımı tanıtmay, bögülüb, tıñlab turur bir da qarıwm coqdu» degendi. Kertisi da tutmaq cazası * artına deri da cetmegenley Soltançıq türmede ölgendi (öltürgendile).

Esgertiw:

Zaman zamanı bla Qandawurnu em Soltannı üslerinden cañı bilgi taba, ızı bla bu tarihni türlendire, bu işge bir köb zamanım da qıyınım da kirgendi. Bıtır işni boşadım deb quwanıb turğanda, Cögeteyden caş qarnaşız Awbekir ulu Salis bıyıl 2009 cılda, cañı versiyanı bildirgendi. Ol cıyğan genealogiyağa köre, Qandawur bla Osman başhadıla, Osman Qandawurnu atası boladı. Cüregim Salisni bilgisine iyiledi, kerti tüzün bilgen quru Allahdı. Alay bolsada quru bir versiyanı cazıb qoymay, eki versiyanı da qoyama: Osman bla Qandawur eki adamdı- atası bla ulanı em Osman bla Qandawur bir adamnı eki atıdı. Bara barğanda eki versiyadan birin qoyarbiz. Anı tışında bu tarih makalede köbüsü Soltançıqını üsünden cazılğanı bla stat'yanı tarih özeği tas bolmaydı.

Qaynaqla:

1. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Pind>
2. Z.B. Kipkeeva., Narodı Severo-Zapadnogo i TSentral'nogo Kavkaza: migratsii i rasselenie 60godı XVIIIv - 60godı XIXv., Moskva ş., 2006c.,49 bet

3. belgileñen kitabda biyağı 49 betde
4. Laypanlanı Qaziy «Qaraçay» gazet 2005c. №71 «Polkovnik Qırımşamhal ulu bla esawl Temir ulu» makalesi
5. «Narodı Kavkaza i Krasnaya armiya 1918-1945gg» Moskva 2007g A.Ü. Bezugol'nıy
6. «Donskie voyskovie vedomosti» №2 (89) 1995g
7. «Voennaya literatura» - <http://militera.lib.ru>
İzдание: Malinko V. i Golosov V. Spravoçnaya knicka dlya ofitserov,Çast' I, -M. 1902 g.
- 8.Laypanlanı Qaziy «Qaraçay» gazet 2005c. №71 «Polkovnik Qırımşamhal ulu bla esawl Temir ulu» makalesi
- 9.Sılpağarlanı Hacı-Mahmud Zekeriya ulu (1912-1994c), Sılpağarlanı İslam Muhammad ulu, Üçköken el.(1928 c)
- 10.«İmenem VÇK» Stavropol' 1982g. A.Poput'ko, Ü.Hristinin 101 bet
- 11.«Narodı Karaçaevo-Çerkessii» Çerkesk 1998c. 281bet
- 12.U.D. Aliev «Karaçay» Rostov-Don 1927g.,179bet < K.Çomaev «Nakazannıy narod» Çerkesk 1993g.,163-164betle
- 13.«İmenem VÇK» Stavropol' 1982g. A.Poput'ko, Ü.Hristinin 101-102 bet.
- 14.«Narodı Karaçaevo-Çerkessii» Çerkesk 1998c. 281bet
- 15.«İmenem VÇK» Stavropol' 1982g. A.Poput'ko, Ü.Hristinin 102 bet
16. Bayramqullanı Ahmat Gergoqa ulu (Marşal Ahmat) 1910-1997c. Üçköken el
- 17.U.D. Aliev «Karaçay» Rostov-Don 1927g. str.179 < K.Çomaev «Nakazannıy narod» Çerkesk 1993g.,163bet
- 18.Kappuşlanı Hacı-İshaq Hacı-Umar ulu 1928c. Pervomay el
19. İmenem VÇK» Stavropol' 1982g. A.Poput'ko, Ü.Hristinin, 102 betde
20. İmenem VÇK» Stavropol' 1982g. A.Poput'ko, Ü.Hristinin, 98 betde, 102betde
- 21.*Bu kitabnı atı «İmenem VÇK» Stavropol' 1982g. A.Poput'ko, Ü.Hristinin» bolğandı, kesida eki kere basmağa urulğandı. Kommunistleni vlastı oyulğandan sora, bizleni qıralğa "ısañsız millet" atha çığarıb küreşgenle bir-biri uzından kömüldüle- Qaraçaynı halqı ornunda qaldı.*

92

QOŞAQLA

Ahmad Sılpağar 2009c.

Alğa bu kitabha Laypanlanı Seyit bla Özdenlanı Abugaliyni, Qoyçulanı Askerbiyni Sılpağarlanı üsünden cazğan, tarih-suratlaw, dokumental haparların qoşaqa salğanem. Seyitni üç suratlaw-tarih haparı «Bırmamıtını cırı» kitabında basmalanıb, 1987cıl Çerkesk şaharda çıqğandı. Sılpağarlanı Deboşnu üsünden cazılğan,

Abugaliyni bir tarih-suratlaw haparı «Caşawnu oyunları» cıyımdıq kitabda Çerkesskde 1988cıl çıqgandı. Bılanı tışında, Laypanlanı Seyit Sılpağarlanı Zekerıyanı (Beşbaşnı) üsünden cazıb, «Leninni bayrağı» (bügüñü «Qaraçay») gazetde, 1970-çı cıllada basmalanñan ullanı haparı bardı. Alqın anı tabalmağanma. Seyitni em Abugaliyni tarih-suratlaw haparları tarihibizni açıqlay, men al çapraqlada cazğan bilgileni kertiliklerine şağatlıq etedile.

Seyit cazğan «Gapalaw» bla «Baraq» haparları, biraz başharaq bolsala da, men Sılpağarlanı qartlarından eşitgen haparlağa bek uşaydıla.

Seyit «Dommayçını anası» cazmasında Sılpağarlada cigit tışiriw Sılpağarlanı kelinleri bolğanın bildiredi. Laypanlanı Qaziy tarihçibiz bunu üsünden biraz başharaq ayta edi. «Qart atam 126 cıl çaşağandı. Men sabiy bolub andan eşitgenme: Sılpağarlanı bir qızları erkişiden cigit bolğandı deb. Kelinleri tüyüldü, qızları bolğandı dey edi. Bir kere atasınmı oğese anasınmı ese da birin tışında oraqda işley turğanlay, amanlıqçıla cortuwl etib, cesirge sürüb ketedile. Sora Sılpağar qızı quwğunnu eşitib, terk oğuna erkişi çepken-börk kiyib, bıçaq-şkok tağıb, ızlarından sürüb cetgendi. Artıqlıq etgenleni birsilerin öltürüb, başhaların canları qayğılı etib, sürüb qıstab, anasın (atasın?) qutharğandı» Seyit bla Qaziy bir adamnı üsündenmi aytadıla, oğese har birini haparı başha adımnı üsündenmide tüzetgen qıyındı.

Alay a kesibizni qartlarıbiz Seyit cazğaña cuwuq aytadıla: Orus iktidarı Kavkazğa kelginçi, taw eteklede türk askerleri bla begigen qalala bolğandıla. (Haci-Qala, Aq-Qala d.a.k). Allay bir qaladan Sılpağarları bla Botaşları Qaraçayğa eki egeçni urlab keltirgendile. Alanı biri Sılpağarlağa kelin, birsisi Botaşlağa kelin bolğandıla. Sılpağar kelini Qartcurtda talay cıl çaşab, sabiyli qatın bolub, Sılpağarlada begigendi.¹ Kesi da ötgür küçlü adam bolğanı bla, türk qalanı nesin bilgileni bla türk qalağa cortowul etib, andan rıshını könçeklikni alay keltirgendi.

Kitabha umutum bla Sovet vlastı begiginçi bolğan tarihleni salıb boşab, kitab basmağa hazır boldu deb turaem. Alay a ahır künde ol plannı buzub, atı ayılır Sılpağarlardan eki-üç adamnı atın sağınırğa kerekge sanayma.

Ala bıladıla:

Golalanı Canibek Nanaq ulu, leytenant, aviazvenonu (4 samoletnu) komandiri, quru bir 1943 cılnı içinde 15 nemça samolötnu ağzığandı². (Golaları Sılpağarlardan ayırılğan tuqum). Canibek qazawatda Ishawatdan tuwuğan elinden kesi razılığ bla ketgendi. Qazawatda 1943 cıl, 26 cılı tolub, ölgendi. Allay köb cigitlikleri üçün Golaev Canibekni Sovet Soüznu Cigiti atha aviadiviziyanı komandiri tecegendi. Canibek sürgüñe tüşgen qaraçay milletden bolğanı üçün cigitligine kerti bağa berilmey qalib, 07.09.1995 cıl Rossiyanı Cigiti at berilgendi.

Sılpağarlalı İsmail Caşarbek ulu da 1941-45cıllada barğan Ata Curt qazawtda Sovet Soüznu Cigiti atha tecelib, qaraçaylı bolğanı üçün ol daracadan qurulay qalğandı. Sovet Soüznu Cigiti at sovet zamanlada em ullu sawğa, em sıylı at bolğandı. Anı bla birge sermeşiwlede bolğan orus caşlağa ol at berilib, İsmail terslik millet diskriminatsiyağa tüşgendi.

Kitabnı bu bölümünü túbünde İsmailnı üsünden, A.D. Koyçulanı Askerbiy arhiv tamalında orus tilde cazğan, qışha dokumental hapar qoşama³. İsmailnı haparın atama körgüzgenimde; " İsmailnı tanıy edim, Qoban rayonda, sovhozda upravlyauişiy bolub işleyed. Bek tiri, cigit erkişi edi" deb karakteristika berdi.

1941-45 cıllada barğan sovet-german qazawatda ölgenlege Uçkulanda taş esgertme salınıbdı. Esgertmege quru Uçkulan rayondan ketib ölgenleni tuqumları, atları, ata atları cazılğandı. Alanı içinde 27 Sılpağar at bardı. Uçkulan rayonda (Qart Curt,Uçkulan, Hurzuk, Duwut em Cazlıq ellede) qazawatnı allında 13,7 miñ adam çaşağandı. 1939 cıl bolğan adam sanawda 75,7 miñ qaraçay tuqumlu adam cazılğandı⁵. Esgertmege tüşgenleni sanı bla bütew qaraçaylını sanın esebleb tergesek, Rossiyanı Evropanı tüzlerinde qalğan Sılpağarlalı sanı 120-130 adam boladı.

Sılpağarlalı Yılmaz (türkçe YILMAZ NEVRUZ) . Yılmaznı tuqumu ata-babasını Nawruz atından, türkçe Nevruz deb cazılğandı. Ol Türkiyede 1938 cıl tuwğandı. Atası-anası Qart Curta tuwub, 1905c. Türkge köçgendile. Eskişehir şaharda asker gospital'da baş tabib* (doktor) bolub işlegendi, meditsina ilmulanı doktoru bolğandı. 1983 cıldan başlab qaraçay türk tilde «Qart Curt» (Kart Curt) atlı jurnal çığara turğandı⁴. 1990 cıllada «Birleşik Kavkasya» (Birleşgen Kavkaz/Ediny Kavkaz) jurnalda qaraçaymalqarnı üsünden köb tarih-edebiyat materialla basmalab turğandı.

Qaraçaymalqar tarihni, edebiyatni, fol'klornu saqlağanda em cayğanda ullu qıymı bardı.

Ol cazmalarını birinde kesini sabiy zamanın esgere, tawlu tişiriwla qış künlede olturuşub bardırırwçu uşaqların caza edi. Tişiriwla üy içinde, cılıda cün işlerin da bardıra sözleri ne zamanda da Qaraçayğa, Qoban suwğa tansıq bolğan, küsegen sezimlege burulğanın çerte edi.

(Men da internetde Yılmaznı bu tizginlerin oquy, Yılmaznı qart atısı Geriy apendi bla ketmegenine soquranıb cılamıstrağan Caşarnı esime tüşüre edim. («Tohtar bla anı caşları» makalege qara). Caşarnı Türkiyge ketmegenine soqurañan cılları bla Yılmaz sabiylikde Kavkazğa, Koban suwğa suqlañan awazlanı eşitgen cılları birbirine cuwuq zaman boladı. Ata Curtlarından uzaqqa atılğan tawlu qaraçaylıları har biri birer türlü talpımaqlarına seyirsine edim. Kim tüz edi, kimge tınç edi? Türkiyge ketib, tuwuğan cerin- içgen suwun küsegen? Oğese, ketmey qalıb, aç ı artıqlıq bla üyünden qıstalıb, üyüne qaytırın da bilmey, Türkiyge ketmegenine soqurañanmı?)

qaynaqla:

1. Sılpağarlanı Muhammad ulu Muradin 1936 cıl Ciñirik eli
2. "Narodı Karaçaevo-Çerkessii: istoriya i kul'tura" Nahuşeva V.Ş. başılığında 1998c Çerkessk ş. 291 beti
3. A.D. Koyçuev "Sını i doğeri Karaçaya-frontu" Çerkessk 1995c 86-88 betle
4. Kipkeeva Z. B. «Karaçaevo-balkarskaya diaspora v Turtsii» Stavropol' 2000g str.119
5. «Sovetskaya istoričeskaya entsiklopediya», T. 2, - M., 1962, s. 82.

" ALANHAZAR SЫRLАРЫ "

2-чи к и т а б

Ахмад Сылпагъар

96

2-çi kitabm başları:

ALANHAZAR SIRI: silmaq bıçaq- silpaq er //

ALANHAZAR SİRLARI: tuqum-qawum-millet ayırğan tamğala//

ALANHAZAR SİRLARI: gunman, alan, hazar, balqar, qaraçay

"Qaraçay millet komiteti em Qaraçay Oblast-(QO)"-Unutulğan em taşa tarih//

Ahır söz

ALANHAZAR SIRI:

sılmaq bıçaq- sılpaq er

Tiyre

Tuqumbaşı Sılpağar qalay çaşağanı bizge belgisizdi. Biz kerti bilgen, Nawruz ulu Sılpağar kesi atlı tuqum başlağandı. Ol Kavkaznı bek eski cerleşinde*, Qartcurtnu oğarı canında Sılpağar tiyre ornathandı. Tiyre Ullu Kam suw bla Mahar suw bir birine qoşulub Qoban suw başlağan cerde, üç özenni arasında, künbetde salımbdı.

Tiyreni içi bla Qartcurtdan Uçkulaña ötgen arba col bardı. Tiyreni oğarı qıyırında col bek tar bolub, qaya rannı üsü bla ötedi.

Taw collanı qıyın cerlerine ayılğaniça bu colnu da alayçığına Aman Nihıtnı İlipini* degendile. Col burun zamanlada etilgendi. Aña em azı bla 500-600 cıl bolğan bolur. Colnu keñertir-tüzetir üçün bir canı bla bek usta salınan taş hunaları bardı. Hunanı qarşı taw canında taş ilipin* etilgendi, arıq ızı saqlanadı.

Ol arıq suw bla Sılpağarları em honşu tiyrele saban suğarğandıla. Qartcurt tiyrede Sılpağarları saban işle bla köb küreşgenleri üçün, birikdirgen atları Sabançıları bolğandı. Uçkulan tiyrede Sılpağarları atları Biçençileri bolğandı.

Qart Curt Sılpağarları töben honşuları Lepşoqları em Batçaları tiyre, can honşuları Cammaları tiyre bolğandıla. Sılpağar tiyrece qarşıda, Qoban suwnu başha oñ canında Golaları bla Bağatırları tiyre bolğandı. Oğarı uzağıraaq honşu tiyrele, Uçkulan elde Bayçora bla Erikgen tiyrele bolğandıla.

Sılpağar sırğa tayana Sılpağarnı tuwğan cılın 1620-1640 cıllağa cuwuq çığarabız. Başhala aythandan, Sılpağarnı çaşaw cılları alğa bolurğa kerekdi deydi. Alay a kesim tergew bla al versiyanı tüzge sanayma.

1943cıl sürgünden sora tiyrede çaşaw ızına qaytalmağandı.

Bügünlükde alayda cañız Sılpağar üydegi çaşaydı.

Öñe, çaçılğan üyle, üy em baw orunla, qabırla, sın taşla, cazmaları bla taş ilkiçle,* arıq ızla, col hunala bugün da saqlanadıla.

Sılpağarları 1991c Qaraçayda birinçi bolub, tiyelerinde tuqum cıyılıwla başlab, tuwğan curtların unutmay saqlaydıla.

Sılpağarları N.G. Petrusewiçni*

1868-72c. tizmesinde¹

(Spisok lits swobodnih sosloviy biy,çanka i uzden v Karaçevskom obşestve Batalpaşinskogo uezda)¹

üydegi sanı №	üydegi başnı-atanı atı	ulan sanı	üydegi sanı №	üydegi başnı-atanı atı	ulan sanı
1.	Poruçık Kerti	5	21	Canibek	8
2	Ramazan	4	22	Gamma	-
3	İshak	5	23	İdris	3
4	Bagıçı	7	24	İshaq	2
5	İdris	4	25	Kara	2
6	Ali-Soltan	5	26	El'dawur	5
7	Haci-Murza	-	27	Ah'ya	3
8	Üsup	1	28	Tawmurza	4
9	Çuhma	2	29	Umar	1
10	Tomay	1	30	Bayra	-
11	Ormya	10	31	Qanşaw	1
12	El'mırza	8	32	Umar	3
13	Mısır	2	33	Nawruz	1
14	Soltan	1	34	Urazay	5
15	Biy-Bulat	5	35	YAqup	3
16	Tohtar	2	36	Mustafa	2
17	İslam	3	37	İsa	3
18	Ünus ^{2*}	2*	38	Tawsultan	4
19	Cantemir	2	<u>39</u>	Tawlu	5
20	Suleyman	6			

bütew - **39** **ulanla bütewley** **130**

Zukku pristop (Petruseviç N.G.)* 1868-1872cılılada cazğan, Qaraçaynı tuqum tizmesinde Sılpağarları 39 üydegileri bardı. 39

üydegi 130 erkişi ulan bolğandı. 130 çaş bla alanı 39 atası birgeley 169 erkişi boladıla. Tişiriwlanı da allay birge sanasaq Sılpağar üydegilede 318 adam boladı.

Laypanlanı Qaziy Petruseviçni tuqum sanawuna tayana qaraçaylılanı sanın 1865 cılda 13 miñ etedi³. Aladan Sılpağarlanı 318 adamı 2,45% boladıla.

Bu künlege köçürseñ, 2002 cılda ötgen adam sanawğa tüşgen 202 miñ qaraçaylıdan * 2,45% Sılpağar atlıla 4950 adamğa cuwuq boladı. 2009 cıl cıyılıwlarını allı bla Sılpağarları Qaraçay bla Stavropol' krayda keslerin sanab, tört miñe cuwuq adam tergedile. **Bek tüzün aythanda, bugün Sılpağarları miñ üydegiden artıq bolurğa kerekdi.**

Bunu tişında anaları em qart anaları Sılpağar bolğanlanı sanı da talay miñ bolluqdu. Gitçe Qaraçay rayonda, Narsana em Çerkessk şaharlada telefon kitablağa qarasam, Sılpağardan ullanı tuqum çıqsa bir tuqum çığadı. Sırma özdenle Sılpağarları Qaraçayda, Malqarda em ullanı tuqumlanı biridi. Qaraçayda da, Malqarda da Sılpağarlardan köb Özdenları bla Batçaları boladıla. Türkiye bla Amerikada ua qaraçaylıla aytıwdan, içlerinde e mullu tuqum- Sılpağarları boladı.

99

N.G. Petruseviçni tizmesi tolu tüyüldü

Petruseviçni tuqum em adam sanawu bek uçara, ala-çola etilgendi. Sılpağar sırla-genealogiyala cıyılğanda billay oüm açıqlañandı. Sılpağarlanı Salis Awbekirni çaşı 2009c, 20 qartdan soruwlab, cıyğan Sılpağar genealogiyalada Petruseviçni tizmesinde bolmağan, 1868-1972cıllada çaşağan, köb Sılpağar adam atla tübeydile. Ceti atawılnu içinde em azı bla 20 üydegi (erkişi at) sanawğa tüşmey qalğandı. Atawılnı tişında Sılpağarlanı sanağanda bu san 25 cetedi⁴. **(Bu işni tolu tamamlawu aldadı)**. Anı tişında, Sılpağarlardan 1830-1840 cıllada ayırılğan Gulowları tuqum Petruseviçni tizmesinde coqdu. 25 erkişini barısın da üyleñeñe sanasañ, ala tizmede 39 üydegidin - 64% boladıla. 25 erkişini üylenmegen çaşlağa sanasañ, ala tizmege tüşgen 130 ulandan 20% boladı.

Billay bolum quru Sılpağar üydegilede bolğan zat tüyüldü. Kappuşları sanağan genealogiyalada üydegileri bla ulanları da Petruseviçni sanawundan artıq çığadı. Kappuşları Petruseviçni tizmesinde 29 üydegi bardı, ol üydegilede 78 ulan boladı. Kesleri sanağan, bilgen genealogiyalarında 1868-1872cıllada 35 üydegi bla ol

üydəgilede 116 ulan bolğandı⁵. Ol demek, Petruseviç tizmede Kappuşları üydəgileri 20% az, ulanları 48% az sanalğandı. Bu Sılpağarlada bolumğa uşaşdı, cuwuqdu.

(Alay a, Batduları tuqumda Petruseviç 13 üydegi sanağandı. Bu sanawğa Kappuşları tüz sanalğandı deb begitedile. Batduları Kappuşlardan ayırılğanı için, Kappuşları sırların sanawların birge etgendile⁵).

Sılpağarlada da, Kappuşlada da Petruseviç sanawdan artıq adam, artıq üydegi çığıw cañılıç zat tüyüldü. Petruseviç tizmesine tüşürmegen kişileni (üydəgileni) tuwuduqları sawdula. Ala 1868-1872cılıda çaşağan ata-babaların bilib, babaları bugün tüz caraşdırılğan genealogiyalağa tüşüb, Petruseviçni ters sanağanı açıqlanadı. Qaraçayda başha ullan tuqumladan üçü-törtü, Sılpağarlaça/Gappuşlaça genealogiyaların caraşdırıb adamların sanasala, Petruseviçni tizmesminde cañılıçların tolusu bla açıqlanıqdı. Qaraçayda 1868-1872 cılıda adam sanın kerti tüzetirge bolluqdu.

1868-1872 cılıda qaraçaylıla 13 miñ adam tüyüül, em azı bla andan 33% artıq bolğanın dalille bla begiteme. Ol sebebli 1868-1872cılıda Ullu Qaraçayda em azı bla 17-18 miñ adam bolğandı. 1882cılıda ua Ullu Qaraçayda (Ishawat el bu sanawğa tüşmey) 18799 adamdan artıq çaşağandı⁶. Sovet Birleşni (Soüznu) zamanında çıqan kitablada 1867cıl qaraçaylıları sanı 14728 adam bolğanın begitedile⁷.

Meni sartın, qışlıqlada, adıg-abaza ellede, uzaq qoşlada, adamları da tergewge salğanda Ullu Qaraçayda 1868-1872cılıda çaşağan qaraçaylıları sanı 20 miñ adamdan artıq bolurğa kerekdi.*

Sılpağar atawulla (Temircandan)

Sılpağarları Temircandan başlab atawullağa üleşiñendile. Temircan meñe segizinçi tobuqda ata boladı. Cazıwlanı, cıl çığarıwlanı añılar için kesim bilgen em tüzetelgen sını cazarğa kerekdi:

Ahmad(kesim-1961) <İliyas-Haci(1930), <Mahamet-Mırza(1895), <Zekeriya(1863), <Tohtar(1825-1830), <Osman (1790-1800), <Hasan, <Hasan, <Temircan, <Soltanbek, < Sılpağar, < Endreük, <Zıgıtçı. Hasaña deri sını qartlarıbızdan ürenib, Temircan-Zıgıtçı sını da Qart Curtda taş ilkiçde kerkmeden bilib cazama.

(Esgertiw: Zıgıtçıdan arısı bilaydı: Zıgıtçı, <Dudaruq, <Biharus, <Nawruz, <Meçus, <Balas, <Alan. Bu sır Kappuşlada eski tarih cazmalada saqlañandı. Taş ilkiçlede tamğalanı em Nawruz

qawmnı üsünden «Alanhazar sırları» stat'yada oqu....Çerkessk şahardan tarihle cıyıwçu Silpağarları Kazbek bildirgendən, Soltanbek bla Silpağarını arasında **Şamluq** degen atabız bolğandı. Kazbek aythandan bu tarih Biçençileni qartlarından keledi. Alay a, Kazbek aytıw cañılıç körünedi.

1897-1898 cıllada eki taşda da birden cañılıb ters sır cazğandıla degeñe iynañan qıyın işdi. Şamluq bolğan ese Temircannı, Soltanbekni qarnaşı bolurğa bolur, Biçençini (Bek-Soltannı) atası, qart atası bolurğa bolur. Silpağar sırda Şamluqqa başha orun tabılmaydı.)

Kesimi cılımı qoşub tergeyme da, Temircan 18 ömürnü al çağında çaşarğa kerekdi, 300-320 cılnı alğa tuwğan boladı. Temircannı beş çaşı bolğandı. Tamadasından kiçisine deri biladıla: **Hasan, Aslan, Bek-Soltan, Salman, Osman.**

Hasan çaşlay awuşub, ol ölgenden sora tuwğan ulanına anı atın atağandıla. Hasannı ulanı Hasannı Aslan asırab, kesini çaşları bla birge ösdürgendi. Burun Nawruzdan tuwğanla tuqumlağa üleşiñença, zamanla ötüb, Silpağardan tuwğanla da atawullağa üleşiñendile. Hasandan Hasanları atawul başlanadı. Aslanı iynaq atı Dobar, andan Dobarları atawul başlanadı. Bek-Soltannı çam atı Biçençi, andan Biçençileri atawul başlanadı. Aytıwğa köre Osman bla Salman egizledile. Salmandan tuwğan birinçi çaşı Canıbek-anı iynaq atı Gabiy andan Gabiyleri atawul başlanadı. Salmandan tuwğan ekinçi çaşı Mirzabek, çam atı-Qışa andan Qışaları atawul başlanadı. Osmandan tuwğanları biri Qaltur- atawul atı

Hıkkı, başha çaşı Qandawur- Qandawrları atawuwl qurağandıla. Alay bla Temircannı beş çaşından ceti ullan atawul tuwğandı:

Hasanları, Dobarları, Biçençileri, Gabiyleri, Qışaları, Hıkkileri, Qandawurları. Aytıwğa köre, içlerinde cılları bla Hasan tamada, Qandawur kiçi (başha aytıwda Hıkkı kiçi) bolğandı.

Temircannı egeçinden Silpağar qızdan tuwğan, Qaraçayda Malqarda cırı cırlanıwçu, aytılğan cigit Tatarqan bolğandı.

Silpağarlardan cıqqan tuqumla:

**Golaları (Golaevi), Gulowları (Gloovi),
Bappuçuları (Papsuovi), Esekkuları (Esekkuevi)
Golaları:**

Gola tişiriwnu atıdı. Gola Sılpağar uludan eki caş tabıb, birge caşay turadıla. Birazdan Sılpağar ulu atası-anası, qarnaşı-egeçi bla birge, Gola bla caşçıqlanı caşağan cerde qoyub, alağa cer-mal ülüş da çığarıb, ayırılıb, Sılpağar tiyrege qaytadıla. Qoban suwnu oñ canında Golaları tiyre em tuqum başlanadı. Sılpağarları da qan cuwuqluqqa sağat ete, "Golaları bizni biribizdile" dey, bugün da arada qız alğan-bergen coqdu. Petrusевичni tizmesinde Golaları 4 üydegide 8 ulanlı bolub, qalğan nawruzla bla teñ Nawruz qawmğa cazılğandıla.

Gulowları :

Cigit Dommayçı üydegisi-qatını, cetgen caşları bola turğanlay, Taw Artından caş tişiriwçuqnu urlab keltirib, qatıña alğandı. Dommayçığa andan caşçıq tuwğandı. Alaya al üydegisi Dommayçıını allay işin unamağandı. Köb turmay Dommayçı caşçığın da anı anasın da qoyğandı. Ol caşçıqdan Gulowları tuqum başlañandı. *(Guloyları Dommayçıdan tüyül, Dommayçıını caşından başlañandı degenle da bardıla).*

Esekkuları:

Golalanı birlerinden tuwğan caşçıqdan Essekkuları tuqum başlañandı. Essekkuları bla Golalanı qartları cuwuqluq tutub turğandıla.

102

Papşuovi – Bappuçuları:

Bıla adıglağa çıqqan üzük boladıla. Ulanı bolmağan Hadağucu ulu Canbolat Qaraçayda barğan çarslada-erişiwlede tiri caşçıqni körüb, süyüb, kesine caşlıqqa ösdürürge aladı. Bu bilgi adıgladan kelgen hapardı. 2009cıl Qartcurtda Sılpağar tuqum cıyılıwğa Papşuovlardan talay adam qoşuldu. Ala keslerin Sılpağarlardan ayırılğaña sanab kelgen edile. Aytıwlarından, çerkes biy ösdürgen caşçıqdan ceti caş tuwğandı. Ala üyürsünüb, köbeyib, adıglada Papşuov tuqum bolğandıla. Kesleri sanab KÇR-da 420 adamları bardı.

Qart atalarını ataları qaraçayça söleşiwçü edi, Sılpağarları bla cuwuqluqnu tutuwçu edi. Papşuoları Sılpağarlardan ayırılğanların tarih kitablada cazardıla⁸. Adıqlanı başha aytıwlarında, Sılpağarlardan birewlen 10-12 cıllıq caşçığı bla çerkes (adıg) elni qatı bla ötüb bara, bir adıg amanlıqçı qalay eseda ol Sılpağarnı öltüredi.

Ala sermeşgen zamanda çaşçıq atasına boluşa amanlıkçını öltürüb, cañızlay qaladı. Ol haparnı eşitib Hadağucuk ulu Canbolatbiy çaşçıqını kesine alıb, atalıq etib ösdüredi, üylendiredi.

Qaraçayda etilgen cırda billay sözleri bardı: «Canbolatnı nögerleri altıdı, Baş nögeri

Bappuçu ulu Salpıdı⁹ ...». Adıg tillede coruqqa köre, tışından kirgen sözlede «Ç» tawuş - «Ş» tawuşha buruladı. Ülgü: bizde Qaraçay, Küçük alada Qereşey, Kuşıku. Anı üçün bizde Bappuçu bolğan alada Babşu-Papşu bolub, oruşça Papşuov cazıladı. Papşuovlanı atları Bappuçu atdan türleñeni tuwradı. Adıglada Papşuov tuqumnu başlağan Silpağarlanı Bappuçu ulu Salpını caşı bolğaña uşaydı.

Atawulla tışında üzükle em üydegileni samı

2009cıl Qartcurtda Silpağar tuqum cıyılıwda Silpağaralanı Awbekirni caşı Salis cıyğan Silpağar genealogiyala (sırla, atawulla) körgüztüldü. Bu başnı ol cıyğan bilgile bla caraşdırğan sırlağa tayana cazama. Ol genealogiyalada/sırlada Temircan üzügü (atawulla) bolmağan başha Silpağar butaqla-üzükle bardıla.

103

Birinçisi - Canbolatları.

Canbolatları **Canbolatdan** başlab sanağanda bügünde ceti-segiz tobuqqa-tölüğe cetedile. Alay demek Canbolat 200-230 cıllanı alğa çaşağandı. Anı tört caşı bolğandı: Sapar, Qanşaw, Abrek, Bayra. Bıladan **Qanşaw** cañız caşı bla Petruseviçni 1868-1872c. tizmesine tüşüb turadı. Kesleri Canbolatları aytırıdan Sapar bir zamanda Ullu Qaraçay Törede bolğandı. Temircannı üzügünde Qanşaw atı bolub ol zamanda çaşağan kişi coqdu. Alay bla, Petruseviçni tizmesi begitib, Canbolatları eski Silpağar üzük bolğanı tuwradı. Aytlılğaña köre, Canbolat Teberdi özende çaşağandı. Men añılağandan Canbolatları Lermontov aythan "awl Cemat" cerlede bolğandı.

Ekinçisi- İl'yasları

80 cıl bolğan Silpağarlanı Nanını caşı Unuh Salisge 1820cıl tuwğan İl'yas ata-babasından hapar bergendi. İl'yasnı sırı (ata-babası)-Hapça, <İsmail, <Cuqa, <İynam. **İl'yas** bek çaşlay oğuna atasız, ıllu qarnaşsız bolğandı. Anı üçün bir Silpağar ulu İl'yasnı cerine ie bolurğa izleb, İl'yasha osuy* (opekun) bolama degendi. İl'yas unamağandı. Dawların halq Törege salğandı. Töre İl'yas canlı begim etgendi. Töreden ızlarına qaytıb kele, İl'yas bla başha Silpağar

igi dawlaşhandıla. İl'yas anı türtüb cardan cıqgandı. Ol tabsız cıgılıb ölgendi. Anı üçün İl'yas bla anası keçe oğuna Ullu Qaraçaydan Humara elge qaçıb ketgendile. İl'yas Humarada buğub ösgendi, alayda ullayğandı, üyleñendi. Zamanla ötüb, cıgılıb awuşhannı

qarnaşlarına qan tölewge ol dawlu cerin bergendi. *(Bu hapağğa uşaş hapağ bir Qandawur Silpağarnı üsünden da bardı.)*

Canbolatları bla İl'yaslarından başha üç gitçe Silpağar üzük bardı *(tübünde qara)*. Alanı tarihleri tolu açıqlanmağandı, tintilmegendi.

(Esgertiwle:

1. Cigit Candarnı qarnaşını atı İlyakku bolğandı. İlyakku Humarada tam biyni öltürgendi. Cırnı bir variantında Candarnı Dommayçi bla Tatarqan bla teñleşdirgen tizginleri bardı. Ol kerti bolsa Candarnı çaşaw cılları meni al versiyamdan bizge cuwuğuraq boladı. İl'yas bla İlyakku bir zamanda çaşağan boladı. İlyakku bla İl'yas bir adam bolurmu? Anı tışında Qaraçayda (eski türk dun'yasında) bir adamnı eki-üç atı bolğan adet bolub turğandı.

2. Temircan atawullağa kirmegenlege, ne Temircannı qarnaşından, ne anı atası Soltanbekni qarnaşından barğan üzükle bolurğa kerekdile.

Babbuçuları da (Papşuovı) Canbolat üzükden ayırılğaña uşaydı.)

104

Atawullada (Temircan üzük) üydegileni sanları bılayraq boladı:

Dobarları-155-165, Biçençileri-125, Gabiyleri 90-95, Qandawrları-90, Qışhaları-90, Hikikleri 70-75, Hasanları 62-63.

Başha Silpağar üzüklerde üydegileni sanı bılayraq boladı:

Canbolatları 40-42, İl'yasları 17-19, Qoyçuları 18-19, Bayquulları 8-10, Abrekleri 9-10. *(art üçüsü baş atalarını atları bla cazılğandı)*

Salis cıyğan sırlada bütewley da **800 üydegi** çaqlı boladı. Alay a bir-bir üzükleni sırları tolu cazılmay, biz künlege cetdirilmey turadı.

Türkiyede, Kazahstanda, Qırğızstanda adamlarımız butaqlağa-atawullağa, sanawlağa tüşmey qalğandı. Ol iş tamamlansa tsifrala da biraz türlene miñ üydegiden köb artıq boluqdu. Silpağar butaqları bir-biri bla baylamlı bolğanı em teren genealogiyala körünnükdi.

Bilgileden oüm etiw:

Silpağarlanı köbüsü Qartcurtda, Uçkulanda qaraçayhlam köbüsü üç özende çaşağança çaşağandı. Dağıda anı tışında 1800-

1840 cıllada Teberdi özende qışlıqlada, Humara elde çaşağanları da haqdı. Bir-birlerine kerti qan cuwuqluqda bolğanları da haqdı. Toplab* tintgende Silpağarnı quru bir caşı Soltanbek bolmay, başha caşı bolğanı da açıqlanadı. Soltanbekni da quru bir caşı Temircan bolmay, başha caşı bolğanı da anı açıqlanadı.

(Adiüh qala qatında da qışlıqları bolurğa bolur. Teberdi özende emina awruw cayılğınçı Camağat atlı ullan el bolğanın esgersek, anda Silpağarlanı (Canbolatları) qışlıqları bolmay tiyreleri bolurğa kerekdi. Canbolatları, İl'yasları, Bappuçuları (Papşuov), Candar, «Cörme» cırnı tamalın salğan Hako bu Ullu Qaraçaydan tışında turğan Silpağar butaqladan bolğanña uşaydıla. 1790 cıllada, em 1810 cıllada emina awurudan köb adam qırılğandı. Çaşçıqla sabiylikden oğuna tuqumundan em Ullu Qaraçaydan keñ kalib ketgenle da köb bolğandıla.)

Qarnaşları tipleri/sıfatları

1.Ant qarnaş =2.Tayaq qarnaş – Bir tuqumda, bir üydegide bolğan qarnaşlağa tışından erkişi ullan igilik boluşluq etse, aña büsürew ete ala anı keslerine qarnaş etgendile. Ala bir birlerine «Qarnaş bolduq» deb ant etgendile. Eki qarnaş tayaq tutub, alağa cañı qarnaş bolğanı tayaqnı tübü bla ötdürüb qarnaşha sanağandıla. Aytıwdan Mamçuları Nawruz qawmğa alay qoşulğandıla.

105

3.Emçek qarnaş=4.Emildeş= 5.Süt qarnaş- sabiylikde erkişi bala bir tişiriwnu emçegin emse, sütün içse, ol tişiriwnu caşlarına, qızlarına tuwğan qarnaşça «Emçek qarnaş, Emildeş, Süt qarnaş» bolğandı. Billay qarnaşnı tuwğan qarnaşdan kem körmegendile.

6. Tuwğan qarnaş= 7.Tuwğan - bir ata bla bir anadan tuwğan qarnaşla. Andan cayılğandı Tuwğan erkişi at, "tuwğan qarnaş" söznü ornun tuthan atdı.

8. Qarnaş-

1. cuwqluq tuthan, cuwuqluqga razı bolğan er kişi

2. qart ataları bir bolğan, bir ullan üyürde turğan erkek tuwduqla *Tüz söleşgende, söznü al eski forması «qarındaş» deb ayılğan boladı. Bir «qarın»-dan çıqqanla «qarındaşla» boladıla. Malqarda saqlañan «qarındaşnı» Qaraçayda buzuq forması «qarnaş» bolub qıshartilğandı.*

Alay a 17-18-19 emürlede Qaraçayda ullan üydegile bolğandıla.

Qart ata üy tamada-baş ata bolub, eki-üç-tert üyleñen caşı caşları

bla birgesine bir arbazda, bir turmuşda çaşağandıla. Allay iyydegide 30-40 adam, 60 adamğa deri bolğandı. Anı bla "qarnaş" söznü al mağanası keñerib kart atadan tuwğan tuwduqlağa qarnaşla degendile. Başha milletlede qart ataları bir bolğan qarnaşlağa ekide qarnaş (dvoürodnie) deydile.

9. Öge qarnaş- anaları bir bolub, ataları başha bolsala, neda ataları bir bolub, anaları başha bolsa öge qarnaş degendile.

10. Ekide qarnaş- qart atalarını atası bir bolğan erkişile

11. Üçde qarnaş -qart atalarını qart ataları bir bolğan er kişile (Az aytilsa da qarnaş cuwuqluqnu añılaştırma sözle «örtde qarnaş, beşde qarnaş, altıda qarnaş». Bizde cuwuqluqnu bılay belgilegen sözle bizden orusha biraz ters köçüb «dvoürodnie, troürodnie, çetverörodnie» deb aytiladı)

12. Ana qarnaş= ana canından qan cuwqluğu bolğan er kişi

13. Egeçleden tuwğan qarnaşla - tuwğan egeçleden tuwğan er kişile, **egeçden tuwğan/ egeçden tuwğan qarnaş** - plemyanik

14. Ata qarnaş = ata canından qan cuwqluğu bolğan er kişi, **qarnaşdan tuwğan/ qarnaşdan tuwğan qarnaş-** plemyanik

15. Atawul qarnaş- atawullağa bölünen tuqumnu içinde, atawul başı bir bolğan qarnaşla 106

16. Tiyre qarnaş- bir cerde, bir tiyrede çaşağan tuqum qarnaşla

17. Tuqum qarnaş- bir tuqumda bolğan er kişile, tuqum başçısı bir bolğanın bilgen qarnaşla, tuqum cuwuqluğuna razı bolğan er kişi

18. Nawruz qarnaş- Nawruz üyürden (qawumdan), Nawruznu al atağa sanağan, tuqumu başha bolğan er kişi. (Nawruz tuqumlanı tizmesine, Nawruz qawmğa «Alanhazar sırları» makalege qara).

Qaraçayda Nawruz qawumdan başha qawumla bolğandıla. Ala bıladıla: Buduwan (Budiyan), Adurhay (Atturkay), Tıram (Turam), Hustos, Şadıbek, Şipi. Anı bla Adurhay (Budiyan, Tıram..) qarnaş degen adet bolğandı.

19. HHH qarnaş (uşağıwsuz..., cortuwlada, qazawatlada boluwçu zat...)

Bılayda qarnaşlıqni köb ayırmaları em tipleri bolğanı Qaraçayda camağat çaşawda tuqum ara orun alğanına şağatlıq etedi.

Qarnaşlıqni köb tipleri gunalanladan, alanhazarladan qalğan sır bolub, tuqum-qawum-üyür qoramlağa tamal em dalil boladıla.

Sılpağarmı oğese Zul'fukarmı? Sılpaq er!

«Sılpağar» at bek eski alan sözbaşdan* quralğandı. Sılpağar atnı «Sılbağar-Sılbağır» sözden çığarğanla bardı. Birinçi qılıç «bağırdan» bolğan versiyanı tutadıla. Alay a meni kölüme kelgen bla bu versiya tüz bolsa bu sözge uşaş «Sıltemir, Sılbolat,Sılqurç» atla da bolluq edile. Qılıçları, başha sawutları bağırını ornuna temirden, bolatdan, qurçdan etib bek köb zamanları hayırlanıb turğandıla. A bıllay atla tilibizde cürümeydile. Anı bla sözde «bağır/bağar» bolğanı ters körünedi.

Surat №2

Alay a...Arab versiyanı bir tinteyik. Dinbilim* az bolğan, sovet zamanlarda oğuna qartlarıbizdan eşitgenme: «Sılpağar/Salpağar söz qaraçaymalqar tilge arabdan kelgendi. Fayğambarıbiznı (ASAB)* küweü, Aliy halifni sırpınını* atı «Zul'fakar» bolğandı. Ol söz «Sılpağar» bolub bizge köçgendi». ¹⁰

Bu tübünde surat «islam dinni qılıçı» deb atalğan, Aliy halifni sılpağarı (zul'fakarı) bla körgüzedi¹¹. Surat orta ömürlede etilgendi. «Zul'fakar» söz islam tarihten haparı bolğan har kimge da bugün belgilidi. «Zul'fakar/Zul'fukar» arab söznü musliman atlanı mağanasın açıklğan sözlük «omurawla cıyıwçu, kesiwçü» deb köçüredi¹².

Qaraçaymalqar nart tawruhlada nartlanı tamadası Örüzmekni temirni da, bulatnı da tınç kesiwçü sırpınını atı da Zulpağardı¹³. Orta ömürlede Kavkazda, arablıdan hazarlağa köçüb, «zul'fukar/zul'fıkar» atlı, eki awuzlu ullanı bıçaq cürügendi. Ol zamanlada oğuna bizde da bolğandıla eki awuzlu uzun bıçaq ete bilgenle. Bars* elde, Qaraçayda allay bıçaqqa «Sılpağar» degendile. Allay uzun bıçaqını ustasını atı da bizge deri da cetib saqlañandı – ol da Bazılay. Nawruz bla teñlikde aylañan Budiyannı da sılpağar atlı uzun bıçağı bolğandı.¹⁴

Tileden şağatlıqla bla ülgüle

I. Sılpağar bababız Aliy halifden sora miñ cıl ötüb çaşasa da, «sılpağar» söz «zul'fakar» sözden eski körünedi. Bu oyumğa «sıl/sal» sözbaşnı bıçaq bla, ölüm bla baylamlığı şağat etedi. 108
Aña kesibizni eski¹⁵ sözleribizde em başha türk sözlede¹⁶ şağatlıqla tababız:

1. «sal» - ölük, cansız mıllıq;

«sal ağaç» -ölük salıwçu teskere (pokoynika nosilki)

«sal qaltur» - uzaq mecisuw zamanlada alanlanı bir qawmları ölüknü salırğa tapha matallı quralma

«sal sandıq»- (grob) Nawruz çaşağan mecisuw zamanda ölüknü salıb asırawçu kerek

2. «sıl » (sılmaq, sılıw, et sılırğa) –

a) etni tuzlar üçün, qaqlar üçün qat-qat kesib, alanı biri-birinden üzmegeley cuqartıw.

b) etni uzun-teren ızla salıb kesiw.

«Sıl» sözbaşdan quralıb, qarıwsuzluqnu, coqluqnu, aman-ciyirgeşli bolumnu körgütgen sözle: «sılhır,sılhırbaş,sılıq»

3. «sılhır, sılhırbaş»- qoynu qulağından kirib mıyısın qurt aşab, qoy mıyısız bolub («sıl»- quruğan em coq ornunda bolğan mağanada).

Anı üçün «hır» burulğança burulub turğaña «sıl+hır» degendile.

(Andan başsız mıyısız adamğa köçgendi bu aytıw)

4. «**sılıq**» - «sıl» bolğan, ciyirgeşli cukka sanalmağan, (adam coqnu ornunda degen mağanada)

5. qazaqça : «**sal awruw**» - (paraliç) sanları ölükça qatıb quruşub turğan awruw

«**salp etu**» - (şlöpnut'sya) dop deb awarğa

«**salğırt**»- (inertnıy) tirisiz,kötürem

«**saldaqı**»- (istaskannıy) eski, aman,

«**salpaqtaw**»- (voloçitsya)- süyrelib barırğa,

6. türkçe : «**silah**»- sawut

Bek eski bolmağan sözlede

7.**sülpügür** - citiawuz bıçaq

8.**solpuç** - bıçaqını (qol) sabı

9. «...Qonaq üyde örge tağılıb qalğandı

Aslanbekni sarıqulaq **sülpük bıçağı**....»¹⁷

Meni sağışım bla em alğa «sıl, sal» sözbaşla bir mağanada bolğaña uşaydıla.

Bu bilgileni birge cıyıp analiz etgeñe «**sıl**» sözden quralğan

«**sılmaq/sılpaq**» bolub, ol da bıçaqını bir türlüsü boladı. Anı

«**sülpük**» forması başında körgüztgenimça fol'klorubuzda saqlañandı. 109

Sılpaq bıçaqını, et sılıñança, qılıçı * eki awuzlu * sılıñandı. Sılpaq

bıçaqını, sılpaq qılıçını cürütgen asker erkişi «sılpaq er» boladı. **Sılpaq**

bla **er**, eki söz, zamanlanı uzunluğunda birigib **Sılpağar** boladı.

Orus söz «**sila**» da bizni «**sıl**» sözübüzden ayırılğandı *. Bu misal da şağatlıq etedi qaraçay (türk) til bla orus (slavyan) til bir **evrostatika ullu til üyür** bolğanlarına *

II. Bizni Sılpağar bababız bla bir zamanda Moldaw * biylikde

Nikolae Milliesku (1636-1682c) çaşağandı. Ol, moldaw biyni tahtası *

qatında işley, miyik «spafar» çıña cetgendi. Biy tahtadan tayğanda,

Milliesku Rossiyağa köçgendi, tuqumu çınını atı bla «Spafaryay»

deb begigendi, ol tuqumda Rossiyada belgili qalğandı. Moldaw

biylikde «spafar» çin «sırpın eltiwçü- nositel' meça» mağanada, sıylı daracada bolğandı.¹⁸

«Spafar» söz «sılpaq er» sözge tawuşu bla cuwuq keledi, mağanası

bla birça boladı. Moldaw biylik alanhazar, noğay üyürleri cerlerinde,

14-19 ömürlede quralıb bolğandı. Bügünlükde da Moldawda türk

üyürleri bir qawumu, bizni bla bir tilli gagawzla çaşaydıla. Analiz

etgeñe «Spafar» söz «Zul'fukar/Zul'fikar» sözden, «Sılpağar» sözge

cuwqga uşaydı. Alğa «Spafar» çin em daraca bolub, artda tuqumğa burulğandı. «Sılpaq +er» at bolub, tuqumğa burulğandı.

Sılpaq em sırpın sözlenni başlarına qarasañ **sıl+paq sılı**wçu (kesiwçü) qılıç, **sır+pın** da **sırı**wçu (çañçıwçu) qılıç bolğanları körünedi.

Alay bla **sılpaq** qılıç **sılpağar** formada arab qawumlağa, bizni eski alanhazar (şumer) üyürleribizden köçgen bolur? Alay tüyül esse, arablılı kesleriça **zul'fakar bıçaqla**, bizni alanhazar, skif babalarımız kesleriça **sılpağar** bıçaqla ete turğanı açıq boladı. Tüzün bilgen Allahdı, alay a bizni bügünñü tilibizde «**sılpağar**» at-tuqum buruñu «**sılpaq er**» sözden kelgeni bir tınç bilinedi.

III. Uşaş söz qurawlanı misalları :

qal - qalpaq – karaqalpaq (millet), (**q** > **ğ** buruluw, qalpağım),

cal - calpaq, (**q** > **ğ** buruluw, calpağım),

qıl- qılmaq (**q** > **ğ** buruluw, qılmağı)

«Er» söz qowşulub erkişi at bek eski zamanlardan oğuna qurala kelgendi tarihibizde

1.tart + er= tartar= tatar

2.bulğa/bolğa+er=bulğar/bolğar, bolkar/malqar.

3.haz (qaz) + er = hazar (burun haz, bugün qaz)

4.maca/baca + er = macar

5.dük (tük) + er = düger (burun dük, bugün түk)

Men ülgüge quru beş söz salğanma, alay a billay sözleribiz bek köbdüle.

Erkişi atla da artda türk milletleni atları bolub, talay atlarıbiz da (bılayda 4-çü 5-çi nomerle) başha milletlege köçüb, alanı atları bolğandıla.

Sılpağar da allay bir sözdü - sılpaq+er.

IV. Anı tışında qaraçaymalqar (türk) til bla arab (semit) tilleni tamırı birdi. 10 miñ cılnı alğa bir til bolğandı. *** Aña da tilibizde şağatlıqla köbdüle.

Cam>camçı>cama>**camaw**>**camawat/camağat**

Cib>cibi>**ciberil** >**Cibriil'**

Can- sol/oñ canı, sol/oñ qabırğası adamnı > saw **can**, çaşawlu **can**, adam **can**

Bılayda kesigiz körgença cam/cib/can sözbaşla qaraçaymalqar tilni ençi sözleridile, ahır sözleri **camawat/camağat**, **Cibriil'**, **can** ua arab sözlege sanaladıla.

Bu sözleça arab til bla tamırı bir bolğan başha sözleribiz köbdüle.

Alay bla «sılmaq/sılpaq», ızı bla «sılpaq+er» arabdan kelmey, kesi tilbizde miñ cıllanı alğa, cezni temirni erite bilib, qılıçla ete başlağan zamanladan beri cürütülgen sözdü.

V. Kerti sermeşiwde «sılpaq» bıçaqını hayırı qalğan bıçaqladan ullu bolmağandı. Alay a sermeşiwni allı bla eki awuzlu forması bıçaq qorqutuwlı körünüb, duşmanları cunçuturğa boluşhandı. Qalğan qılıçladan başha bolğanı üçün, ariwluğı üçün bayramlada da allay bıçaqını köb çığarğandı. Sılpağar qılıçını awuzuçu keñliginde da (gorizontal'), iñiçkeligine da (vertikal') da ekige sılıñandı. Kerti sılpağar , eki qılıçını (klinoknu) bir birine cabışdırıb, qılıçları eki uçun ayrılay qoyğan sırpın bolğandı.

Sılpağar at bababızğa, tuwğanında ayılmay, ulluluğında atalğan bolur. Atawul atla da ulluluqlarında atalğan atladıla. Burun Qaraçayda, başha türk üyürlede, erkişini eki-üç atı bolğan adet keñ cayılıb bolğandı.

Oktyabr' İnkilabha deri hacile

Burun hacilikge köbüsüne cayaulay bara turğandı. Colda da qorquwlu halğa tüşe, beduinle başha zorçulanı tonawlarına tübey cürügendile.

111

1914 cıldan başlab, Rossiya imperatorluğı bla Osman imperatorluğı arasında qazawat açılğandan başlab, Sovet Soüznu 1979 cılına deri Şimal (Küzey) Kavkazdan musulmanları hacilikge barırğa erkinlikleri bolmağandı.

(Kavkazdan birinçile bolub, 1979cıl Qaraçaydan birewlen, Malqardan birewlen hacilikge barğandıla.)

1. Sılpağarları Kerti haci (qandawur)
2. Sılpağarları Husin haci
3. Sılpağarları Zeke haci
4. Sılpağarları Muhamet haci (Mahamet haci?)
5. Sılpağarları Şoğay haci
6. Sılpağarları Bayra haci
7. Sılpağarları Aliy haci (Zekeni caşı)
8. Sılpağarları Dawletmurza haci
9. Sılpağarları Murat haci¹⁹(1867 cıl barğandı)
10. Sılpağarları Adil'geriy haci (biçençi)
11. Sılpağarları Hasanbiy haci
13. Sılpağarları Temma haci

14. Sılpağarlanı Ahmat haci
15. Sılpağarlanı Mail haci
16. Sılpağarlanı Tawlu haci
17. Sılpağarlanı Çokka haci
18. Sılpağarlanı Çöpellew haci²⁰
19. Sılpağarlanı Kelemet haci
20. Sılpağarlanı Geriy apendi haci (dobar)

Tabhanıbiz budu ansı, Sılpağarlada hacile bıladan köb bolurğa kerekdi. 1914 cılğa deri haci bolğanla salıñandıla, tizmede hronologiya coqdu. Unutulğanla bardıla, Türkge köçüb ketgenle bardıla, allayla sanawğa tüşmegendile.

Zul'fakar-Sılpağar atdan quralğan türk-musliman tuqumla

Sılpağar-Zul'fakar atdan quralğan türk-musul'man milletlede tuqumla bek köbdüle. Tübünde bir talayın bereme. Tuqumnu qatında san YAndeksde (İnternetde) 2007cıl bolğan indeksetmesin (internetde sağınilğan sanın) em türk-musliman respublikalada qallay tuqum cürügenin körgüztedi.

Zul'fikarov -1500, Azərbaycan, Tacikistan, Kazahstan

Zulfikarov - 257, Azərbaycan, Kazahstan

Zulpukarov - 142, Kırgızstan, Kumikiya, Kazahstan

Zul'pukarov -199, Dagestan

Zul'fukarov- 74, Azərbaycan, Dagestan, Kazahstan

Zul'pikarov- 28, Uzbekistan, Tatarstan, Başkortostan, Dagestan

Zulfukarov- 6, Tatarstan, Karakalpakistan

Zulpakarov -6, Çeçnyya

Sul'fukarov- 6, Kazahstan, Azərbaycan

Zul'pakarov - 3, Dagestan, Kazahstan

Sulpukarov -1, Kırgızstan

Bılayda bek seyiri- qanı bizge cuwuq, burun Alan'yanı çeklerini içinde, Çeçnyada «Zulpakarov» em tili bizge cuwuq Qırğıstanda «Sulpukarov» tuqumla bizni «Salpagarov» tuqumubuzğa, qalğanlardan ayrılıb bek uşaydıla.

Alay a bu tuqumla «Zul'fakar/Zul'fikar» arab atdan/sözden quralğanı açıqdı.

Qaynaqla:

1. TSGA Respublika Severnaya Osetiya fond 262 opis' 1 delo 23 listı 50-86

2. «Karaçay i karaçaevtsı» Laypanlanı Qaziy Çerkessk 2005c, 216 beti
«Türkskiy mir: istoki i svyazi» Laypanlanı Qaziy Çerkessk 2007c, 142 beti
3. Laypanlanı Qaziy «Karaçay i karaçaevtsı» Çerkessk 2005c. 36 bet
4. Sılpağarlanı Salis Awbekir ulu Cögetey ş. 2009c. «Sılpağar sırları» genealogiya cıyğan qol cazmaları
5. M.Z.Kappuşev «Qart atamı atasını aythan haparları» Çerkessk 2001c.18bet
6. S.Ü. Canibekov «Vremena i lüdi Karaçaya Slovar'-Spravoçnik» Karaçaevsk 2009c 78-79 betle
- 7- Lavrov L.İ. başçılığında «Karaçaevtsı», Çerkessk 1978c.205 bet
8. Laypanov K.T. «Etnogenetiçeskie vzaimosvyazi karaçaevo-balkartsev s drugimi narodami» Çerkessk 2000c. 49 betde
9. Özdenlanı Abugaliy «Caşawnu öünları» Çerkessk 1988c. 121 betde
10. Sılpağarlanı Oqub Zekeriya ulu (1909-1989c), Sılpağarlanı Hacı-Mahmud Zekeriya ulu (1912-1994c) Uçkeken el
11. «Voina Allaha» Curavlöv İ.V., Mel'kov S.A. Moskva 2004g., surat-10
12. «Musul'manskie imena i ih znaçenie» Bagawtdin Acamatov Mahaçkala 2000g
13. «Nartı» 1994c., A.İ. Alieva başçılığında, Moskva 95 betde
Üzüük: «...Sora, Canparaz, Fuknu ulanı, goppannı içgiden tolturup, Örüzmekge alıp keldi. Alay kelgende, içgini berirden alg'a: «Örüzmek, bu canıñdağı nedi,- dep, qılıçın hilikgya etip körgüztedi,- bir körgüztçü»,- deydi. «Ug'ay, qoy munu, ne zat ese da. Bu Zulpag'ardı»,-deydi.... «Men çıg'arsam, bu ızına quru kirmez»,- deydi Örüzmek. «Qoyçu-qoy, quru kirmey a, ne eterikdi»,- dep qoymaydı Canparaz. Ol zamanda Örüzmek sırpının tartıp çığardı. Çıg'arğanda awzu kez bolup köründü.Fuknu ulanı Canparaz: «Bu kez nek bolğandı?» - dep soradı. «Kökde seni atañ Qızıl Fuknu urg'anda, anı azıw tişleri bolatdan edi da, aña tiygende bolğandı»,- dep, alayda Canparaznı urup başın taydırdı. Bilayda, bu üyde cawların urup başladı.... Çıqğandan sora, bolğ'anı qan bolup, qatını Satanayğa baradı. Bilay bla nartla eline kesi ie bolup qaladı.»
14. «Qaraçay» gazet №18, 2.03.2005c.
15. Qaraçay-Malqar añılıtma sözlük, Qaraçaymalqar-orus sözlük
16. Türk sözlük, Kazak sözlük
17. «Qaraçaymalqar Folqlor», Nal'çik 1996g 242 beti,
18. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv565.htm#vgv565text158>
- G.V. Vernadskiy "Moskovskoe tsarstvo VI. Rus' mecdu Vostokom i Zapadom 1667-1682gg"
19. «Hacilikni colunda» Blimgotlanı Koçar Çerkessk 1996c 134-135 betle
20. aqsaqalladan cıyğan Sılpağarlanı Alibekden, 32 cıllı, Tereze el 2009c, Sılpağar genealogiya hazırlağan Sılpağarlanı Salisden 27c, Cögetey ş. 2009c

ALANHAZAR SIRLARI:

tuqum-qawum-millet ayırğan tamğala

Ahmad Sılpağar (2009-2010c)

I. Qartcurtda taş ilkiçe

Bügünlükde Qartcurtda Sılpağar tiyrede eki taş ilkiç süeledi. Taş ilkiçleni üslerinde tarihleri kerkilib turadı: biri 1897cıl, ekinçisi 1898cıl salıñandıla.

(Belinden sınub turğan üçünçü eski taş ilkiç da bolğandı. Biz künlede Sılpağarlanı biri anı saw etib ızına salama deb, alıb ketib, ornuna salalmay turadı.)

Taş ilkiçleni miyikligi adam süyeginden miyik- 2 metrden biraz artıqdı. Eki ilkiçde da bir canında arab harifle bla başha canında orus harifle bla Sılpağar sıru em ilkiçleni salğanlanı atları cazılıb turadı.

1897 cıl begigen ilkiçde cazılğanı bılaydı: «Biybolata, Aslana, **Temircana**, **Soltanbeka**, **Sılpagara**, **Andrewüka**, **Zıgıtçı**». 1898 cılğı ilkiçde atlanı allına «sın» deb qoşulub baradı, «sın Biybolata, sın Aslana, sın **Temircana**...».

114

*(Biybulatnı üsünden «Dommayçı, Gabiy, Biybolat» stat'yada qısha hapar bardı. **Temircan** ceti atawlını başıdı. 1887 cılğı ilkiçni Biybolatnı Çoqa-haci çaşından tuwuğan Üsuf-haci salğandı. 1889 cılğı taşnı Biybolatnı Adey çaşından tuwuğanla Nawruz bla Zulqarnay salğandıla.)*

Eki ilkiçde da qartcurtçu Sılpağarları cürütgen **Nawruz tamğa** bardı. Eki taş ilkiçde da **carım aynı (hilal) içinde, gokga çapraqlı toğaylanı içinde altıwçlu culduzla** kerkilgendile.

115

foto №1: (Ullu ölçemde kitabını al qabuğuna salıñandı)

1-çi iyne: ay toğay içinde altıwçlu culduz

2-çi iyne: ilkiñni salıñan 1897 cılı

3-çü iyne: Sulpağar sıru (Bibolatdan başlañan butaq)

*Foto №2: 1898 cül Sılpağar tiyrede salıñan
taş ilkiçde Sılpağar tamğası*

foto №3

1897cılda salınan taş ilkiçde: arab harifle bla cazılğan Sılpağar sır, musliman toğayda altı-uçlu culduz, Nawruz-Sılpağar tamğası. Qartla aytıwdan, Qaraçayda köble altıwçlu culduzlanı sın taşlağa Orta Aziyağı sürgün bolğunçu sala turğandıla. Altıwçlu culduzlanı Türkiyede qaraçay ellede 1940-1950 cıllağa deri sınıtaşlağa salıb turğandıla. Anı túbünde Türkiyede qaraçay elde etilgen fotoloda körlükse. Busağatda Türkde da Rossiyada da beşuçlu culduzlağa köçgendile.

II. Nawruz, nawruzla em tamğaları

1.Nawruz – 14-15 ömürlede çaşağan, Qarçanı birgesine

aylañan, anı em işaınlı nögeri, ant qarnaşı bolğandı. 1395-1396cılıda Tamerlan* Alan'yanı çaçıb-qırıp, alan bölekleni cesir etib Orta Aziyağa sürüb ketgendi. Qarça başçılığı bla Nawruz, Adurhay, Budiyan, Tıram em başhala Aziyadan ızlarına erkin bolub Ara Kavkazğa kelgendile. Ala birleşib 1428cıl Alan'yanı özezin, kesi erkinliginde turğan qırallığın, Bars eli Qaraçay atda qaytarğandı. *«Bars» bla «Alan» bir sözdüle, bir cırthuç canıwarnı-leopardnı (aq barsnı da) atdıla.*

15-17 ömürlede Barsel' Qaraçay baylamsız* qıralnı milleti bğünü qaraçaymalqar halq birden bolğandı. Ceri bğün çaşağan eki respublikada elleribizni cerlerinden ullanı bolğandı.

Bu oylaşa tñbñnde («Qaraçay» stat'yada dalillege qara.)

«Bars eli» tarih cazmalada Barsiliya atda belgilidi. «Bars el'» söz biraz türlenib «Basiyan» atha burulub gürcü tilde em Çerek özende saqlañandı. Qarça Bars eli Qaraçaynı dört bölümge -tört çankarğa üleşgendi. Adurhaynı çankarı, Budiyanı Çankarı, Tıramnı çankarı, Nawruznu çankarı bolğandı. Ara bölümüne (ara çankarına) bğünü respublikabızın cerleri kirgendi. Ara çankarğa Nawruz başçılıq (elmenderlik) etgendi. Adurhaynı çankarı Ullu Labadan Aq suwğa (Beloreçenka) deri bolğandı. Budiyanı çankarı bğünü Qabartı-Malqar respublikanı cerleri, Tıramnı çankarı bğünü Beştaw cerleni töresi (KMV) bolğandı¹.

Qarçanı ızından caşı qalmay awuşhandı. Anı ornuna tamadalıqqa adam saylağanda, Nawruz Qarçanı (Qarçalanı?) küweün Qırımşamhalnı teceb, aña boluşub, ol saylañan başçı (artda biy) bolğandı¹. Tört qawmnı (çankarnı) dört tamğası bolğandı. Keçirek beşinçi tamğa Botaşda, altınçı tamğa Hubiyde, cetinçi tamğa Qırımşamhalda quralğandı².

Nawruzdan tuwub, tuqumğa alğa ayırılğan bğünü Qaraçayda beş ullanı tuqum bardı: **Sılpağarları, Qoçarları, Bayramqulları, Kappuşları, Acileri.** (Acileri nawruzlağa süit qarnaş bolub qoşulğandı degen da bardı). Bu tuqum başlamçılardı qart atalarını atası birdi, ol da **Dudaruq** bolğandı. Alda sağınılğan taş ilkçiçde atı cazılğan Sılpağarnı qart atası **Zıgıtçı** Dudaruqnu caşdı. Nawruz tuqumları birikdirgen **Dudaruq-Biharus-Nawruz** sır butağı Kappuşlarda saqlañandı.

1887 cıl tuwğan Kappuşları Adilgeriyini caşı Sülemen Nawruz sırın qagıtha tüşürgendi. Sülemen da qart atası Biybolatdan eşitib,

1826 cıl tuwğan belgili bilimli Kappuşlanı Alhaz-hacini cazmaların alıb, Nawruz sırım alay saqlağandı, cazğandı². Kappuşları bildirgenden Dudaruqnu beş caşı bolğandı, nawruz tuqumla aladan başlañandıla.

1. Temicbek-Temirali-Qoçhar (Qoçharlanı başı)

2. Zıgıtçı-Endirewuq-Sılpağar (Sılpağarlanı başı)

3. Entururuq-Bedruq-Kappuş (Kappuşlanı başı)

4. Şontuq-Teyriqul-Bayramqul (Bayramqullanı başı)

5. Qaytuq-Tawmurza-Aci (Acileni başı)

Nawruznu caşı Biharusnu üç caşı bolğandı-El'buzduq, Dudarıq, Gagarak. Nawruznu atasını atı Meçus, anı atasını atı Balas, Balasnu atasını atı Alan bolğandı².

Ahırında, qartlarıbızdan eşitgen Hasan atawulubuznu sırım, 1887cıldan saqlağan taş ilkiçde Sılpağar sırım, Kappuşları saqlağan Nawruz sırım birikdirgeñe kesimi sırım bilay boladı:

Ahmad(1961) <İliyas-Haci(1930), <Mahamet-Mirza(1893), <Zekeriya(1863), <Tohtar(1825-1830), <Osman (1790-1800), <Hasan, <Hasan, <Temircan, <Soltanbek, <Sılpağar, <Andrewüq, <Zıgıtçı, <Dudaruq, <Biharus, <Nawruz, <Meçus, <Balas, <Alan... Tamerlan Alañ'a çabhan zamanda Qarçağa 24 cıl bolğandı. Alanlanı cesir etib Buharğa sürüb, anda qullağa sathandıla. Nawruzğa ol zamanda 17 cıl bolğandı.³

Tamerlan Alan'ya bla, Altın Orda bla Kavkazda qazawat etgen zamanı 1395-1396 cılla bolğanı tarihhe belgilidi. Bu cılladan çığarıb sanasaq Qarça 1371 cıl tuwğan, Nawruz bababız 1379-1380 cıl tuwğan boladı. Endi bizge belgili sırım Nawruznu tuwğan cılına baylab hıysablasaq Biharus (Buharas?) bla Nawruznu arasında eki-üç ata bolurğa kerekdi. Alaysız alda cazğan sırımında Nawruznu çaşaw cılları Tamerlanı, Qarçanı zamanına cetmeydi, tobuq arası da 39,3 cıl boladı.

Sır (genealogiya) arada eki-üç atanı unuthanña iynañan qıyındı. Kölüme kelgen bla sırım allında bolğan Nawruz atını, ortasında bolğan Nawruz at bla alcaşdırğaña uşaydı. Başha söz bla aythaña em alda Nawruz, tört tobuqdan da Nawruz bolsa har ne da bir birin tutub, arada bir-birine kelişmegen qarşılıq qalmaydı. Genealogiyanı bilay boşağanda<Nawruz, <Meçus, <Balas, <Alan, <NAWRUZ tobuq arası kelişiwli em adam iyanırlay 31 cıl boladı.

Qaraçayda qalğan nawruz tuqumla beş al tuqumdan ayırılğandıla,

birleri tayaq (ant) qarnaş bolub qoşulğandıla. Silpağarlardan ayırılğanla **Golaları**. Kappuşladan (Gappuşladan) **Batdıları** ayırılğandıla. **Sozaruqları** da qoşuladıla Kappuşlağa. Nawruz qawmğa **Mamçuları** ant qarnaş bolub qoşulğandıla. Bıladan sora da **Qobaları** em **Gappoları** Nawruz tuqumlağa kiredile.

150 cılnı alğa Qaraçayda, Petruseviç tuqum tizmesinde cazğança, Nawruz qawm onbir tuqumnu birikdirgendi: **Qoçharları (Koçkarovı), Acileri (Acievi), Gappoları (Gappoevi), Bayramqulları (Bayramkulovı), Qobaları (Kubaevi), Mamçuları (Mamçuevi), Golaları (Golaevi), Silpağarları (Salpagarovi), Kappuşları (Kappuşevi), Batdıları (Batdıevi), Sozaruqları (Sozarukovi).**

(*Kappuşları art cıllada Petruseviçni tizmesine, keslerinden ayırılğaña sanab, nawruz tuqumlağa **Temirezleni** da qoşadıla. Alay etilse **Gulowları** da silpağar qanlı tuqumdula- bılada nawruzlağa qoşulurğa tıynşlıdıla. Kappuşları birleri Malqardan bir (qul?, tul?) tişiriwnu alıb, andan tuwğan caşına tuqum-rışı bermey ayırılıb, ol caşdan başlanıb cañı **Temirezleni** tuqum quralğandı*

Petruseviç sanawdan nawruz tuqumları 1808 adamları bolğandı⁴. Alay bla nawruzla Petruseviç sanağan bütew 13 miñ qaraçaylını⁴ içinde em azdan 14% bardı. Bütün künde ol san em azı bla 28miñ adam bolluqdu. Petruseviçni sanawuna tüşmey qalğan qaraçay nawruzları, em anası nawruz tuqum bolğanları, başha milletlede nawruzları (Maremkulov abazalılada, Aciev-Papşuov adıglada...) esgersek nawruzları sanı üç-tört qatha köb boluqdu. (*Al makalede Petruseviç adamları tolu sanamağanını üsünden oqu*).

Nawruzdan tuwğan, ayırılğan bugün Malqarda üç tuqum bardı. Dağıda Nawruzdan tuwğan başha tuqumla noğaylıları bir bölegin boysundurub? (alağa qoşulub?), «nawruzovtı» degen atları orus tarihde belgilidi. Noğay nawruzla 18 ömürde kesleri oğuna bütew qaraçaymalqar milletden (sawlay qabartı adıgladan da) aslam bolğandıla. Ala İncik suwları orta böünlerinde, Qoban suwnu Batalpaşa, Nevinka cerlerinde çaşağandıla. **Bu çekle Barsel' Qaraçayda Nawruz çankarına kelişedile!** Noğayistandan* çığıb, qabartı adıglğa biylikge köçüb, adıg tilge burulub qalğan, alada Nawruzları atlı biy tuqum bardı. Noğayistanda burun Nawruzları biyleni qulları bola turub, artda Nawruz atnı/tuqumnu alıb qoyğanla da köbdüle.

(Bügün Qaraçayda bolğan Nawruzları tuqum Girin uludan başlañandı. 1862-1872cillada Sosranladan (Qırımşamhalladan) azatlıqqa eki üydegi bolub çıqqandı. Anı üçün ala Qarçanı teñi Nawruzdan, Nawruz qawmdan kelgen tuqumdu degen cañılığa uşaydı.)

Nawruznu Ara Kavkazda ullanıw qalğanın bu qışa bilgi da körgüztedi. Anı tarih ızına tıynışlı, anı üsünden ençi tintiw tarih stat'yala/makalele cazarğa da tıynışlıdı.

Burun Barseli Qaraçayda adamla tuqumlağa üleşiniñçi «nawruzla, adurhayla, tıramla, budıyanla, şadıbekle, hustosla, şipile..» deb ayırılğandı. Tuqumlağa üleşiniñde qawmları birinde üç tuqum (tıramla, hustosla) başlarında ontört tuqumğa deri (adurhayla) bolğandı⁵. Bu mağanada «qawum» söznü orusça tercümesi «rodovoy soüz, plemya» boluqdu. Eski qawmları üsünden bılay aytıw bolğandı: «bağalı adurhayla, çomart tıramla, adebli budıyanla, tulpar nawruzla».

2.1. Nawruz-Sılpağar tamğanı tarihi

Qartcurtda eki taş ilkiçlede 1897-98 cillada salıñan Nawruz tamğanı

121

biçimi, körünüşi bılaydı. (stat'yaları allında №2, №3 fotolada körlükse). Bu tamğa alğa Nawruznu tamğası bolub, artda Sılpağarlağa köçüb saqlañandı. Qartcurtçu Sılpağarları anı 1920-1930 cıllağa deri cürüte turğandı. Söz üçün, biz bilgenden bılayda «Tohtar bla anı caşları» haparda ayılğan Hasanları atawuldan Beşbaş-Zeker'ya (anı caşları) ol tamğanı işeksiz bol'şevik vlast kelgenden sora da cürütgendile.

Nawruznu tamğası Sılpağarlada qalay qalğanı belgisizdi.

Nawruznu başha tuwduqları ayırılıb çığıb, Sılpağar ata-baba uyasında-mülküde qalıb, anda alay saqlañan bolurmu? Sılpağarları qalğan nawruzlardan köb bolğanı üçün Sılpağar tamada bolğan bolur degen oüm keledi. Sılpağarğa tamada tuqumğa köçgença köçgen bolurmu? Başha nawruz tuqumları tamğa biçimleri başha em ençi bolğandı. Uçkulañ'a köçgen Sılpağar atawulları tamğaları da başha bolğandı.

2.2. Nawruz söznü mağanası

Nawruz söznü mağanası **Nawruz tamğanı** mağanası bla baylamlıdı, mağanası birdi. Alğa ol söz ne bolğanına bir qarayıq.

«Nawruz» at bek bek uzaq zamandan bizge cetgendi. «Naw + oruz» degen eki sözden quralğandı. Mağanası da «cañı cıl, cañı oruzlama/oruz» degenni tutadı.

«**Naw/ной**»- söz biraz türleñen formalada bütew evropa-iran tilde bardı. Bu söz bizde «cañı» mağanada, orusça «nov+ıy», iñilizçe «n'ü-new», almança (nemçaça) «neue-noye», urumça «ной», irança «nev», ispança «nuevo-nuevo» deb ayıladı. Başha türk tilde, söz üçün,türkçe «yeni», tatarça «yana» bolub, evropa-iran tillege uşaş tawuşda saqlañandı. Bizni tilde «naw» söznü başha türlü «noğ» boladı. Andan quralğan «noğ+ay», «noğ+er= nöger», «nay+man» sözle bardıla. Alay bla «naw, noğ, nay, yana» sözbaşla (sözle) bizni tilge tış tilleden kirgenle tüyüldü. Bütew evrostatika tilde bolub, bizni tilde da burunñu tawuşları (formaları) saqlañan sözledile.

Misalğa «bıyl, oğese, oğay» sözleribizni salama. Bu sözleni al formaları/quramları bilaydı: «bıyl = bu+cıl», «oğese= yoq+ese», «oğay= yoq+ay» sözleden saqlañandı. Bizni tilibiz «col/cer» deb söleşgen c-dialektli al tildi. Alay a misalda yok-dialektten bek eski sözle tilibizde ızın körgüztedile. Bu misalda «bıyl, oğese, oğay» yok-dialekt sözle bizde saqlañança, «noğ/naw/ной» evrostatika sözle da türk tilde türlü-türlü «yana/yeni/noğ/naw/cañı» formalada saqlañandı. Bizni tilde da «naw-noğ» sözbaşla da saqlañandı.

«**Oruz**» sözübüznü başı «or/ur» boladı. «Oruz» sözge mağanası bla da, tawuşu bla da uşağan sözle «oraza», «oruzlama». («oruzlama» – kün sanaw, kalendar'). «Or» sözbaşdan quralğan «oram» söz uçsuz-qıyrsız keñlikde ayırılğan cerni belgilegen sözdü. «Or» sözbaşdan quralğan «oraza/oruz» sözle uçsuz-qıyrsız zamannı içinde bir belgili çaqnı (künleni) ayırğan sözledile. Alay bla «oraza, oruz, oram, oruzlama» işeksiz qaraçaymalqar sözledile.

«Cañı cıl» başlañanın körgüzten sözdü. Cañı cılğa «Nawruz» bla teñlikge «Gollu» degenle bardıla. Bu cañılıçdı. Eski «Gollu» söz-bügünlükde «Qollu» bolluq edi. Gollu-Qollu saban işleni başlañanına atalğan bayram bolğandı. Gollu bayramı cılıraq zamaña, saban sürgen, urluq athan zamaña tüşgendi. Nawruz bayramı cañı cıl başlañaña atalğan bayram bolğandı. Nawruz bayram mallanı qış

qoşladan, dorbunladan çığara başlağan suwğuraq zamaña tüşgendi. Nawruz künnü qışhalığı boşalıb, kün bla keçeni uzunluğu 22 martda teñ bolğanın belgileydi. 22 martdan sora kün keçeden uzun bolub, cılıw da köbürek bola başlaydı. Aña türk-iran dun'yası miñ-miñ cıllanı Cañı cıl kelgeñe sanab bayram etedi.

Burun qaraçaymalqar (alanhazar) milletde zamannı Küñe em culduzlağa qarab sanab, ayırıp, belgileb turğan bilimli ustala-orazqulla bolğandıla. Ala bayramları zamanın (Nawruz/Gollu d.a.k.) qaysı küñe tüşgenin elge halqqa bildirib turğandıla. Qaraçaymalqar halqda Orazay, Orazqul/Orasqul atla bla tuqumla bu oylaşğa şağatlıq etedile.

«**Oruz/uruz**» söznü bir başha, andan da eski forması «**horuz/hurz**», Künnü bir başha eski atıdı⁶. «**Oruzlama**» söznü açıklaması «**Künleni sanaw**» boladı. Künnü eski atından eski elibizni atı – «**Hurz+uk**», «**Künnü caşı/ulanı**» mağanası bardı. Hurzuk bla Hurzuknu içi bla barğan Ullu Kam suwnu atları Qart-Curtdan, Uçkulandan, Qaraçaydan eski atlağa uşaydıla.

(Bu stat'yanı ızında stat'yada Hurzuk bla ötgen Kam suwnu üsünden oqu). Küñe tabıñan zamanda Horuz/huruz/hurz, horos/oruz/ atlı, Künnü artıq bağalathan atları bolur. Uralda köbeyib, sora Evropağa ötgen gunnları atları Nawruzla bolğanın Bayramuq ulu kitabında^{6} cazadı. «Nawruz» atnı Bayramuq ulu «Cañı cıl, Cañı gunn, Cañı carıq, Cañı çora/çeriy» deb açıklaydı. Açıklawla bir-birine qarşçı bolmaydıla, bir-biri bla qatı baylamlı boladıla.*

Ahırında,

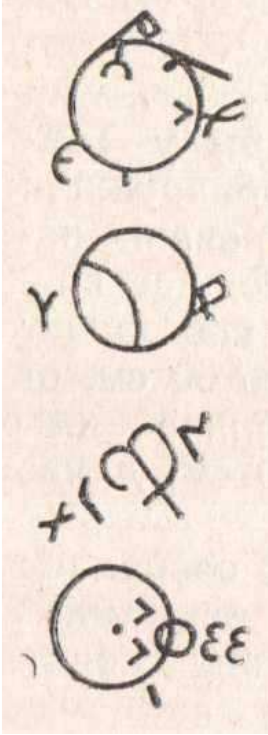
1.«Nawruz» söz milletibizde bolğan bayramnı añılathan bizni ençi sözübüzdü degende cañılıç bolmaz

2. «Nawruz» at bizni millet gunnu/gunman/kuman üyür bla baylamlı bolğanınızğa şağat etedi

3. «Nawruz» at Nawruz tamğa bla bek baylamlıdı, bir mağananı tutadı (tübünde makalelede oqu)

2.3. Curtubuzda toğay tamğanı eskertmeleri

Alan'yarı (qaraçaymalqarnı) cerlerinde, buruñu alan hazar şaharları taşlarında cazmala taba turğandıla. Ol cazmala tarihde «eski türk runala» atda belgilidile. Bügüñü Qaraçay şaharnı qatında, hazarlıanı 6-9 ömürlede Humara, Qara Kent qalaları bolğandı. Humara qalanı (şaharnı) qatında Toqmaq Qayada 6-9 asırda qazılğan katakombalada* tarihçile runa cazmalanı tabıb oquğandıla.

surat 1

Sol canında suratda cazma Toqmaq Qayadan cazmadı.

Cazmalada toğay tamğanı tögeregine eski türk runala eşilib, cazılğadı. Kitabda toğay tamğa «M» harifdi, tilibizde «M» tawuşnu tutadı deb qabil etilgenđi⁷. Bu alanhazar cazmanı Habiç ulu «Bey Tegrim! (Biy Teyrim!) Bantal ölüdü (öltürüldü), gagam (kagan)* sente basıntı (sende basdırıldı)» deb oquğandı^{7*}. Amma kitabda, toğay tamğa «M» tawuş/harif ne üçün bolğanı açıklanmağandı.

Toğay tamğa Nawruz (söz) bla baylam-lıdı. Bılayda bizge em mağanalı toğay tamğanı tögeregine alanhazar runala eşilib/çırılalıb turğanı boladı. **Ölçemi ullan toğay tamğanı tögeregine gitçe runala eşilib, toğay tamğa baş tamğa bolğanı bilinib, açıq körünüb turadı.**

Şarqda (Kün tuwuşda) miladige* deri zamanda Qıtaynı boysundarğan **hunnu** üyür, Ğarbda (Kün batıda) miladiden soñra Rim imperatorluğun çaçhan **gunnu** üyür da birdile. Bizde Kavkazda 4 ömürde alanla bulğarla bla birikgen gunnu/hunnu üyür da birdi. Orta ömürlede gunalan, gunbulğar üyürleni atları **gunman** bolğandı. «Gunnu» söznü tüz açıqlağan körmegenme. Türk tildele bolğan «Ü (Ü)» tawuş bir-bir başha tildele bolmağanı sebebli ol tawuşnu «U»

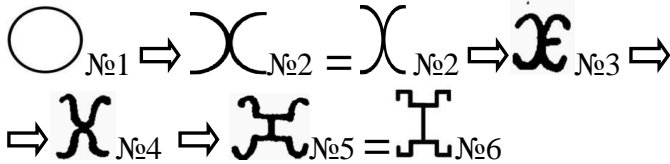
etib qoyadıla. Anı üçün «günlü/künlü» «gunnu» deb cazılğandı em ayılğandı.

Gunnu/gunman küñe tabıñanları üçün Künnü simvolu em tamğası toğay bolub runa cazmada begigendi. Ala keslerin «künlü/künnü/günnü» etgenleri üçün toğay tamğa «men» degenni da tuthandı. Sora keç zamanlada toğay tamğa «M» harif/runa bolub begigendi.

Ol zamanladan bizde quru runa cazmala qalmağandıla. Gunalan, gunbulğar, gunhazar zamanladan tilibizde esgertmele köbdüle. Söz üçün, «Anasız balanı **Künü** bolmaz», «**Künsüz** cazıq». «**Kün** uwata aylanadı», «bizni oramğa da tiyer **Kün**», «añña/sañña/mañña **Kün** tuwdu/çıqdı». Bu ayıwla em nart sözle bizge carıq bergen Kün culduznu üsünden ayılmaydıla. Bılayda «**künlü-künsüz**» sözleni mağanası «nasıblı-nasıbsız, zawuklu-zawuqsuz» mağananı tutadı. **Biz «gunnu-gunman» bolğan, Küñe tabıñan, Künnü bağalathan zamanladan qalğan ayıwladıla.**

2.4. Gunnu-gunman tamğa Nawruz tamğanı allı

Bizge cetgen Nawruz-Sılpağar tamğa toğay tamğadan başlanıb, türlene-türlene Qart Curtda taşda kerkilgen biçimine cetgendi. Men añılağandan türleñiwle túbünde salıñan suratladaça bolğandı:

Bılay oüm etdirgen: professor Laypanlanı Qaziy qaraçay tamğala tizmesine salğan üç türlü Nawruz tamğala boladıla. Alanı (bılayda üçünçü, törtünçü, beşinçi nomerli tamğalanı) Laypanlanı Qaziy eki kere basmağa çığarğandı⁸.

Alğa Qaziy tüz belgilegen Nawruz tamğanı- bugün Malqarda tarihçile tersine Nawruzlanı tuqumnu tamğası etib turadıla (M.Kudaylanı, A.Gılaş)⁹. Nawruz bir, Nawruzları başha, anı bla tamğaları da başhadı. (Nawruzlanı tamğaları bolğan ese başha tamğa bollarıdu.)

Qaziy basmalağan beşinçi nomer tamğa cayıraq etilib taşda Nawruz tamğadan biraz buzuqdu. Sılpağar tiyrede taş ilkiçde kerkilgen Nawruz tamğa bundan miyikdi, proporsiyası başharaqdı. Eki taşda da Nawruz tamğanı miyiklik ölçemi cüz bolsa, keñliginde cüzden

altmış ceti bardı. Birbirle tamğanı taşdaça ölçemlerin tutmay, Laypan Qaziyça, cayraq salıb qoyadıla.

(Kaziy salğan törtüncü nomer tamğa ters süyelgeñe uşaydı. Anı cıgıb süyeb, miyikligin biraz türlendirgeñe eki canında tamğalağa begirek uşaydı.

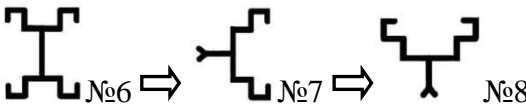

Toğay tamğa gunnu (gunman) üyürleni künnü belgilegen ençi tamğaları bolğandı. Gunman birinçi nomer tamğadı - «Kün, Men» degen mağana tuthandı. Zamanlanı uzunluğuna toğay eki bölüb, eki cartı etilib, bir-birine qoşub, cañı belgi (tamğa) quralğandı. Alay bla bir-birine qısılğan eki cartı toğay Nawruz tamğanı al forması bolğandı (ekinçi/üçünçü nomerle). Köb zamanla ötüb, boş biçimli, bir birine qısılğan carım toğayla az-az türlene, omaq em öüwlu bola, taşdaça bugün biçimine kelgendi (beşinçi/altınçı nomerle). Dağıda taşda toğaynı biçimin tögerek sız bla tarthan qıyındı. Andan ese taşda tüzüne sızla tarta bugünü biçimde Nawruz-Sılpağar tamğa salğan tınçdı.

Bügünü Nawruz-Sılpağar tamğa birikgen eki carım toğaydan türleñenine, ol da tolu toğaydan başlañanına işek bolmazğa kerekdi.

126

Nawruz söznü başında açıqlağan «cañı cıl» bayram bolub, 22 martha tüşüb, «Kün ekige sıñanın» esgerirge kerekdi. Anı üçün, bir-birine qısılğan eki carım toğay künnü eki bölüñenin körgüztgeni açıq boladı. **Andan «Nawruz» söz bla «nawruz tamğa» baylamlı bolğanları, bir mağananı tuthanları açıqdı.**

Uçkulaña çıqan Sılpağarları Nawruz tamğanı (№6) bir qanatın qurutub, anı ornuna ayrı sız bolğan gorizontall' sız salğandıla(№7). Ayrı sız men añılağandan eki awuzlu sılpaq bıçaqnı belgileydi. Arda ol tamğanı gorizontall' simmetriya közge tab bolğanı üçün catdırıb, başha türlendirib bugünü cetib Uçkulan Sılpağarları tamğası bolğandı (№8).

Toğay tamğa bla nawruz (toğay tamğanı birikgen cartıları) tamğa miñ cıllanı tutulğanına işek coqdu. Allay fikirge-oümğa erkinlik bergen: nawruz söznü mağanası, nawruz bayramı, nawruz tamğanı eskiligi, hunnu-gunnu üyürleni uzaq zamanlada çaşağanları şağatlıq etedile.

3. Altıç culduznu quramı-alanhazar tamğa

Altı uçlu (altıuçlu/altıuç) culduz (tamğa) birbirine salıñan eki üçuçlu tamğadan quralğandı. Aladan biri erkek tamğa, biri tişi tamğa boladı.

Andan sora üçgül tamğa kökde uçub barğan qan/qaw qazğa da uşaydı. Üçgül tamğa qan/qaw qaznı simvoludu derge boluqdu.

Qartcurtda taş ilkiçde Sılpağar sırnı túbüne altıwçlu culduzla kerkilib turadıla. Sılpağar sır bla altıwçlu culduz birge salıñanı tuqum quralğanın bolğanın körgüztedi derge boluqdu. (*başında em kitab tışı suratlağa qara*)

$$\begin{array}{ccc}
 \triangle & \begin{array}{l} \text{üçuçlu} \\ \text{erkek} \\ \text{haz/qaz} \end{array} & + & \nabla & \begin{array}{l} \text{üçuçlu tişi haz/qaz} \\ \text{belgi/tamğa} \end{array} & = & \\
 \text{belgi/tamğa.} & & & & & &
 \end{array}$$

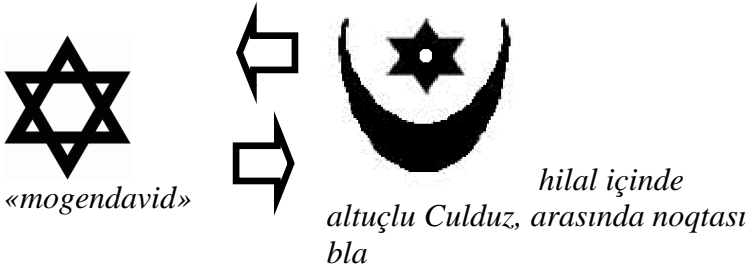
=

*eki üçuçlu belgi birbirine qoşulub
altıwçlu belgi bolğanı
bla tuqum quralğının
körgüztiwçü belgi/tamğa
boladı*

127

Üçgül tamğa qaz bla (qanatlı bla) baylamlı bolğanına iynanalmağaña: «**üç**» bla «**uç**» (leti!) sözle bir birine uşağanları, alğa bir söz bolğanı körünmeymidi?

Altımüyüşlü culduz bla tuqum başlañanda baylamlılıq coqdu degeñe bılay aytırıqma: «**altı**» bla «**al**» (allı) söz bir tuqumlu bolğanın körmeymise sora? «**Altı**» söznü ekinçi mağanası «naçalo»-«başı/allı» boladı. Andan burunlada altıuç culduz tuqum bolğanını, başlañannı körgüztiw turğandı.

Üçgül tişi tamğadan türlenib, bügünlükde «süymeklikni tamğası, süygen cürekni tamğası» bolub sawlay hristian dun'yasına belgilidi.

3.1. Altuç culduz- «mogendavid» culduzu

Bizni zamanda altuç* culduznu atı duniyağa çuwut culduz bolub belgili bolğandı. Anı atına nemça (idiş) tilde söleşgen evropalı çuwtlula «mogendovid» deb cazadıla. Çuwut (ivrit) tilde Magen David bolub, İzrail'ni bayrağında 1948cıl begigendi. Bıllay culduznu bek ertde zamanladan oğuna başha türlü-türlü milletle tuta kelgendile. Çuwutlula culduznu keslerinikige sanasala da «mogendovid» söznü mağanasın bilalmaydıla. David altuçlu tamğanı (culduznu) qoruwlaw küçü bardı deb iynananıb kesini qalqanına caza turğandı deydile¹⁰. Adamlanı Allahnı birliğine çağırğan, tilek-umut quru Allahdan bolurğa kerekdi deb üretiweçi Dawd fayğambar (David) altıwçlu tamğanı küçü-qarıw bardı deb qalay iynanır? Anı çuwutlula añılatalmaydıla.

Men añılağandan «mogen» söz tamğa (culduz) bla çuwtlulağa biz hazarlıladan köçgendi. Alanhazar tilde «buğun» «boğun» tawuşlu bolğandı. Mağanası da «saqlan, çaşırıl» degen ornun tuthandı. «B», «M» tawuşla bizni tilde awuşuna keledile, söz için miyik-biyik, menben (türçe), bacarğan-macarğan d.a.k. Anı bla «buğun/boğun» söznü bir başha forması «mogen» boğanına seyir coqdu. Başha tilde biraz türlenirge da bolur.

Burun hazarlıla tamğalanı, caziwlanı, belgileni saqlaw-qoruw küçü bardı deb iynañandıla. Ol eski adet biraz türlese da bügün alanhazarlağa cetgendi. Quran suralanı tigilgen qayış içine salıb, böınlarına duwala tağıb aylañanla köbdüle. Ala qayışni içinde

qagıtta Quran suralanı saqlaw-qoruw küçü bardı deb iynanadıla.
(*Makaleni başında keltirgen suratda alanhazar katakomba qabırda
cazıwnu funktsiyası/mağanası da alaydı: kagan ölüknü Teyrige
tanıtıw em kagannı qoruw, saqlaw.*)

Bügünñü çuwutlula aytıwçu, Dawd (David) qalqanına altıçlu
culduznu salğandı degen hapar, hazarlıla qalqaña, bayraqqa tamğala
salğandan çıqqandı. **Alanhazarda «buğun/mogen» söznü
mağanası, ala tamğalada saqlaw küç bardı degeñe iynanıwları
allay oım keltiredi.**

*Qartlarımız aytıwdan, qaraçaylıla kommunistle kelginçi qabır
sıntaşlağa aynı içine altımüyüş culduz salıb turğandıla. Sıntaşha
allay belgi urub ölük «buğun» bolğanın, asıralğannı körgüztgen
bolurlamı. Türkge barıb kelgen Hatualanı Raşid, anda qaraçay
qabırlada, bu altımüyüş culduz musulman toğaynı içinde, sintaşlada
körüb kelgendi¹¹.*

Foto №4

Foto №5:

Bıyıl 2009 cılda Türkiyede Gökçeyayla elde sıntaşlada altuçlu culduzla kördüm. (Kitabnı art qabuğunda, bılayda túbünde fotoloğa №4, №5 qara). Gökçeyayla Eskişehir iline* (oblastına),Çifteler il'çesine* (rayonuna) kiredi.

Qaraçaymalqar camağatı Gökçeyayla eline Kilisa deydi. Gitçe elçikdi, adamları köbüsü şaharlağa köçüb, 40 üy/üydegi qalğandı. (Sılpağarları da bardı qalğanları içinde). 1940-1950 cılladan keç salıñan sıntaşlada altuçlu culduzla körünmeydile. Birinçi sıntaşda (al fotoda №4) culduz hilal içinde altı çapraqlı gokga hansha uşaş kerkilgendi. Bu sıntaş 1947 cıl salıñandı. 1952 cıl salıñan sıntaşda (foto№5) culduz kesi cañız kerkilgendi. Bıladan alğa salıñan sıntaşlada cuq körünmeydi. Cumuşaq tıtır taşla bolub cazıwları-tamğaları erigendi.

Türkde 1940-1950 cıllağa deri sıntaşlağa salıñan altuçlu culduzla, Qartcurtda Sılpağar tiyrede 1897-1898 cıllada ilkiç taşlada salıñan altuçlu culdula, burun sıntaşlağa altuçlu culduzla salıñan haparı-barı birden altuçlu culduz uzaq zamanlardan beri bizde ençi tamğa bolub turğanın körgüztedi.

*Altuç tamğa (culduz) qaraçaymalqar milletge tıñından çuwutludan kelgen tamğa tüyüldü. Ol alanıqı bolsa atı «mogen david» bolluq tüyül edi. Qalkaña da keslerin qoruwlar umutda salıb aylannıq tüyül edile. Altuç tamğa kesibizni alan hazar tamğabızdı. Altuçlu culduznu qalqaña çuwutlula salğandıla deb, çuwutlula kesleri art cıllada cazıb, calğan haparla cayğaña uşaydı. Kerti belgili bolğan a, altuwçlu culduzları gerblerine alan/bulğar/hazar em tatarıdan slavyanlağa köçgen aksüekle sala turğandıla. Söz üçün, **Turgenevi, Polivanovi, Almovi, Timiryazevi, Kurakını dağıda başha köb orus, polyak, ukrain aksüekleni gerblerinde altuwçlu culduzları bardı.**¹² Gerb- tamğası bolğan qalqandan başlañan simvoldu.*

132

3.2. Evropa aksüek* tuqumlada altuçlu culduzla

Alanhazar tuqumla tamğanı bek ertde zamanlardan cürütgendile. Qaraçayda tuqum qawmları başçıları Adurhay, Budiyan, Nawruz 14-15 ömür arasında çaşağandıla. **Üçüsünü da tamğaları toğay biçimden türleñen tamğaları bolğandı.** Toğay tamğa eki-üç miñ cılnı alğa turuşhan gunnu üyürleden qalğandı. Alay bla kesi milletibizde oğuna, Adurhay, Budiyan, Nawruz üsünde, tamğa tuthanıbız miñ-miñ cılla bolğanı körünüb turadı.

Tamğa tuthan adet evropaçı milletleге 12 ömürde cetgendi. Men añılağandan, birinçi colu oruslağa polyaklağa köçgen alanhazar em tatar biyleni-mırzalanı üsleri bla bolğandı. Ekinçi colu qaçlı*

cortowulları 11-12 ömürle zamanında selcuk oğuz qawumları üsleri bla bolğandı. Qaçlı safarlıla* (krestonostı) Kuddus* (İerusalim) üçün turkmen oğuz qıral «Büyük Selcuk Devleti*» bla köb zamanları qazawat etgendile. Bu qıralnı qurağan Selçuk/Selcuk Hazar'yadan Qaspiy Aral arası oğuzlağa köçüb, asker başçı bolub, alaydan da tuqumu bla birge bügünü Türkiye-İran cerlege köçüb, selcük qıralnı tamalın 10 ömürde salğandı.

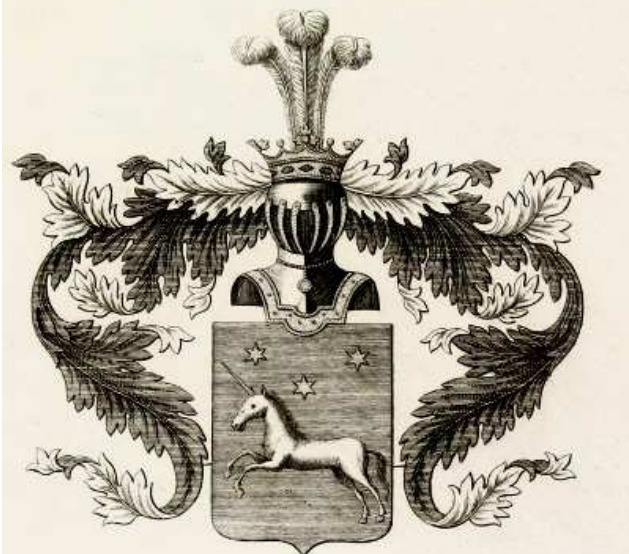
Türk qawumla tamğanı mal belgilerge tört ayaqlılağa, qazawatda cer, duşman-cuwuq ayırırğa bayraqlağa, qalqanlağa salğandı. Bizleden qalqaña tamğa salıw adet Evropağa ötüb, gerb etiw adette burulğandı. Añlıyanı korolü 1128 cıl kiyewne/küyewne **altı altın aslan** suratları bolğan qalqan bergendi. **Ol qalqan Evropada birinci gerbge sanaladı**¹³. Polyak tilden «**herb**» orusça «gerb» bolğandı. Polyaklağa da nemça (alman) tilden «**Erbe**», mağanası **qalit-(nasledstvo)**, sözden köçgendi. Nemçala kesleri gerbge «**Wappen**» atağandı. «Wappen» «**asker sawut**» mağanada **Waffen** söznü eski biçimidi. Evropa gerble bla bizni tamğabızın başhalığı bardı. Bizde tamğa bir boş belgi bolğandı, alada gerb boyaulu omaq bolub, köb türlü suratlardan quralğandı. Bizde tamğa tuqumda saqlañança, Evropa em orus aqsüek tuqumlada gerb atadan uluna qalitnı simvolu bola, qalit* bla birge köçe kelgendi.

Bizni tuqum tamğa tuthan eski adetimiz bügünlükde sawlaw duniyağa cayılıb, işletmen adamları adeti bolub, ulla firmaları simvolları-tamğaları bolub turadı. Söz üçün Mercedes, BMW, Toyota em başha ulla firmaları ençi tamğaları-belgileri bardı. Allay biznes tamğanı (satıw marka, leybl, firma belgisi) iesinden erkinliksiz bir adam tutarğa bolmaydı.*

Orus imperatorluqda aqsüekleni tamğaların 1798 cıldan başlab, bir kitabha qoşa-cıya saqlağandı. Bügünlükde aqsüek tamğa cıymdığı* (obşiy gerbovnik dvoryanskih rodov) bir cañız kitabda Sankt-Peterburgda Rossiyanı Devlet-Tarih Arhivinde saqlanadı. (Rossiyskiy Gosudarstvenny İstoriceskiy Arhiv-RGİA). Ol kitabdan tübünde suratlada eki gerb.

Tübünde suratlada: alanzarlılıdan ayırılğan slavyanlarda biy tuqumları gerbleri. Orus, polyak, ukrain içinde, gerblerinde altın betli altıwçlu culduzları bolğan aqsüek tuqumla bek köbdü. Bılayda men eki orus bla eki polyak-ukrain gerble salama.

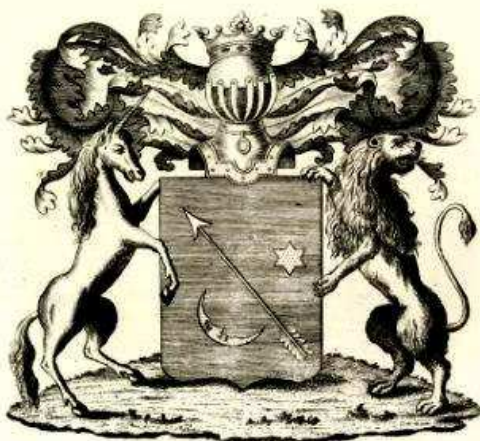
ГЕРБЪ РОДА ТУРГЕНЕВЫХЪ .

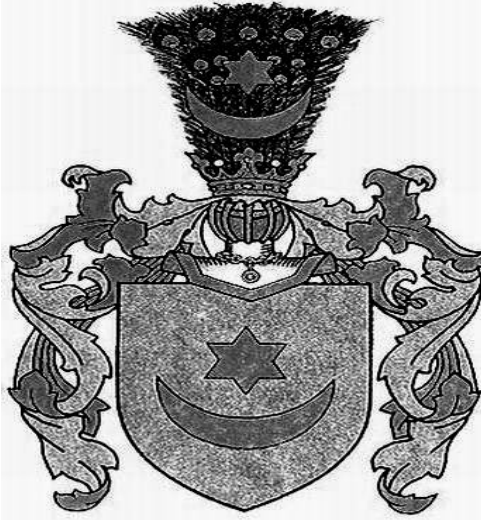
2-çi surat: Qalqanda altın betli üç altuclu culduz bla birmüyzlüü at- Turgenev tuqumnu gerbi (tamğası)¹⁴

134

ГЕРБЪ РОДА АЛЫМОВЫХЪ

3-çü surat: Qalqanı ortasında kümüş oq, oq tübü altın hilal, başı altın altuclu culduz. Qalqanı sol canında müyüzlü at, oñ canında aslan¹⁴

Герб "Ляліва"

4-çü surat: 1413 cıldan başlab cürütülgen Ukraina da, Pol'şa da, Litva da 350 tuqumnu tamalı bolğan «Leliva» atlı gerb (tamğa). Köksüldüm qalqanda sarı hilal başında sarı altuçlu culduz

135

Герб «Карыбут».

5-çi surat: *Pol'sada 17 ömürde cürütülgen tatarlıladan çıqan Vişnevetskie biy tuqumnu atı «Karibut»! bolğan gerbi (tamğası). «Lelivanı» tamalında etilgen köksül kalqanda aq qaç, qaç tübünnde sarı hilal, hilal tübünde altuç culduz.*

Tatar-türk tuqumlardan başlañaña sanab, N.A. Baskakov 300 orus aksüek tuqumnu üsünden kitab cazğandı¹⁵. Aqsüek tuqumlanı tamğa cıyımdıqğından* alıb, Baskakov ol tuqumlanı köbüsü Altın Ordadan köçgendi deb begitedi¹⁵. Orus aksüekleni içinde üçden birini gerblerinde, Turgenevı, Polivanovı, Alımovı, Timiryazevı, Kurakını dağıda başhalada altın altıwçlu culduzla bardıla. Culduzla gerbleni aslamısında altın hilal içinde salıñandıla.

Oylaşla:

Birinçisi, orta ömürlede çuwutluladan çurukçula, temirçile, satıwçula başha işçile çıqğandıla, ansı ala hristian-musliman içlerinde aksüekle bolmağandıla.

Ekinçisi, türk-tatar tuqumlu orus aksüekle gerblerinde hilalını köb salğanları musliman qanları bolğanın bildiredi. Andan sora hilal bla altuçlu culduz sarı (altın) betli bolğanı gunmanla (kumanla) bla em Kün bla baylamlı bolğanların bildiredi. Musliman din bla çuwut din, gunnu/gunman qawm bla çuwut qawum bek başhadıla.

Üçünçüsü: orus-polyak aksüekleni gerblerinde altıwçlu culduz, Sılpağar 1897-98 cılğı taşlada altuçlu culduz, Türkiyede qaraçay qabırlada altuçlu culduz- barını allı-başı birdi, çıqan ceri birdi- **ol da Hazar qaganatdı.**

Törtünçüsü: çuwutlula «mogendavid» altuçlu culduznu atabababız gun-hazarlıladan, bizden alğandıla.

3.3.Hazarlıdan saqlañan qaraçaymalqar atla em tuqumla

Burun hazarlılanı atları bugün eki ullu türk milletde saqlanadı. Alanı biri 35 millionlu azerbaycan millet, ekinçisi 14 millionlu qazaq millet. Azerbaycanlılanı tüz atları «az+er» sözleden quralıb fars tilde «azeri» formada saqlañandı. İranda azerbaycanlıla kesi keslerine em honşu milletle «azeri*-azari* türkle» deydile. Azerbaycan at «azeri+bay+canı» sözleden quralıb, İranda bir cerni atıdı. «Qaz+aq/haz+aq» hazar atnı bir türlüsüdü. «Qaz» söz kıpçaq/noğay tilde qatıraq ayılğan em «haz/az» söz oğuz tilde burun cumuşaq ayılğan bir sözdüle. Qaraçaymalqar milletde «haz-gaz-gas-qaz-qas,

az-as» sözden quralğan köb atla em tuqumla bardı. Bu söz tilibizde bugün «qaz» tawuşda aytiladı.

«Q, k, h, ğ» tawuşla türk tililede uzun zamanlada türlene-awuşuna aytilğandıla. Oğuz cumuşaq aytıwda «q, h» tawuşla birbirde tas bolub da söleşinedi. Andan keledi «qaz-haz» «az» bolğanı. «Qaz-haz» bütew türk milletlede bir mağanada bolğan ençi alanhazar türk sözdü. Alda bolğan cumuşaq «h-g-d» tawuşlu oğuz tilibiz noğaylıla bla honşuluqda köb asırlanı çaşağanıbiz sebebli bugün «q-k-t» tawuşlu qatıraq qıpçaq tilge cuwuq bolğandı.

Ata-bababızın bir qawumu «qaz» uça, cüze, çaba, cürüy bilgenine közleri qarab, aña keslerin uşatırğa süygen zamanlada keslerine «haz er/qaz er» at alğandıla.

«Qaz», «qan qaz, qaw qaz» deb (orusça «lebed'») ariw küçlü qanatlığa aythandıla.

Kavkazda alay turğanlayına bu sözbaşladan quralğan toponim-gidronim atla toppa toludu: «qaw+qaz» =Kavkaz. Qaz+bek=Kazbek Ara Kavkazda miyik taw. Qaz+biy =Kaspiy, Aziya = Assiya, Hasawt/Hasawka/Hasav-ürt d.a.k.

(*Biz «Qazbiy» aytıçu teñizni atı noğaylılada Kaspiy bolub, orusha ol formada köçgendi. Ol teñizni türkçe-azeriçe atı «Hazar deniz» boladı. Bir teñizni atı bir sözden başlanıb, türk tililede biraz başharaq aytw Qaspiy-Hazar al cazğanlarımğa dalildi.*)

137

Kavkazda, Evraziyada «qaz/haz» sözden quralğan atlağa teñlik etgen bir at coqdu. Milletibizde «Alan, Qaraçay, Qarça, Taw, Malqar» sözbaşladan quralğan atlanı, tuqumlanı birbirine qoşub sanasaq da, «Haz-Gaz-Gas-Qaz-Qas-Az» sözbaşladan quralğan atlanı em tuqumlanı sanına barı birden cetalmaydıla. Bu bolum da hazarlıla bizni ata-bababız üzük bolğanına şağatdı.

Qaraçaymalqar tuqumlanı içinde sanab, «haz-gaz-gas-qaz-qas, az-as» sözbaşladan quralğan işeksiz 13 tuqum çığarama.

Abazaları, Abazalıları, Abezehleri, Aybazları - bu tuqumla eb+haz (abhaz/abaz) sözden quralğandıla. (Aybazlarına Qaraçayda haman «ermenlilesiz siz» deb çam etedile. Qaraçayğa Aybazları ermenlile bolub kelmegendile, hazarlıla bolub, eb-ayb hazla bolub, ermen içinde ermen bolub qalmayıq deb, Ata Curtlarına qaythandıla.

Abhaz/Abaz Aybazğa burulğanına dalille: qazaqlanı patçah zamanda atları- kirgiz-qaysaq, Adabol-Aydabol-atabol). **Barazları** (bars+haz/az), **Biyazirleri** (biy+az+er) **Gilyastanları** (gil/gel+ aztan,

haz/azdan kelgen), **Gazaları/Gazayları** (haz/gaz+ay), **Gasiyleri** (Gassı erkişi atdan), **Cañorazları** (cañır+az, cöñer+az), **Qazaqları** (qaz+aq), **Qasayları** (qas+ay), **Hasayları /Hasawları** (has+aw/ay), , **Mirtazları** (mirt+az, mırdı/mılı cerden az, neda uzaq «mirt» cerden «az») ¹⁶. (Atnı ahırında **-ay/aw** qoşaççıq iynaqnı, erkeletgenni körgüztedi: *Qas+ay, Has+aw*).

(Esgertiv: «Qaz/has/as/az/» sözbaşladan türlenib, quralğaña uşasala da, ekilige sanab, *Çerkesleri* (Çerek+asları), *Hosu+ları*, *Hoza+ları*, *Barhoz+ları*, *Cernesleri* (Cörne+asları) *tuqumlanı*, *Qays+ın*, *Aza+mat atlanı hazar tizmege qoşmayma.*)

Bu cazılğan tuqumlanı em caşı 150 cılnı alğa em eskisi 300-400 cılnı alğa başlañandı. «Qaz-haz» sözbaşdan quralğan atlarıbız atawullarıbız igi kesekdi: Qasbot, Hazbulat, Qasay, Qasım, Kasoh, Gassı, Gazah, Aza, Aznor, Alhaz, Kazbek d.a.k.

Hazarlıla bla baylamlı tuqumlanı-atlanı türlü-başha köblüğü, hazar qan bizde tış qan tüyül, kesibizni ata-baba qanıbiz bolğanın körgüztedi. Sanalğan hazar tuqumla ilkiçlede-sıntaşlada saqlañan altuçlu culduzla hazar culduzla bolğanına dalil boladıla

4. Qarça culduzu em Nawruz-Sılpağar al tamğası (2010c iün')

Kitabnı cazıb boşab, bıyıl fevral' ayda basmağa berib, çığarın saqlab turğanda, Ciñirikden bir qartıbız telefon qagıb, adamladan da aytdırtıb maña sözü bolğanın bildirdi. Qartıbızğa, Sılpağarlanı Muradiñe tübeb cañı tarih haparla aldım.

Bu stat'yanı başında bılay oyumla cazğan edim: "Nawruz-Sılpağar tamğası toğay tamğadan başlañandı, toğay tamğa da Künnü simvoludu, Nawruz tamğa Kün ekige bölüñenin körgüzgen eki carım toğaynı belgisidi". Nawruz tamğanı türleñiwleri bılay bolur degen suratların, eki carım toğaynı belgisin salğanem. Alılay tamğanı taşda Ciñirikde körüb qoydum. Suratlarıma, fikirlerime dalilge Nawruz-Sılpağar tamğanı al formasın tabdım. Endi tarihleni em Nawruz-Sılpağar tamğanı suratın kitabha qoşhanma. Fotosun salama:

Tamğalı taş ilkiç Silpağarları Gabiy tiyrede, Ciñirikde oramda süyeledi. İlkiçni cigit Deboşnu atından, Deboşnu caşı Baraqdan tuwğan Ünüs 1895c Qartcurtda Silpağar tiyrede salğandı. Taşda Deboşnu atı cazılıbdı¹⁷. Bir zamandan Ünüs üyün-cerin Muradinni atasına satıb, Teberdige köçgendi. Sürgünden qaythanda ilkiç ortasından sınıb turğanın körüb, Muradin bla qarnaşı tış adam aman etmesin qorquwda taşnı üyelerine keltirgendile¹⁷.

Taş ilkiçni başha canında hilal içinde altuçlu culduz kerkilib, anı túbünde da arab harifle bla 1895cıl cazılıb turadı. Altuçlu culduznu arasında igi biliñen noqta, tögerek belgi bardı. Ekinçi fotoğa qara:

(Al kitabda, 1-çi bölükde Deboşnu em Baraqnı tarihleri bardı.)

1895cıl Deboşnu tuwduğı Ünüs taşda kerkgen tamğanı 1960 cıllada Sarıtüz elde Sılpağarları (Biçençileri) temir oram varatarına sala turğandıla¹⁸. Men añılağandan, Nawruz tamğanı túbünden sız tartılğanı bla tamğa türlenib ençi Sılpağar tamğa bolğaña uşaydı. Tamğanı túbünde sız sırpını (sılpağarnı) belgiley bolurmu?

Ciñirikden qaythanda Üčkökeñe Sılpağarları İslamğa barib eski zamanlada ot bla sapın etiwlendi amalın - (hazırlaw qullanmasın) cazıb aldım. *(Alanı "XVIII-XIX ömürleden qışa bilgile" stat'yağa qoşhanma).*

Andan sora, İslam sabiy zamanında qartlardan eşitib, altuçlu culduznu atı "Qarçanı culduzu" bolğamn bildirdi¹⁹.

İslamnı em Muradinni bilgileri için, Nawruz-Sılpağar tamğanı fotosu için kitabını basmadan qaytarıb, alanı qoşub çığarama.

Altuçlu culduznu atı belgili bolğanda, Sılpağarları üç ilkiçge oğuna 1895-1898cılılada altuçlu culduzlanı ne üçün salıñnanı añılaşındı.

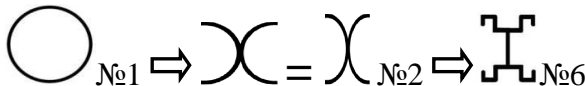
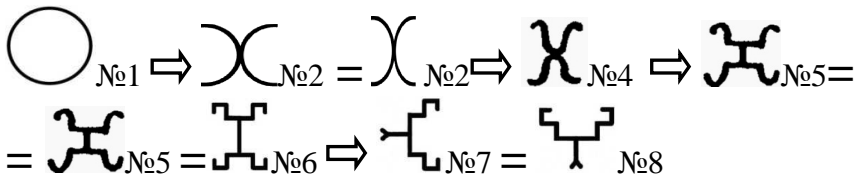
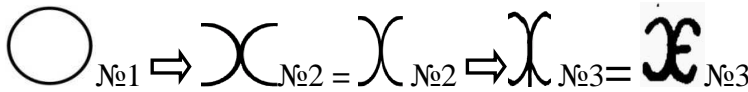
Altuçlu culduznu quru bir tuqumda bolmağandı. Burun bütew halq tuta turub, sıntaşlada kerkğendi. Bu söz ötürük sözge sanalmaz üçün, Qaraçaydan ertde ayırılğan tuqumla, Türkiyede sıntaşlarına altuçlu culduzlanı kerkğenin körgüztüb fotola salğanma kitabha.

Qarça hazar üyürnü kerti urluğudu. Anı üçün Qarça hazar altuçlu culduznu- tamğanı tuta turğandı. Uzaqqa Pol'şağa, Ukrainağa, Rossiyağa tüşgen tuqumla hazar üyürlü tuqumların belgiley altuçlu culduznu qalqanlarına, kübelerine sala turğandı. Bizde ata-bababız alay etib uruşlada keslerin em tosnu-cawnu ayırğanlarına işek coqdu. Izy bla gerblerine, bayraqlarına, sıntaşlarına salğandı. Qarçanı culduzu Nawruzdan saqlana kelib 1895-1898cılılada üç eskertme taşlada nawruz Sılpağarlada kerkilğendi. Hazariyadan, Qarçadan qalğan altuçlu culduznu bütew qaraçaymalqar salğandı derge bugün bizni haqıbiz bardı.

141

Anı bla üç taşnı bir canındağı Nawruz-Sılpağar tamğa qawumnu-tuqumnu belgilegen tamğa boladı. Taşlanı ekinçi canında hilal içinde Qarçanı altuçlu culduzu üyürnü-milletni em dinni belgilegen tamğa boladı.

4.1.Nawruz-Sılpağar tamğalanı türleñiwleri:

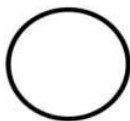
Bılayda tođay belgi K nn  simvolu em alan runa cazmalada "men" s z bla "M" tawuř boladı. Eki bölünen tođay cartıla k kde K nn  t rle nenin, t n uzunluđu qıřhadan uzuňa aylaňanın belgilegen simvolu- al Nawruz tamđadı (ekinçi nomer). Altınçı nomer Nawruz tamđanı oyuwlu keç hayırlaňan formasıdı.  c nç , törtünçü,beřinç , cetinçi, segizinçi nomerle Nawruz tamđadan t rle nen Sılpađarlanı tamđalarídala.

Esgertiw: Kitabnı boşar zamanda internet saytda

<http://www.ethnic-cinema-country.ru/kg-8/> adığ tamđalanı cıyımdığın kördüm. Alđa Ruslan Dawr "çerkes simvolları"  s nden kitab cazıb, andan saytha salđandıla. "Adığ tamđaladan" Ruslan "burun adığ alfavit" eterge da küreşgendi. Muhammad Budaynı cazđan oyumun oquğan bolur ol harib Ruslan. Buday aythandan, gunalan (qaraçay) tamđala b tew dun'ya cazmanı tamalı bolđandıla. "Çerkes simvolları" içinde "qabartı tamđalanı" sanı 2400! bolub turadı. 1895-1898cılılada taşlada kerkilgen Nawruz-Sılpağar tamđala "qabartı tamđalađa" sanab salıňandı. Tamđalarıbıznı biri (suratlada ekinçi nomerli tamđa) t rlenmegenley üç kabartı (Agubekov (Agubeç), Botse, Hagajey) tuqumđa berilgendi. Ekinçi nomerli Nawruz tamđa biraz t rlendirilib (bir canı uzunurak etilib, süyelib t y l catıb salıb, toğay qanatlanı bir-birinden ayırıp) altı qabartı tuqumđa (Ařaboko, Bezruko, Cambor, Toho, Hatsuk, Havcok) berilgendi. Törtünçü nomerli Nawruz tamđanı tört adığ-qabartı tuqumđa (Barsoko, Katmes, Thabisim, Der) salınıb turadı. Biyağı adığ "tarihçile" aldaydıla keslerin em başhalanı. 1860 cılılada adığ-qabartılılanı içinde biy- zden tuqumlu adamları Ullu Qaraçayda çaşağan biy- zden-çanka tuqumlu adamladan 2,5 kerege az bolđandıla. Kesi erkinliginde adamla (tamđa tutallıq adamla) Qabartıda 5,5 miň adam Ullu Qaraçayda ua 13 miň adam bolđandı. Qaraçaynı malı da eki kerege k b bolđandı. Quru nawruzla 2,2 miň adam, 10 tuqum, alada da quru 6-7 tamđa bolđandı. Adığ-qabartılada ua?

142

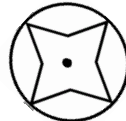
4.2. Gunman, gunalan tamđalanı üsünden

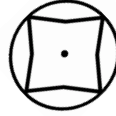
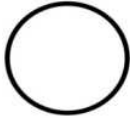
№1

№ 9

№10

*No 1
gunnu/gunman
üyürlede Kün
simvol/tamğa*

*No 11
Eski gunalan simvol/
tamğa. Kün içinde
alan/bars*

Bilayda toğuzunçu, onunçu, onbirinçi nomerli tamğala bir tamğanı türlü-türlü biçimlerin körgüztedile. Onbirinçi nomerli tamğanı atına tarihçileribiz Qaraçaynı eski tamğası bolğanın begitedile. Bu tamğa taşda kerkilib, Qartcurtda tabılğandı. Üsünde arab harifle bla hicradan sora 1107 cıl salıñandı. Bu cılnı bugünü miladi tarihge köçürseñ 1689cıl boladı.

Onbirinçi nomerli belgini-tamğanı tarihçile kitablağa, caş adamla bayraqlağa salırğa bek süyedile. Alanı birleri cazğandan tögerekni içinde törtgül tamğa dun'yanı tört canın belgileydi. Başhası cazğandan dört canı dört zatnı: otnu, cerni, hawanı, suwnu belgileydi. Men bu eki oylaşnı da birden tersge sanayma. Dun'yanı dört canın kompas belgileydi. Kompas teñizde cüzgenlege kerek bolub 13 ömürde çıqqandı.

143

Andan kompasnı eskiz suratın sala, aña "celleni gülü/roza vetrov" atağandıla. Gunnu-gunman, alan üyürlege collanı em dun'yanı tört canın tüzeterge culduzla, meñirle, qurğanla boluşhandıla. (Eski sözübüz "Culduz", bugün "Col+tüz" boladı). Ekinçi aytıw da cañılıçdı. Otnu, cerni, hawanı, suwnu birden bir tamğada ne üçün belgilerge kerekdile malçı-uwçu-askerçi üyür?

Tamğalada, cazmalada buruñu adamla kesi üsünden hapar aythandı, kesin tanıthandı, iyelik etgenin belgilegendı. Ansı dun'yada ot-cer-haw-suw bolğanın beş cıl bolğan sabıyda bileği. Tabığatnı dört zatnı bir-birine qoşub, adam añağa qıyın tamğa etib, ata-bababız taşlada "filosof belgile" kerkib aylañanlarına iynanmayma.

(Ma cañı çıqqan tamğa simvol € - evro açhanı tamğası-belgisi. Bu da iyelik bla belgilemek körgüzedi.)

Men añılağandan toğay içinde törtgül belgi dört ayaqlı bolğan sıylı totemdi. Toğay Künnü simvolu bla törtgül belgi da Barsnı simvoludu-tamğasıdıla. **Bu tamğa birden gunalan tamğadı.** (Alanlanı-barslanı

üsünden bunu ızından "Alanhazar sırları-3 kesegi" stat'yada oqub beri qayt).

Anı bla millet kesin ayırnb belgileb taşha anı üçün urğandı. Kün içinde Bars demek- orta adamğa tuwra, añılaşıñan, ençi millet tamğa boladı. Tamğanı ortasında noqtanı mağanası: "men" em "barsnı başı" demek, ne tamğa dun'yanı arısı-tuturuğu demek bolur.

Tamğa tema em tarihibizde tamğanı ornu qaralmağan tintelmegen işdi-qonudu. Bu iş tolu bacarıllığı alda bolur. Alay-bılay ese da, tamğalarımız em simvollarımız eski küçlü üyürle gunnu-gunmanla, alanla, hazarla bla kerti baylamlı bolğanıbizni bu qışha bilgile açıq etedile.

Dağıda Kavkazda çaşağan gunman-alan-bolğar-hazar üyürle qaraçaymalqar halqını başha al atlari bolğanına cañı tintiwle em dalille bunu ızından stat'yalada bardı.

Qaynaqla:

1. Hasanlanı Nazir «Qarça» Çerkessk 1994c 353-354betle
2. Kappuşlanı M.Z. «Qart atamı atasını aythan haparları» Çerkessk 2001c. 7-11 b.
3. Hasanlanı Nazir «Qarça» Çerkessk 1994c 341-342betle
4. Laypanov Qaziy, «Karaçay i karaçevtsı» Çerkessk 2005c 36 bet
5. <http://salpagarov.narod.ru/tuqumla/preface.htm>
6. Bayramuq ulu Umar Qaraçaylı «Kladez' narodnoy pamyati» Çerkessk 1993 63bet («Sovetskaya türkologiya» № 1 1984 83 bet jurnaldan)
7. Habiçev M.A. «Karaçaevo-balkarskoe imennoe slovoobrazovanie» Çerkessk 1971c.,17-21 betle
- 7* Habiç ulunu kitabını biyağı betlerinden
8. «As-Alan» jurnal №1,1998c, art tış qabuğunu içinde, Laypanlanı Qaziy «Türkskiy mir: istoki i svyazi» Çerkessk 2007c, 127 beti
9. Alan Glaş «Karça», Nal'çik 2008c.,200 bet
10. http://ru.wikipedia.org/wiki/Zvezda_Davida
11. tarih ılmulanı kandidatu Hatualanı Raşidni awzundan 2006c.,Çerkessk ş.
- 12.N.A. Baskakov «Russkie familii türkskogo proishocdeniya» Moskva 1993g. foto 96-97 betle arasında.
13. Wikipedia –orus versiyada «gerb» söz.
14. Gerbleni (tuqum tamğalanı) suratları bu adresde <http://gerbovnik.ru/>
15. N.A. Baskakov «Russkie familii türkskogo proishocdeniya» Moskva 1993g
16. Qaraçaymalqar-orus sözlük Moskva 1989c, 791-797betle
17. Sılpağarlanı Muradin Muhammad ulu (1939c.) Ciñirik el
18. Sılpağarlanı Kazbek 51 cılda Çerkessk ş.

19. Sılpağarları İslam Muhammad-ulu (1928 c.) Üçköken el
20. Kitabını al-art tışında em stat'yada fotolanı avtor kesi etgendi.

ALANHAZAR SIRLARI:
gunman, alan, hazar, balqar, qaraçay
Ahmad Sılpağar (oktyabr'2009 - iün' 2010c)

I. Gunman, alan, hazar, balqar, qaraçay –bir tuqumlu millet
Bütew Kavkaznı cerlerinde (Qaraçay Malqar cerlerinde da) miñ cıllanı içinde atları türlü-türlü ayılğan üyürle: **alan, bulğar, qoyman/kuman, hazar, barsille, awar** em başhala çaşağandıla. Atları başha bolğanlıqqa tilleri, aşları-suwları, çaşaw halları birça bolğandı. Tarihçileni köbüsü bılanı barın bir birinden ayırıp, har birin başha millet etib cazadıla. Meni kölüme kelgen bla bıla barı bir alanhazar (qaraçaymalqar) üyürdü. Bu fikir, bu oüm Ullu Qaraçayda qawmlanı, nawruz tamğanı, sılpağar atawullanı tintgenden, alanı başha burun üyürle-qawmla* bla teñleşdirgenden açıklanadı. Ullu Qaraçaynı atawul-tuqum-qawum quramı, tuqumlanı üleşiniw em birigiw adeti - burun eski türk üyürleri üleşiniw em birigiw ızların em quramların tutadıla. Alaya, bu fikirni begitir üçün alğa bizni cerlede burun çaşağan üyürleri üsünden qışha bilgi berirge kerekdi.

145

1.1.Gunnu-Kuman

Tarihçile «**gunnu**» «**kuman**» üyürleri da köb ömürleri birer başha etib cazadıla. Alay bolsada, orta ömürlede Evropada «kuman» atda ayılğan belgili üyürnü, al forması bizni tilde «**gunman**» boladı. «Gunman» at da, «gunnu» at da, bir «**gün/kün**» sözbaşdan çıqkanı işeksizdi. Al cazğanımdan «gunnu» at «**günnü/künlü-günnü/künlü**» sözden bolğanı açıqdı. «Gunman» at «gunnu» atnı bir başha em keç forması bolğanı da tuwradı. «Gunman» atnı başha türlüüsü «**gunmuq**

> **kumuq**» da boladı. Köb zamanları uzununa, köb cerleni üsünde birer başha aytılsa da bu atla bir tuqumlu üyürnü atıdı: gunnu/hunnu, gunman/ künmen/kuman/qoyman, gunmuq/qumuq.

Tarihçile Evropada «kuman» - orusça **«polovtsı»** bir üyürnü atı bolğanın işeksiz begitedile. Orusda **«poloviy»** söznü mağanası **«sarğıldım, aqğa tarthan sarı»** boladı. «Poloviy-polovtsı» sözden açıqlanadı gunmanla kesi keslerine «künlü/gunman» aythan atnı orusha «aq-sarğıldım» mağanası köçürülgeni. Künnü beti ne aq ne sarı ne sarğıldım boladı. Andandı bizni tilibizde aq em sarı betle (boyau) ayırılıb qalğan betleden bağalı bolğanı. «Sarı» sözbaş bla baylamlı qaraçaymalqarda billay atla em tuqumla: **Sarı, Sarıbaş, Sarıqıt, Sarukku, Sarakay, Sardıyan, Sarıbiy, Saruhan/Sarıhan, Sarım/Sayram, Sarıqız, Sarıcaş** bardıla. (Bu safda bazıq harifli atla tuqumladıla). **«Sarı» sözden köb at-tuqum bolğanı da bizni gunnu-gunman-kuman-polovtsı üyür bla baylamlılığını şağatıdı.**

Dağıda, orta ömürlede evropaçı colowçula salğan kartalada Qaraçaynı cerlerine «Komanıya-Comania/Kumania» at berilib turadı.

«Gunman/kuman» atdan qıralnı- cerni atı «Kumanıya/Komanıya» bolğanına seyiri coqdu.

(*Bu bilgi alda «Curtubuzda toğay tamğanı esgertmeleri» bilgi bla baylamladı. Ekisin birge oqu.*)

- 1.Curtubuzda 6-9 ömürlede salınan toğay tamğala,
- 2.toğay tamğanı «men» mağanası,
- 3.tilibizde Künnü ulla bağalathan buruñu aytıwla,
4. «Sarı» atla köb bolğanı
5. eski kartalada curtubuzğa Kumanıya at beriw- bütew barısı milletibizde bolğan **gunnu-gunman** tuqumlağa açıq şağat etedile.

1.2. Alan

Alan- büğüñe deri saqlañan eski atıbizdı. Aliylanı Umar* Bablaş ulu birinçi bolub **«alan»** söz **«oğlan/ulan»** sözden türleñenin cazğandı. Bizde «ulan» söznü, al forması «uqlan/uğlan», azerilede «oğlan» boladı. («Oq/uq» söz- sadaq oq, geroh oq, erkişi urluq mağanası bardı.)

Umar cazğandan, matriarhat zamanladan qalğan söz «oqgız >oguz» boladı⁰¹. Matriarhat* ketib, patriarhat* kelgen zamanladan qalğan söz «oqlan>oğlan>ulan» boladı. (*Qaraçaymalqarda «oqgız-oğuz»*

zamandan qalğan adetle em ızla milletibizde bek köbdü, söz üçün, ana cuwuqlanı, egeçden tuwğanlanı artıq baǵalatıw, nart* eposda emegenle* bla sermeşiw)

Umar cazǵandan ahırında «oǵlan/ulan» söz «alan» sözge burulǵandı. Amma meni sartın, Umarnı tüzge sanasaq da, «alan» söznü maǵanası andan teren em eski körünedi.

Bizde **oǵlan/ulan** söz kibik başha sözleribiz em adam atlarıbız bardıla: **aslan, qaplan, Tawlan, Soslan, Temirlan (Tamerlan)**. Başha türk milletlede da «**lan**» söz em sözde «**-lan**» qoşaq bardı. (Söz üçün başkirlilede «**bulan**» - (olen') buwnu atıdı.)

Ala/alan söz kiştiksel cırthıç (etçi) üyürde «aslan-qaplan» atlarında saqlañandı. Meni sartın «**alan**» barsnı (leopardnı) atı bolǵandı.

Biz milletge belgili, kesi tilibizde atı bolǵan billay kiştik üyürlü* cırthıçla* bardıla: kiştik (kot), aslan (lev), qaplan (tigr), bars (leopard)*, aq bars/ala bars* (irbis), colbars (kaspiyskiy tigr), kiçi/uwçu bars* (gepard), sülesin/caz kiştik (rıs').*

Bars (leopard) bla aq/ala bars bir birlerine bek uşaǵan cırthıçladıla. Awurluqları bla süekleri ala bars bla barsnı (leopardnı) teñişdile. Bars aq barsdan biraz ulluraq-awurluraq bolur. Aq barsnı tükü barsdan (leoparddan) uzun em qalın boladı, terisi aqsıldım. Anı üçün atı aq bars em ala bars bolǵandı. Leopardnı (barsnı) tügü/terisi talǵır sarıǵa bek tartadı. Ala/aq bars taw miyiklede-qayalada çaşaǵandı. Bars köbüsüne tüzlede turǵandı, tawlaǵa çıqsa da suwuq miyiklege çıqmaǵandı.

(Leopardla-barsla, gepardla burun Şimal Kavkazda tawlada, eki teñiz arası tüzlede igi cayılıb bolub, orta ömürlede quruǵandıla. Qıbla (Güney) Kavkazda Zañezur-Nahiçevan cerde leopardla az-buzçuq qalǵandı¹.*

*Kavkazda em Aziyada burun çaşaǵan qaplannı atı «colbars» bolǵandı. Ahır colbarsnı Gürcüstanda 1922cıl öltürgendile. Bügünlükde «colbars» at orusda qalıb, al maǵanası da unutulub, oruslula itlege «Cul'bars» deb köb atawçandıla. Colbarsnı başha belgili atları **kaspiy/mazandaran/turan qaplan** bolǵandı². Ol bir küñe talay cüz qıçtırımlanı (km) cürüwçü bolǵanı üçün anı bizde ekinçi atı «cul/col bars» bolǵandı. Orta ömürlede orus ginazla* gepardlanı küçükley tutub, ösdürüb, itça qolǵa üretib, uwǵa çǵarıb turǵandıla³. Nemça tilde gepardnı atı «Jagdleopard»-«uwçu*

*bars» boladı. Meni kölüme kelgen bla ala ol cumuşha alanhazar kaganladan-hanladan ürenib, uwnu kiçi bars bla alay bardırğandıla. Kıştik tuqumda gepard çabıwçu-sürüwçü cırthıçdı, qalğan kiştik üyürlüle marab çıñab tutuwçu cırthıçladıla. Gepardla (uwçu/kiçi barsla) Azerbaycanda saqlanıwğa bolurla. Kıştik cırthıçlanı latin atı «pardus» boladı. Latin tilge urumlula «leon+pardus» aytıwdan köçgendi. Kesi da «pardus» söznü allı «**pard**»- «**bars**» sözge bek uşaydı.)*

Meni kölüme kelgenden, Şimal Kavkazda barsla quruğanı bla «alan» atını al mağanası da unutulğandı.

«Ala» söznü eki mağanası bardı; «1.qolan betli, 2.carıq betli», (orusça 1.«pestrıy 2.svetly»). «Qolan betli» mağanada «ala-qola» söznü birleşdirib oğuna qoyabız. Bir-birde «**ala**» söz «**alan**» söznü ornuna cürügen adeti da bardı. Söz üçün, salamlasıwnu bir türlü: «Ala!, ne etese! Alan!, qalaysa!» Bu misalda «Ala» söz bla «Alan» söz birdile.

Cırthıç canıwarlağa cañıdan qarasaq, bütew cırthıç kiştikle birden talğırdıla, alanı terisi-qaramdısı «aladı» em «qolandı».

«Ala» söz barsını atı- «boz» söz börünü atı. 1989cılığ

«Qaraçaymalqar-orus sözlükde» bılay aytıw bardı «**boz** irkine boşlanırğa», mağanası orusha «kesi izlegenıça eterge» deb köçürülgeni. Kim boladı bılayda irkege boşlanıb, süygenıça etgen? Cuwabı da tuwradı, irkege boşlanıb, süygenıça etelgen «**bozdu**», ol da börüdü!

Bizni milletni bir zatını betin em boyauunu şartın belgilegen sözle bla ençi ayırma mağanada ençi zatlanı belgilegen adeti bardı.

1.«Aq» söz zatlanı betin belgileydi añılatadı söz üçün: aq qumaç, aq ton, aq baş d.a.k. Anı tışında, «aq» söz «süt bla sütden etilgen aşlanı» birikdirgen atdı. «Qara» söz zatlanı betin belgileydi, söz üçün: qara quş, qara ayaq, qara könçek d.a.k.

2.Anı tışında, «**qara**» söznü «**harifle, cazma**» mağanası. «Qara tanımaydı, qarañı adamdı» deb burun oquy-caza bilmegen adamğa aythandı. «Qara» söznü eski forması «**gara**» sözden orusha «**garamota-gramota**» söz «**cazma**» mağanada köçgendi. «Qara» söznü «**qaraqol**» forması orusha «karakuli» sözley köçüb, mağanası «**tanılmağan cazma**» degende begigendi. «Qara» söznü «cazma-harif» mağanası çuwutlulağa «qara tanığan» adamlarımız bla birge köçgendile. Çuwt dinde qaraçaymalqar (alanhazar) tilde söleşgen

«**karaim**» qawm bardı. Çuwtlula kesleri «karaim» söznü «çitaiüşie-
oquwçula» deb köçüredile. «**Karaim**» söznü al forması «**qarayım**»
bolğandı, mağanası da- «**qara tanığan adamma**» bizni tilden açıq
bolub turadı. «Ala bars» degeñe uşaş «ala çabaq» taw suwlada em
tatımlı çabaq (forel').

**Alay bla «boz» söznü başha mağanası «börü», «aq» söznü
başha mağanası «sütten etilgen aşla», «qara» söznü başha
mağanası «cazma, harifle» bolğanı işeksiz tuwradı. Izi bla
alda misallağa uşaş, «ala» söznü başha mağanası «bars»
bolğanı ekili etmeydi.**

«**Alan-lan**» sözle başha milletlede uşaş tawuşlada em cuwuq
mağanada saqlañan biçimleri bardı. «Aslan» frantsuzça em inilizçe
«**lion**», ispança «**leon**», slavyan tilde **lev/law** boladı. Gürcü, ermen,
başha evropa tilde aslan mağanada **Levan, Leon, Lewan** erkişi atla
cürüydüle. Alay bla evrostatika tilde cuwuq «**lan, lewan, leon,
layon, lew, lev**» tawuşlada saqlanıb, «aslan» cırthıçını atı boladıla.
Bizni tilde da «lan» söz kiştik cırthıçlanı atlarında carım qoşağı
bolub «as+lan, qap+lan» sözlede saqlañandı. Anı tışında «-lan»
başha sözlede-atlada «oğlan/ulan, bulan, Tawlan, Soslan...»
saqlañandı. Anı tışında kesi kesibizge «**ala, alan**» atıbizda da
saqlañandı. Meni sartın, türlü-türlü milletlede «**alan-lan**» söznü (söz
qoşağını) cuwuq tawuşı kiştik cırthıçını atı bolğanı işeksiz tuwradı.

«**Alan**» bla «**lan**» bir söz bolğanına orus tilde dalille bardıla.
Bizde «alan» (leopard-bars) sıylı canıwar, totem* bolğandı. Oruslula
çaşağan suwuq cerlede bıllay kiştik cırthıçla cürümegendile. Orusğa
sıylı em ulla mağanası bolğan, alanı cerlerinde çaşağan «**olen'**»,
«**lan'**» canıwarla bolğandı. Orus tilde «A» harifge başlañan ençi
sözleri coqdula. Söz üçün bizni «**alaşa**» sözübiz alada «**loşad'**»
bolğandı. Anı üçün, bizde «**alan**» totemimiz kiştiksil cırthıç, alada
«**olen'**»-buw em «**lan'**»-maral bolğandı. Olen' (Buw) bla Lan'
(Maral) bir üyürlü, bir-birlerine uşaş canıwarladıla. Anı üçün «olen'
bla «lan'» bir-birene uşaş sözledile. «Alan» söznü allında «A» tawuş
«O» tawuşha burulub «olen'» bolğandı, em «alan» söznü allında «A»
tawuş tüşüb «lan'» bolğandı. (Biz tilde «buw», orus tilde «olen'/lan'»
sözleni ortasında bolub, ol sözleni birikdirgen başkir/başkort tilde
«bulan» söz bardı.)

Ahır öümnü bılay eteme:

1. «**ala-alan**», «**alan**»^{*}-**lan**» bir mağanada bolđan ala/aq barsnı eski em bir başha atlarídıla. Ala-alan-lan sözle oğlan/ulan sözden alđa quralđaña uşaydı.

2. «**ala-lan**» totem bolđan zamanda, ata-bababız (uq-oqla) keslerin aladan tuwđanña sanab, «**oğlan-ulan**» bolđandıla. («uq/oq» söznü al mağanası 1.semya 2.strela 3.sın bolđandı) («Açıqlamada» «*totem*» söznü añılatmasına qara.)

1.3. Bars-Barsil

Bars-as . «Bars» söz bla «as» söz bir mağananı tutadıla. Aslanı başha türk tilde em moñolça «arslan» boladı. Andan «ars», «as» bir söz bolđanı açıq bilinib turadı. Dağıda türk oğuz tilde söz allında «B» tawuş ketgen coruq bardı. Söz üçün, bizde «iş **Boldu**»-oğuzlulada «iş **Oldu**». «Allay-bıllay, alas-bulas, anda-bunda» sözlede «B» tawuş ketgen kibikdi. («Alas-bulas» ala bars sezden türleñen bolurmu?). Söznü allında «B» («M») tawuş ketgen adet, «**ben(men)**»-«**ol**» sözleden, «**biz**»-«**ala**» sözleden keledi. («men» sözden «ben» söz eskidi). Bu coruqnu esgersek «**bars**»>«**ars**»>«**as**» türleñiwlege iynañan qıyın tüyüldü. Bizni tilde «ars» söznü, eki miñ cılnı alđa çaşañan urum tarihçi Strabon, buzuqlandırıp «aors» etib cazđandı. Tegey tarihçile da «tegey tilde «urs» sözge uşatıp, «aors» söznü «aq» etib köçüredile. «Aorsla» alanları bir bölükleridile. Strabon cazđan «aors» «ars» söz bolđanı tuwradı. Tilleri em qanları bla bizni bla bir uyadan çıqqan **macarlıla**^{*} aslanı atın arslan, aors sözle kibik «**oroszlán**» etib cazadıla.

Bizde «bars» söznü qazaqlada em yaqutlada biçimi «barıs» boladı. Kesibizde «barıs» sözde «B» tawuş tüşüb «arıs» bolub, artda «**ırıs**» sözde saqlañandı. «**Bars**» totem bolđandan «**ırıs**» sözde ol mağanası «ısanlıdan qorquw em tobası bolđan zat» mağanada saqlanadı. «**Barıs/barız**» sözden «**ırız**» söz «sıy-bet» mağanadan saqlañanña uşaydı. «**ırıs-ırız**» sözleni mağanaları «bars/barıs» totem bolđanın, sıylı bağalı bolđanın körgüztedile. Iyıqnu ortasında **Baras/Baraz** kün bolđanı da barsnı bağalathandan, ıyıqda bir kün barsnıqı bolđanın körgüzten bir kündü. Tarihçileribiz baras küñübüz urumlulada Paraskeva^{*} sözden kelgendi demek öüm cañılıçdı. Paraskeva 3 emürde çaşañandı. Urumğa «Paraskeva» at bizde Baraskay atdan köçgen kibikdi. Burun oruslulada «Paraskeva» deb

Bayrım küñe aythandıla. Urumlula da **Paris**, oruslula da **Boris**, kesibizde **Paris, Baris (Barazbiyları tuqum) bars** sözden başlañandıla. *İranlıları burun atları «pars» bolğandı. Evropağa urumluladan köçüb «pers» bolğandı. Miladige deri 9-çu ömürde assiriya* cazmalada «parsa» söz tabılıb, alimle ol iranlıları atı bolur degen öümğa kelgendile . Ol söznü «(keñ) öşünlü» deb köçüredile⁴. Assiriya* cazmaları başha türlü köçürüb «qral çek», «qıyırda cer» deb köçüredile. Alay bla üç miñ cılnı alğa uzaq cerlede bolğan «pars-pers» sözde bizde «bars» mağanası coqdu.*

Tegeylile keslerine qırıl- respublika gerbge barsnı salğandıla. Tegeylile düger tilleda kiştiksel cırthıçları atları bılaydı:

*bars/leopard - **fırank, mısı,**
 aslan -**dombay,**
 qaplan-**tigr,**
 gepard – **sözlükde coq,**
 rıs'- **stay**
 kiştik-**gedı, dügerça-tikis**
 dombay-**dombay,**
 ayu/aii-**ars.***

Dağıda esgerirge kerekli «dombay» söznü alada bir-birine cuwuğ bolmağan üç mağanası bardı:

*1. aslan, 2.dombay/dommay 3. küçlü, ulla, qarılıwlu (velikan, silaç, moguçıy). Fırank söznü başı «**fır**»- «**qoy/irk**» mağanası bardı.*

«Mısı» söznü ekinçi türleñi «mısın» boladı- mağanası da «kesi allına qoşarğa, türlendirirge-soçınyat', pridumivat'» boladı.

Tegeylileni «mısı» atları qaraçay-balqar «bars» sözden türleñeñe uşaydı. Tatar-başkir tilde «besey-pesi» kiştikni atıdı. "Besey-pesi" söz bla tegeylile aythan "mısı" bir-birine uşağanı ua tuwradı.

Türlü-türlü kiştiksel cırthıçla bir uyadan çıqqañça tilibizde alanı atları da bir-birine uşab: aslan-qaplan, alabars-bars-arslan em kesibizniki bolğanların bildirib turadı.

Tegeylilede billay uşaşıq, garmoniya, simmetriya coqdu. Bir atnı bir cerde birewlerden, ekinçi atnı başha cerde başhadan eşitib kiştik cırthıçlağa alay atla atağança bolub turadı. Alanı totemleri ayü ne dombay bolğaña uşaydı.

1745 cıl tarihçi Vahuşti Bagrationi cazğan kitabda gürcü Maçabeli biyge atalğan bu suratçıqnı tegeylile körgendile. Maçabeli Güney (Ücnaya) Osetiyada çaşağandı anı üçün bars bizni totem bolğandı degen oümğa kelgendile. Sora barsnı Küzey (Severnaya) Osetiyanı millet gerblerine (tamğasına) saylağandı. Barsnı atı kesi tillerinde işeksiz kesi sözleri da bolmağanlay. Alaniya atnı da ötürükleni caya keslerine bizden urlab alıb turadıla.

surat 1

Orusda kiştikni qorqub «brıs'» deb qıstawları da «barıs» sözdendi. «Barıs» sözde allında «B em A» tawuş ketib orusda «rıs'» at qalğandı, ol da caz kiştikni (sülesinni) atıdı. **Barıs-ırıs, barıs-rıs' türlewiwle da bars-as türlewiw bolğanına şağat etedile.**

Bars-bas. Belgisiça Qaraçay Malqar özenlede çaşağan milletni «basiyan» atda caza turğandıla. Meni kölüm bla «basiyan» atda «barsil» atdan türleñendi.

Dalil': başkir tilde kiştikni atı «besey», tatar tilde «pesi» boladı. Bu eki şağatlıqdan açıqdı- kiştikleni gitçe türlüsü «bars» sözden türleñib «besey/pesi» bolğanı. Bu dalilge uşaş «basiyan» at «bars el'/barsil» sözden türleñendi.

Bars-bar. Qaplannı atı moñol tilde «bar» boladı. Alay demek, moñol «bar» sözü bizni «bars» sözübüzden türleñeni işeksizdi. (Gepardnı-kiçi barsnı atı moñolça «Yçim ber» boladı, «ber» da «barnı» bir türlüsüne uşaydı). Dağıda, moñol «bar» söznü mağanası-tawuşu bla eski urum tilde «pard» söznü mağanası-tawuşun teñleşdirseñ, alanı ortalarında çaşağan alanbulğar milletni «bars» sözü bolğanı açıqlanadı. Bars/bar/ber sezlede «B» tawuşnu tüşgen adetin esgersek, «er» söz bla «bars» söz bir boladıla!

Bizni alan sözübüz oruslulada olen'/lan' bolğança, bir üzükleribizde bars>börü bolğandı. Gunalan/gunbulğar oğlanla/ulanla suwuq cerlege tüşüb, barsla tabmay, börü tabhandıla. Börü at da barıs/bars atha uşab turadı. Barıs>bar/ber > berü. Bir moñol üyürnü atı «berü>börü» sözden millet tuqum at «börü>buri >buryat» bolğandı. Bizde keslerin barsdan tuwğaña sanağança,

*suwuc cerlede gunalanla keslerin börüden tuwğaňa sanağandıla. Allay bir üzükden **baş-qurtla (başkirle)** qalğandıla. Moñol üyürledeça, «bars» söz qatıbızda çeçen halqda al mağanası al tawuşu türlenib «borz» bolub, börünü atı bolğandı. Orta Aziyada türk üyürlede em Rimni qurağan Romul tawruhunda, börüden tuwub anı sütü bla ösgebiz degen tawruhla-cazmala bardı. Keslerin börüden tuwğaňa sanağanla, Kavkazğa ızlarına 6-7 ömürde türkütile bolub qaythandıla.*

Ahır öüm:

«Ala barsnı» başha atı «alan» bolğandı. Keslerin ala barsha uşathanla, ala barsdan tuwğaňa sanağanla «alanla» bolğandıla. Keslerin barsha (leopardha) uşathanlanı atları bars/barsil/basiyan em aors/as bolğandı. «Bars» (leopard) bla «ala bars» bir/(bek uşaş) canıwar bolğandan, ol atlanı cürütgen «alan» bla «as» qawumlada tarih cazmalada bir bola turğandıla. «As» atnı başha tilde başha tawuşlu «barsil/bersul, basiyan» atları da «bars» atdan türleñendile.

1.4. Hazar

«Haz/qaz+er» atıbıznı üsünden başında köb aythanma. (*Alda* «*Alanhazar sırları 2-çi kesegi*» stat'yağa qara)

153

Qoşarğa tıynşlı hazarla bla baylamlı bir-eki bilgi:

1. Bizni alanhazar tepsewleribiz bla millet çepkenleribiz.

Har biribiz körgen bilgen, tepsewleribizni aslamısı erkişi de tişiriw de qolların qanatlaça cayıw em kötürüb tepseydile. Qollanı, bilekleni tepsewlede qanatlaça cayıw-kötürüw bla, çepkenleni ceñlerin keñ etiw bla ata-bababız keslerin qazlağa uşathanların bildiredile.

2. Andan sora, buruñu hazarla içinde «aq hazla/qazla» bolğan, bögüñü orus kazaklanı suw ızlarında çaşağandıla. Belgisiça qazla suw ızlada, suw canında çaşaydıla. Aq qazlanı aslamısı art 300-400 cıllada tillerin orusha burub kazakla bolğadıla. Barısı suwlanı atı bla ayırılıb, qazla (hazla) bolğanlarına şağat etedi- qoban, don, terk, ural qazaqla. (kubanskie, donskie, terskie, ural'skie kazaki)

3. Tüz cerlede çaşağan qaz üyürnü gitçe türlüsü orus tilde «kazarka» atlı qanatlı bardı. Anı bizde «qieqaz/qırqaz» atı bardı⁶. Bılayda seyiri orus tilde «kazar/hazar» forması saqlañanı boladı. Orus tilde (bizde da) söznü artında «ka/qa» qoşğan cik (affiks) iynaq-gitçe etgen mağana beredi. Andan «kazarka» «qazarçıq» degen mağana keltiredi. Kerti da «kazarka» awurluğu ösümü gitçe

bolğan qazdı. Bılayda «hazar/kazar» deb erkişiğe ayılğan söznü, orus tilde ızına qazğa atalğanın körebiz.

4.Evropa tilde eski alanhazar Kaspar-Gaspar at bardı. Bu atnı bizni tilde saqlañan forması Aspar boladı. Asparuh (Aspar+uk) bulğar han 7 ömürden belgilidi. Kaspar-Gaspar-Aspar bir atdı. Bılayda K-G tawuş tüşgeni körünüb turadı. Buña uşaş başha ülgü: Ukroainanı batısında Karpatı tawlağa noğayça Arpatı deydile. "Kaspar" at "kaz+bars" sözleden başlañandı. "Kaspar/aspar" bla "alanhazar (alan+haz)" bir mağanası bolğan, birinçi-ekinçi sözü orunları bla awşuñan sözledile.

1.5. Bulğar/bolğar/bolkar/malqar

Bulğar/bolğar qawmları üsünden hazarlıdan alğa, **alanla bla teñlikde** qıtay, rim tarihçile milatdan * alğa 2-çi ömürden başlab cazğandıla. Bulğarlıları turğan cerlerini kartası bla hazarlıları turğan cerlerini kartaların birça salıb qoyadıla. Kitabda berilgen hazar kartağa bulğar karta derge boluqdu. «Bulğa», «balıq, balq/balh» suwda cüzgen, adam aşab faydalañan çabaqları burun atıdı. «**Bulğa/bolğa**» söz bla çabaq qanatha (plavnikge), çabaqni kesine da aythandıla. Quwruq qanatın çabaq **bulğab** cüzgeni üçün «**bulğa/bolğa**» andan bolğan bolur. Anı bla Bulğar «**bulğa +er, balq+er**» çabaqçılıq bla keçñen, suw cağalada çaşağan adamnı atı bolğandı. Andandı balq/bulğa erle bla haz erle birden suw ızlarında çaşağanları. Çaşağan cerleri bir bolub, 7 ömürde kartaları birçadı. Hazarlılıdan orusha köçgen kazaklıları atları suwla bla ayılğança (kubanskie, donskie, terskie kazaki) bulğarları da tarihte atları suwla bla birge ayılıb qalğandı. Dunay/Duna/Tuna bulğarla, İtil' (Volga) bulğarla, Kavkaz (Qoban=Qaraçay) bulğarla bolğandıla.

154

1.6. Ullu Qaraçay em Gitçe Qaraçay

«Qaraçay» söz Qoban suwnu eski atıdı. **Ullu Kam suw** bla Mahar suw bir birlerine qoşulğandan Qoban suw başlanadı. Ullu Kam suw Miñi Tawdan başlanıb, Hurzuk içi bla ötedi. Mahar suw Uçkulannı içi bla ötedi.

«**Kam/Hem-suw-çay**»

Kam/ham eski türk (evrostatika) söz bolub, orusda da «kap-kap», «kaplya» tawuşlada saqlañan sözdü. Tatarstanda «Kama» suw bardı. Sibirde Tuva (Tıva) türk respublikada «Ham Sıra, Tez Hem, Qızıl

Hem, Biy Hem» suwla bardıla. Tuvada dağıda başha «**ham-hem**» atları bolğan suwla köbdüle. Miñi tawdan sarqan suwğa Ullu Kam at boşuna atalmağandı, ne tış milletleden kelmegendi. Tatarstanda (İtil' Bolğarda), Tıvada Kama/Ham/Hem suw atla dalil etedile, Ullu Kam bizni eski sözübüz bolğanına. Bügünlükde Qoban suwnu Miñi tawdan Uçkulaña deri uzunluğunu atı Ullu Kamdı. (*Suwnu bir türlü eski atı «kam», künnü bir başha eski atı «hurz/horz» Kam suw bla Hurzuk el bir cerge tüşgenleri, Miñi Taw tübünde eski üyürle çaşağanın begitedile.*)

Türkiyede da Azerbaycanda da sarqan suwla, **çay** söz bla belgilenedi. Çay söz «suw» söznü ornun tutub, suw atla eki cerde da toppa toludula. Misalla, Türkiyede: Dalaman çayı, Bırak çayı, Sınav çayı, Kum çayı d.a.k), Azerbaycanda: Karaçay, Kusarçay, Vilyaşçay, Gyançaçay d.a.k. Meni kölüme kelgen bla zamanla uzununa «**suw**» **sözden «say» söz quralıb, «say» sözden da «çay» söz bolğandı.** «Kam» söz da, «çay» söz da, «suw» söz da büğüne deri tilibizde saqlañan, «sarqan suw» mağananı tuthan sözledile. «Çay» söznü cañı mağanası da bardı, «içilgen taza suw».

«Qara-Gara-Ullu»

«Qara» söz bizde em alğa «aqqa» qarşçı boyaunu em betni belgilegeni. Andan soñra «1.küçlü, ulla, qarıwlu 2.kirsiz, taza 3. harifle, cazma» mağanalanı tutadı.

Burun atababalarımız teñiz suwnu «qara em kir» körüb, anı üçün Qara teñiz deb atamağandı. Qara teñiz- Ullu (Küçlü) teñiz mağanada atağandı. (*Ol mağanasın bilmey «Çörnoe more- Black meer» deb köçürgendile. Teñiz suwnu qara (çörny) bolub kim körgendi?*) Aña iynanmağan qatında gitçe, az - Azaw/Azak teñizni esgersin. Biri Gitçe teñiz anı üçün Azaw teñiz bolğandı, ekinçisi Ullu teñiz anı üçün Qara teñiz bolğandı. Qoban suwdan Kavkazda ulla suw coqdu, andan boladı Qoban suwnu eski atları Ullu Kam em Qara çay. Alaydı da Ullu Kam bla Qara çay demek-ekisi da bir suwğa aytila bir mağananı tutadıla: Ullu-Küçlü suw demekdi.

Kirsiz, taza em şawdan suw degen añlamnı «Qara çay» bla «Gara/Qara suw» birça tutadıla. «Gara/Qara suw» añlam mağanası açıq turadı. «Qara çay» at cerge köçüb al mağanası unutulğandı. Zamanlanı uzunluğuna tilibizde-tuqumlarımızda türleñiwleni şağatları Ullu Kam, Qoban suw, Qara çay atla bir suwnu atlarıdıla. Ullu Kam

at 2000-3000 cılnı alğa, Qaraçay at 1000-1500 cılnı alğa, Qoban at art 700-1000 cılnı alğa cürütüle başlañan bolurla.

«Ullu Qaraçay-Gitçe Qaraçay»

Zamanla ötüb, Ullu Kam atnı al mağanası da unutuldu, Qaraçayda halq köbeyib Ullu Qaraçay bolğandı. Qoban suwğa eñen özenleni birikdirgen atı Ullu Qaraçay bolğandı. Andan İncik, Laba, Aq suwla/özenle Qaraçayğa kirgen cerle bolğandı.

Miñi tawnu Şarq canında (Bashan Çegem özenlede) adam da azıraq, suw da gitçerek bolğandı. Avgust ayda Miñi tawnu küzey (ebze) canı bla, Hotütaw awuş bla Hurzuq bla Bashan arada arı-beri awa turğandı. Qoban suwdan Bashan suw qışharaqdı em gitçerekdi.

Andan Gitçe Qaraçay deb Bashan suwna aytlıǵandı. Bashan suwğa qoşulǵan suwlanı özenleni birikdirgen atı Gitçe Qaraçay bolğandı. Suwlanı baş şartların aythanda, «bashan» da «qoban/qobhan» da birça «köbgen em cayılǵan, qobhan-bashan» mağananı tutadı.

1. Siriyadan (Şamdan) köçüb kelgen Muhammad Buday* 2003 cıl cazmalarını birinde bılay cazadı: «Meni qart atam Üsuf Buday biz 1905 cıl Gitçe Qaraçaydan Bashan özenden Siriyağa köçüb kelgenbiz dey edi. Gitçe Qaraçay deb quru Çegem, Bashan, Holam özenleden çıqqanla aytmay edile. Çerekden çıqqan siriyaçı malqarlıla da Gitçe Qaratsaydan kelgenbiz dey edile»

2. Oktyabr'da 2009cıl Türkiende Doǵlat elinde boldum. Elde Köndelen el bla Çegem özenden çıqqanla çaşay edile. Doǵlatda tuwǵan Hidayet Bahçe (Batçaladan) bildirgendin elçile keslerin «tawlula, qaraçaylıla» deb añılaydı. Törtünçü tobuqda Türkiende tuwǵan, atası Cabeleden (bügün malqarğa sanalǵan) tuqumdan, 9 cıl bolǵan qızçıqǵa: «türklümüse? qaraçaylımısa?» deb sorǵanımda, qızçıq «qaraçaylıma» deb cuwab bergen edi.

3. 19 ömürde Kavkazğa kelgen orus alimle bashançılanı atların "qaraçaylıla" deb köb kere cazǵanları Qaraçaynı-Malqarnı tarihin izlegenlege belgilidi. Andan ozub orus cazmalada aytlıǵan Aksuw elini camaǵatı qaraçaylıla atda qalǵandı⁷. Aksuw eli busaǵatda Nal'çikge kirgen Belaya Reçka elden biraz töbenrek 1787-1793cıllada 120 üydegisi bla bolğandı⁷. Aksuw eli Çegem bla Çerek özenleden tüzge çıqqan cerde, eki özenni arasında bolğandı.

(Meni kölüme kelgen bla aqsuwçula Ullu Qaraçaydan eki-üç ullu suwlanı-özenleni üsleri bla ötüb uzaqqa ketgen ullu-qaraçayçıla bolǵan bolmazla. Aqsuwçula Çegem bla Çerek özenleden çıǵıb bir

"qaraçaylı" atda bolğanla. Neda Aqsuwnu ekinçi atı bla Gara suw-Qara-çay atı bla keslerine "qaraçaylı" at alğan bolurla).

Alğa «Qaraçay» söz millet at bolmağandı. Qaraçay söz suwnu em artıda cerni atı bolğandı. Tawlu qoymanla, alanla, bulğarla, hazarla, barsille/basiyanla birden çaşağan cer at bolğandı.

Aqılman em tulpar Qarça 15 ömürde qaytarğan Alan'ya qıralğa «Bars eli Qaraçay» atağandı. Bilayda "bars" söz "alan" söznü ornun tutadı em üyürnü atıdı. "Qaraçay" söz a millet (üyür) at tüyüldü-Alan'yanı özek em bek cerini atıdı. Alan'yanı başha cerlerin: Çeçen, Terk Başı, Laba başları, Beştaw tögeregi tüzleni bir qolğa cıyarğa Qarçanı adam küçü cetmegendi. Anı bla Qarça Alan'yanı quru bir özek cerin (Ullu-Gitçe) Qaraçaynı saqlağandı. "Qaraçay" demek uzaq ömürleri içinde Alan'yanı, Bulgar'yanı, Hazar'yanı ençiligin em töreligin saqlab turğan ara ceridi. Eski devletleribizni özegidi, tinidi, cüregidi. Kavkaznı başha cerlerinde çaşağan ata-bababıznı köbüsü (gunmanla, alanla, bulğarla, hazarla, barsille em başhala) arı-beri köçgendile em tış üyürlege qoşulğağandıla. Qaraçayda ua buzulmay saqlañandıla!

Bügüñü Qaraçay-Çerkes em Qabartı-Malqar respublikalanı özenlerinde 1922 cılğa deri birikdirgen atları bolğan bir halq çaşağandı. Ol halqnı eski üyür eski atı "alan" bolğandı, cerleş atı «tawlu» bolğandı. Türk dun'yasın üleşiwçü vlast kelgeninde bir halqnı ekige üleşgendi. Ullu Qaraçayda çaşağan tawlu alan qawumlanı atlarına "qaraçaylı" at atağandı. Gitçe Qaraçayda qawumlanı içlerinde em igi saqlañan malqar qawumnu (üyürnü) atı bla başha özenleni qawumlarına da Balqar at atağandı. (Tilleri başha bolğan honşu kavkaz qawumlanı bir-birine qoşub, ullaıtıb cañı milletle, tarihide bolmağan qıralıqla qurağandı. Ülgüleni stat'yanı tübünde oqursa)

4. 1922 cıl Karaçay avtonom oblast' quralğanı bla birge «Gitçe Qaraçay» atlı administrativ rayon quralğandı. 17-19 ömürlede Şimal Kavkazda em ulla elle Qartcurt-Uçkulan-Hurzuk Ullu Qaraçaynı tamalı bolğandıla. Ullu Qaraçayda Şimal Kavkaznı em ulla suwu-Qoban suw bolğandı.

Bügüñü «Gitçe Qaraçay» rayonda Qobança-Bashañça ulla suwla coqdula. Alayda 16-18 ömürlede adam hamam çaşab turğan elle da bolmağandıla. Qaraçaylıla (tawlula) bilgen kerti Gitçe Qaraçaynı cerin unutdururğa, başha em az cerge "Gitçe Qaraçay rayon"

atağandıla. Üçkekende Stalinni «tuwduqları» Gitçe Qaraçay rayon 1922 cıl quralğanına atab bayramla eterge bek süyedile. **"Gitçe Qaraçay rayon" Üçköken el bla 1922 cıl quralğan/başlañan ese - Ullu Qaraçay 500 cılnı Gitçe Qaraçaysız kesi cañızlay Ullu Qaraçay bolub qalay turğandı?**

Ullu Qabartı-Gitçe Qabartı bolğanda, Ullu Noğay-Gitçe Noğay bolğanda Ullu Qaraçay- "Gitçe Qaraçaysız" qalay turğandı? Ullu İncik-Gitçe İncik bolğanda, Ullu Laba-Gitçe Laba bolğanda Ullu Qaraçay bolub- Gitçe Qaraçay qayda unutulğandı?

5. 1942 cıl avgustdan -1943cıl yanvarğa deri Germaniyağa boysuñan «Qaraçay Oblastı (QO)» bolğandı. 1942cıl noyabr'-dekabr' aylada Narsana şaharğa Ullu Qaraçaydan em Balkariyadan (Gitçe Qaraçaydan) 10-11 keleçi cıyılıb birleşgen kollaborant Avtonom oblastı Qaraçay qurağandıla.

Qaraçaymalqarnı milletni kesi kesin añlawda, millet sezimin saqlawda birleşgen tarihni ullu mağanası bardı. Andan soñra, Miñi Tawnu eki canından keleçile kelib Qaraçay oblast atda birleşe bilgenleri "Ullu Qaraçay" bla "Gitçe Qaraçay (Balkariya)" bolğanına dalildi. Anı üçün bu unutulğan tarihibizni üsünden ayırma aytlırı bolub, "1942c QO" tarihin bu stat'yanı ızından qoşama.

158

6. Sovet Birleşde 1926-çı cıl bolğan adam sanawda **million bla carım adam keslerin saqlañan eski bulğar atda sanağandıla.** 1930 cıllada Stalin bulğarlarnı, bulğarlardan az tatarlağa qoşub, birden "tatar" etib cazğandı. Dağıda birleşgen "bulğar-tatarlarnı" em alanı cerlerini köbüsün Başkir respublikağa qoşhandı. (*Söz üçün, Başkir Respublikada 1989 cıl 1,12 mln. (28,4%) tatarlı em 0,863 mln. (21,9%) başkir bolğandı. Tatar Respublikada 1989cıl 1,7 mln.tatarlı bolğandı.*) 1922 cılda alanhazar halqın bölüw, bir-birine qoşuw, "qaraçaylı", "malqarlı" at beriw "bulğar-tatar" cazıwğa, bölüwge uşağandı.

2002 cıl barğan adam sanawda Rossiyada türk tilli bulğar quru 5 miñ adam qalğandı. Alay demek bulğarla bla tatarla bir tilli-bir dinli bolğan sebebli bulğarla tatarğa burulğannı awur körmegendile.

Ullu Qaraçayda em bügüñü Malqarda qarnaşlıqda-cuwuqluqda bolğan birça tuqumla bek köbdü:

Abayları, Acileri, Atabiyeleri, Bağatırları, Batçaları, Botaşları, Budayları, Qaziyləri, Qoçharları, Qırımşamhalları, Uzdenləri, Çomalari, Erikgenleri, Tekeleri, Şahanları, Canibekleri, Apayları, Appaları, Karabaşları, Totorqulları, Amırhanları, Mamayları, Malqonduları, Camaları, Katçileri, Şuñarları, Süyünçleri, Gacaları, Hapaları, d.a.k. Qaraçaymalqar sürgüñe tüşgünçü bu tuqumları adamları cuwuqluqların bile turub, awşladan ötüb, bir-birlerine cürüy turğandıla.

Alay a bizleni, türk musulman halqları «bek süygen» Stalin bölgendi-üretgendi: birleri qaraçaylı, başhası malqarlı. Bizni bir-bir tarihçilerimiz Qaraçay bla Malqar 18-çi, 19-çu ömürde bir-birinden ayırılğandı deb cañılıç cazardıla. Sürgün bolğunçu 1943 cıllağa deri bütew tawlu halqı ulowları- at/qadır/eşek em ögüz arbala bolğandı. Bu ulowlağa asfal't-çayır col kerek tüyüldü. Bir özenden bir özeñe, bugün traktor baralmazlıq awuşla bla, bek tınç cürüb turğandıla. Bek kerek bolsa bir künnü içinde Ullu Qaraçaydan Çegemge at bla barıb, ızlarına da qaytalğandı. Cılı zamanda Hurzuktur Bashan eline tañ bla çığıb kün ortağa cumuşun etib ızlarına qayta turğandıla. Birça cuwuq tuqumla allay zamanlardan qalğandı.

Sürgünden Kavkazğa qaythanda bir-bir elle orunlarına tüşmegendile, özenleden awuşla bla bir-birine cürügen da bek az bolğandı. Özenden özeñe awuşla bla cegilgen ulow bla awğan tüyül, suw ızı bla ellege şaharlağa avtomobille bla cürüy tebreğendile. Avtomobille em çayır colla Ullu Qaraçay bla Malqarını (Gitçe Qaraçayını) bir birinden uzaq etgendi. Milletni bir-birinden kerti ayırılıuw, kerti ekige üleşini sürgün bla başlañandı. Sürgünde halq qara qıynlıq sınab, qan tamğa bla salıñan "karaçaevets"/ "balkarets" atlarına ürenib, başha bolub qaythandı. Alay bolsa da **alançılıqını em tawlıluqnu** bilgen adamlarımız köbdü. Allay adamları kerti kölleri bla süyelsele birleşni qaytarırğa boluqudu- qaytarırğa da kerekdi.

II. Alanhazar

surat 2: Cezden etilgen grifonnu Tatarstannı cerinde, burun İtil' Bulğarda orta ömürlede işleñen qalalada tabhandıla. Tuvra bunuça bolğan 2 emürde etilgen skif kurganlada da tabhandıla⁸. Grifon başı aslan (bars), quwruğu cılan, eki ayaqlı, qanatları bolğan türlü canıwardı (emegen? qandawur?). Grifonnu atı Bulğarda Barac bolğandı. Barac-İtil' Bulğar'ya qıralnı tatarlıla çaçhınçı cürütülgen simvolu (tamğası) bolub turğandı. Barac at Baraz/Baras atdan türleñeñe uşaydı.

surat 3: Barac grifonnu tamalında etilgen, Baracğa uşağan 19 emürde Kazan şaharnı gerbi bolğandı. Kazannı gerbi bla Barac grifonña uşağan bugünlikde bu Tatarstannı gerbidi. Gerb altın qanatları bla altın qalqanı bolğan aq barsdı. Aq barsnı artı qızıl Kündü. Seyiri ua- aq bars Tatarstan cerlerinde em tüzlede caşamağandı. Ol cerlege köçgen bulğarlardan qalğan simvoldu. Bu alan (bars) bla haznı (qaznı) birikdirgen simvoldu. Bu bulğarlada saqlañan Küñe tabıñan Gunlu AlanHazardı. (Tatarlıları cañılıçı- Künnü sarı etmey qızıl etgenleri boladı.)

161

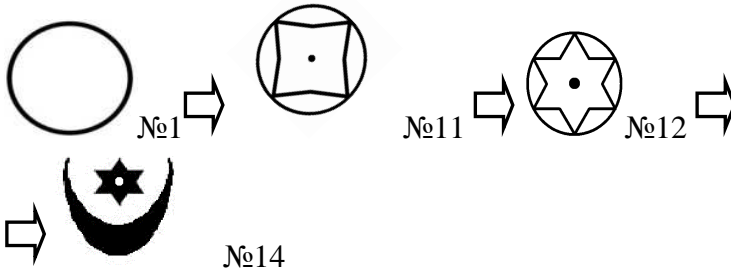
Al makalede Baras kün atı Bars/Barıs sözden quralğan bolur deb cazğanma. Alay a, Barac/Baraz grifoña eki miñ cıl bolğanın esgersek: baraz/baras kün bars/barıs sözden bolmay barshaz/barsaz/baraz sözden bolurğa da bolur.

Qırğıstanda Bişkekni, Qazahstanda Almatanı, Astananı, Şimal Osetiya respublikanı gerblerinde aq bars bardı. Hakasiya respublikanı- gerbi qanatlı barsdı. Altay respublikanı gerbini atı «Kan-Kerede», anı başı qanatlı, ayaqları aslanı seyir canıwardı. Körüñeniça bugünlikde gerblede qanatlı bars köbüsüne türk cerlede salıñandı. Qanatlı barsları tamalı skif-bulğar Barac (Baraz) bolğanına

işek qalmaydı. (Malqarda bir-bir caşla Tatarstan ala barsnı bizniki bolğanın tüz añulab qaraçaymalqar barsı etib salğandıla. Alay a qanatların quruthandıla. Qanatları barsnı hazar bla em Baraz/Barac bla cuwqluğun körgüztedi. Tarih kertiligin saqlar üçün Barazğa uşaş qoyarğa kerekdi.)

2.1. Gunalan em alanhazar tamğala

Qaraçayda eski sintaşlağa salıñan (hilal içinde altuçlu culduz) tamğa gunalan tamğadan başlañandı. Tübünde tamğa suratlağa qarağanda bu aytıwğa iynanıw qıyın tüyüldü. ("Alanhazar sırları: 2-çi kesek" al ullan stat'yada salıñan tamğalanı nomerleri bılayda da saqlanadıla. Bu bilgi ol stat'yanı ızıdı)

162

"Alanhazar sırları: 2-çi kesegi" stat'yada cazılğandan, erkek üçgül bla tişi üçgül bir-birine qoşulub, altıwçlu culduz bolub tuqum quralğanın körgüztedi. Bu fikir bla teñlikde başha fikirni, bolurğa bolur zatnı haqın da qoşarğa kerekdi. Altuçlu culduz - törtgül Bars culduzğa Qaznı eki qanatı qoşulub alanhazar altuçlu culduz bolğaña uşaydı. Onbirinçi tamğa onekinçi tamğa bolğan suratla. Alay sağış eterge Künnü toğay tamğası Aynı carım toğay tamğağa burulğanı beredi. Dağıda, Bars törtgül belgini (culduznu) arasında da altuçlu alanhazar belgini (culduznu) arasında da birça ("men" degen) bir noqta bardı.

Kölüme kelgen bla hilal (carım toğay) alğa Künnü belgilegen tolu toğay bolub, islam din kirgende carım ay (carım toğay) bolub türleñeñe uşaydı. İslam diñe köçgen türklüle (hazarlıla) 13 ömürde Künnü tolu toğayın, Aynı carım toğayına awuşdurğaña sanayma. Anı bla birge toğay içinde culduznu da beşuçlu culduzğa türleñeñe uşaydı.

III. Burun türk üyürle quralıwnu küzgüsü:

qaraçay camağatnı atawul-tuqum-qawum quramı

Al başda «Alanhazar sırları (2-çi kesegi)» makalede Sılpağarları atawlları, Nawruz qawm sanalıb cazılığandı. Atawulları, tuqumları, qawumnu ayırıp cazğan quru alanı körgüztüw tüyüldü.

Atawul, tuqum, qawm qurawları üsü bla al tarihibizni açığılaw em burun ata-baba üyürleribizni quralıwların añılaw-biliw mağanası bardı. Anı üçün bu temağa cañıdan bir qaytıq. (albaşda alan-barsil-basiyan-as aors üyürle, hazar-bulğar-gunman üyürle bir bolğanına dalille)

Nawruzları 11-12 tuqumğa üleşiniw, Sılpağarları 7 atawlığa em başha üzüklege üleşiniw quru nawruzla`da sılpağarla`da bolğan adet tüyüldü.

Allay adet em hali bütew Ullu Qaraçaynı camağatında bolğandı. Al başlada sağıñmılğan Petruseviç 1868-1872cılada Ullu Qaraçayda qawmları bla tuqumları bılay cazıb tizgendi:

Budiyan qawm-1.Bayramuqları,2.Akbayları,3.Botaşları,

4.Dekkuşları, 5.El'kanları,6.Çotçaları, 7.Bolurları,

8.Tekeleri,9.Tambiyleri,10.Canközleri, 11.Ezileri

Nawruz qawm: 1.Koçarları, 2.Acileri, 3.Gappoları,

4.Bayramkulları, 5.Kubaları, 6.Mamçuları,7.Golaları, 8.Sılpağarları,

9.Kappuşları, 10.Bıtdaları, 11.Sozaruqları

Adurhay qawm: 1.Bayçoraları, 2.Batçaları 3.Cammaları,

4.Tulrapları, 5.Kulçaları, 6. Çıçanları (Batçaları), 7.Bayıları,

8.Erikgenleri, 9.Dolaları, 10.Çomaları, 11.Bolatları, 12.Laypanları,

13.Şidaqları, 14.Orusları, 15.Cukkaları, 16.Qatçıları, 17.Abayhanları,

Şadibek qawm: 1.Hubiyleri, 2.Mırzaları, 3.Hasanları, 4.Bıttaları,

5.Toħçuqları, 6.Bicileri, 7.Dotdaları, 8.Keçerukları, 9.Caşaları,

10.Başlayları, 11.Türklileri

Hustos qawm:

1.Bostanları, 2.Appaçaları, 3.Albotları, 4.Hosuyları

Tıram qawm:

1.Canıbekleri, 2.Semenleri, 3.Korkmazları

Şipi (Şipşi) qawm:

1.Gebenleri, 2.Karakötleri, 3.Qayıtları, 4.Kipkeleri, 5.Dotduları

(Tarihçileribiz Petruseviçni tuqum-qawm tizmesin birer-ekişer tuqum qoşa, tuqumları birikdire em tüzete köb kere kitablada basmalay turğandıla.

Söz üçün, Appaçaları Bostanları atawuldu, Mirzaları Hubiyları atawuldu, Çiçhanları Batçaları atawuldu, Hustos qawm Tırım qawmnu butağdı degen da bardı. Bilayda Petruseviçni tizmelerin tüzetiw umut coqdu. Nawruz qawum al başında biraz tüzetilgendi.)

Ullu Qaraçaynı camağat caşawunda atawul-tuqum-qawum quramı bütew halqnı tamalı bolğandı em bütew halqqa belgili bola bügüne deri saqlañandı.

Söz üçün, kesimi atawul atım Hasanladan, tuqum atım Sılpağarlardan boladı. Sılpağar Nawruz tuwduğı bola, Nawruz ata-babam boladı.

Alay bla üç türlü bolumda (situatsiyağa köre) kesime

Hasanladanma, Sılpağarlardanma, Nawruzladanma degende kişini aldamayma. Üç tuqum at aythanda ötürükçü bolmayma. **Billay halda Ullu Qaraçayda cüzden cetmiş beşini atawul-tuqum-qawum atları boladı em üç tuqum atı boladı!**

Petruseviç sanab, qawumlağa kirgen tuqumları adamları Ullu Qaraçaynı bütew adam sanından cüzden cetmiş beşi (75%) boladı!

Ullu Qaraçayda tuqum qawumlağa biraz uşaş Malqarda Çegem, Bahsan, Holam, Bızıñı el/(özen) camağatla boladı. Malqarda köb bolmasada eki özeñe bölünüb turğan tuqumla bolğandı. Allay tuqumnu adamı tuqumun aythanda özen (el) camağatın aytıb, tuqumun alay ayıra turğandı. Söz üçün, malqar özeni muholçu Atabiyleri em holam özeni ushurçu Atabiyleri, malqar özeni zulğıçı Küçükleri em çegem özeni çegemli Küçükleri⁹ em başhala.

Har adamnı üç-tört tuqum atı bolğança - har elni (camağatnı, özenni) üç-tört tuqum atı bola turğandı.

Söz üçün, Ullu (Gitçe) Qaraçayda: qaraçayçı/qaraçaylı, bashanlı, çegemli, holamlı, bızıñılı, malqarlı üyür (el) atları bolğandı. Dağda ekinçi-üçünçü «alan em tawlu» üyür atları bolğandı.

Bir adamnı, bir elni üsünde eki-üç-tört tuqum at bolğanı haqdı em kertidi. Atawul-tuqum-qawum bolğan adet qaraçaymalqar camağatnı bek eski quramıdı em strukturasıdı. Bu quram bir-eki-üç cüz cıl içinde quralğan adet-hali tüyüldü.

Camağatda atawul-tuqum-qawum bolğan adetni em adamnı/elni üç-tört atı bolğanın esde tuta, sağış eterge soruwla:

Kesi üsübüzde bile-köre turğan adet-hali-quram ata-bababızda başa bolğandı derge bolamıdı?

Bir cerde cüz-miñ cıllanı caşab turğan eski üyürleni bir-birinden ayırğan tüzümüdü?

«Ayıwnu köre turğanlay ızın izley edi» degenley kesibizde saqlanıb turğan adetleri istemey, birewle tış adamla cazğan ötürüklege iynanıb turğan tüzümüdü?

Oğay! Alan/barsil/basiyan, aors/as, gunman/bulğar/hazar atla bütew barı bögünü Qaraçaynı Malqarnı cerinde burun çaşağan bir tuqumlu üyürnü atıdı. Bizni burun atlarıbızdıla!

3.1. Bir cañız qawumda burun ata-baba tuqum atlarıbız

(*bu makaleni alda «alanhazar sırları-2çi kesegi» stat'ya bla oqurğa*)

Al cazmabızda hıysablağandan- Nawruz qawum tuqumlada 25-28 miñ adam bardı. Adurhay em Budiyan qawumla Nawruz qawumdan biraz ulludula. Adam sanı bla bu üç qawum Bashan,Çegem, Çerek camağatları bla teñişrek-ulluraq boladıla.

Qart atalarıbızdan bizge taşlada, qağıtlada cazılıb cetgen Nawruz sırlada Balas em Alan ata atla bardı. *Ahmad <İliyas-Haci(1930), <Mahamet-Mirza(1895), <Zekeriya(1863), <Tohtar(1825-1830), <Osman (1790-1800), <Hasan, <Hasan, <Temircan, <Soltanbek, <Silpağar, <Endrewüq, <Zıgıçı, <Dudaruq, <Biharus, <Nawruz, <Meçus, <Balas, <Alan< (Nawruz??)*

Bılayda Alan atnı mağanası açıqıdı. «Balas» at «bala+as, sabiy as» sözden quralğan boladı. Alda **alan, bars, as** bir mağanası bolğanın açıqlağanbız. Alan bla Balas altı cüz cılnı alğa çaşağandıla. Alannı balası alan (as) bolğanı bir-birine kelişib, bir-birin mağanası bla tutub turadı.

(*Alannı tuwduğu Meçus atnı al biçimi Mecü/Möçü+as bolğaña uşaydı. Malqarda Meçiev Kazim poetni tuqum atı Möçü ulu bla Meçus at bir sözbaşdan quralğandıla. Orta Aziyadan qaythanları bla Alan curtu küseb em bağalatıb Alan> Bala-as> Meçu-as atla atay turğan bolurlamı?)*

Alay bla Nawruz sırında Alan, Balas, (Meçus) ata-baba atla alan qannı (alan üyürnü) tuwra körgüztedile.

Nawruz atnı «Cañı gun/kün, Cañı cıl» mağanasın açıqlağanbız.

Nawruz tamğa gunman üyürleden qalğanın açıqlağanbız. Alay bla Nawruz at em Nawruz tamğa gunnu/gunman üyürle bla baylamlıdı.

Anı üçün Nawruz qawumğa gunalan qawum, Nawruz tuqumlağa gunlan/künalan tuqumla degen çırt cañıllıq tüyüldü.

1897 -1898 cıllada Silpağarla taşda altuçlu hazar culduzlanı kerke turğandıla. Alay bla hazarlıla bla baylamlıqların körgüzte turğandıla.

Altuçlu culduzlanı Qaraçayda em Türkiyge köçgen başha tuqumla sınıtaşlarına sala turğandıla. Evropada gunmanladan, hazarladan çıqğan aqsüek tuqumlada altuçlu culduzlanı gerblerine erteden oğuna saladıla. **Alay bla Sılpağarlağa alanhazar tuqum atarğa kerti haq bardı.** («Haz-az» sezbaşladan başlanıb, hazarlıla bla baylamlı bolğan başha tuqumlanı tizmesin al stat'yada sanağanbız.)

3.2. Malçılıq turmuşda türleñiwle aqırın bolğanıça adetle da aqırın türleñedile

Duniya quralğanlı ata-babız ne zamanda da malçılıq* bla çaşağandı. Bütün da milletibizni köbüsü mal tutadı, üçden biri ua quru maldan em baçhadan alğanı bla çaşaydı. Malçılıq turmuşu adam-ulunu uwçuluq turmuşdan soñrası boladı. Medeniyet* colunda malçılıqni uwçuluqdan miyik daracadası bardı. Al medeniyetlenni* (tsivilizatsıyanı) tamalın cercüzünde malçılıq çaşawda turğan alan-arab-türk üyürle salğandıla.

Art eki miñ cılda malçılıq bla küreşgen ata-bababızni turmuşları bek az türleñendi. Sabançılıq bla çaşağan üyürleñi çaşawları ua bek ullanı türleñendi. Eki miñ cıl içinde evropa milletle çegetde qazılğan teşikleden çığıb, ağaç saha* bla cer süre, elle-şaharla işley, kemelege, temir collağa köçüb, elektrika, radio, foto, gazet başha zatla çığarıb, çaşawları bek ullanı türleñendi. Miñ cıllanı içinde ata-bababızni malçılıq çaşawları 1943cılda sürgüñe deri türleñmegenni ornunda bolğandı.

Petruseviç 1867 cılda Ullu Qaraçaynı bayamlağan camağat strukturası em quramı burun ata-bababız üyürleñi camağat strukturasını em quramını ızın tuthandı. 1867 cıldan bügüñe deri türleñiwle ua ullanı bolğandıla.

0001-1867 cıllada bütew ata-bababız bayı-carlısı malçılıq bla çaşağandı. 2009 cılda qaraçaymalqarnı malçılıq-tuwarçılıq bla çaşağanı em köbü bolsa cüzden otuzu-qırqı bollur.

0001-1867 cıllada ata-bababız birça teri-cün kiyimle kiygendile, birça et-ayran aşla aşığandıla, birça üynü başı açıq ocaqları bolğandı, birça tuqum-tiyre bolub çaşağandıla. Bütünlükde qaraçaymalqar camağat köbüsüne sintetika kiyim kiyedi, konfet-tort qatış aşla aşıydı, üyleri gaz radiatorla bla cılıtladı, orus-çerkes içinde qatış çaşaydı.

0001-1867 cıllada da uzaq em cuwuq üyürle bla kesi tilinde kereklişin añılata bilgendi. 2009 cılda, başha türk üyürleri añılağan qoy, cartıbiz kereklişiça biri-biri bla ana tilinde söleşmeydi!) *(Söz üçün, cırçı Semönlanı Qaltur 18 ömürde Qabartığa, Qumuqqa em Noğayistaña barıb cırları bla öç ala turğandı. Qumuqlulanı, noğaylıları, türk tilli qabartılulanı cırların añılab, kesi cırların! alağa añılatıb alğandı öçleni. Belgisiça, cırlağannı añılağan a qıyındı, söleşgenni añılağandan ese.)*

Alay bla milletibizni eki miñ cıl içinde çaşawun-turmuşun teñleşdirgende: 0001 cıldan 1867 cılğa az türleñendi, 1867 cıldan 2009 cılğa bek ulla türleñendi derge bolluq buz.

Malçılıq turmuş türleñmegeñça bolğanın bilsek, ata-baba üyürleri camağat quramı, atawul-tuqum-qawum quramları da türleñmey turğanın añılaybız.

Alay bla burun gunalanlada, gunbulğarlada, gunmanlada, hazarlada başha cuwuq üyürlede camağat quramı Ullu Qaraçayda 1867 cılğa bolğandı. **Bu öümnü tüzge sanasaq, bugün Qaraçayda adamnı üç-tört tuqum atı bolğança burun üyürleri-qawmları üç-tört atı bolğandı. Amı üçün uşaş-cuwuq üyürleri (qawumnu) har birini atı başha ayıladı deb, başha millet etib turğan ters boladı.** Söz üçün, burun Ullu-Gitçe Qaraçaynı cerinde çaşğan gunman, alan, barsil, bulğar, hazar üyürleri bir-birinden ayırğan ters boladı.

167

3.3. Eski üyürleri atı

tuqum atdan em adam atdan bola turğandı

Bu öümnü açıqlarğa arab milletden bir ülgü keltireyim. 1902 cıl arab **Sawd tuqumdan** Abdel' Aziz qazawat etib **Er-Riyad*** el'çikni, 1912 c. Nec cerni (qıralnı), 1925 c. Mekkanı, 1926c. Hicaz cerni (qırılını) alğandı. Abdel' Aziz 1932 cıl Hicaz bla Nec qıralları, köb arab üyürleri birikdirib, kesi qıral patçahı bolğandı. Devletni atına kesini tuqumu bla **Sawdi Arabistan Patçahlığı*** at atağandı. Bugün Sawdi Arabistannı cercüzü 2 218 000 km² (Bütew Şimal Kavkaznı cerinden on kerege ulludu!), adam sanı 28 million boladı. Sawdi Arabistanda çaşğan 28 mln adamnı millet atı sawdilile/sawdlula (sawdovtsı!) bolğandı. Alay demek, quru eki tobuq çaşaw uzunluğı zamanda, 70-80 cıl içinde patçahnı tuqum atı cıyırma segiz million adamğa millet at bolub begigendi!

*Bu ülgüğe uşaş alan (türk) halqlada ertde çaqlada köb kere bola turğandı. Söz üçün cuwuq tarihde han boluşçu Noğaynı atından noğaylıla, Özbek hannı atından özbeklile (üzbeclile) bolğandıla. Bügün alan (türk) millet tuqum atlada **-er,- men** cikleri bolğan bari burun erkişi at bolğandıla: Bulğa+er (bulğar), Tart+er (tatar), Baca+er (macar), Toq+er (tohar), Dük+er (düger) .. d.a.k. Türk+men (turkmen), Gün-men (gunman), Er+men (ermen) d.a.k. Bügün bu atla milletleni atlarıdıla.*

Endi añlaybız: bir tuqum oñlu bolsa, cuwuq em honşu tuqumlanı birge cıya em boysundura, oñluraq tuqumnu atı bla qalğanla aytıla turğandı. Alay bla bir başçı tuqumnu atı sawlay üyürge cañı at bola turğandı. Bir üyürnü üç-tört atı bola turğandı. Tarihibizde kerti bolğan zatları esgersek sawlay Kavkazda 19 ömürge deri başçılıq etib turğan bir alanhazar üyür bolğanı açıq boladı. Ol üyürnü (halqını) atı zaman uzununda birer başha aytılsada bir tuqumlu em cuwuq qarnaş tuqumlu bolğandı.

(gunnu-gunman-kuman, gunalan-gunbulğar, alan-barsil-basiyan-aors-as, bulğar-bolğar-balhar-buhar, hazar-azar-azer-qazaq, alanhazar, alanbulğar, tawlu/qaraçay alan tawlu/qaraçay hazar, tawlu/qaraçay bulğar, tawlu/qaraçay gunman, tüzlü alan-hazar-bulğar dağadı başha tuqumlu üyürle. Bıladı tışında başha milletlede başçı bolub atların alağa qoyğan ata-babalarımız: çerekas, abhaz-abaza-ebeze-ebze, miñerel, qabar, çeçen, as-ovs-düger, ermen, awar-avarlı d.a.k. başhala...)

Qaynaqla:

- 01* . Aliev U.B. «Sintaksis karaçaevo-balkarskogo yazıka» Moskva 1973c
1. Caraşwlanı Zaynaf «Canıwarlanı dun'yası» Nal'çik 2005c 132-135betle
2.Wikipedia orus versiyada «Colbars» söz
3. İgor' Akimuşkin,«Cizn' civotnıh», 1971g.,
<http://gepard.org/akimush1.html>
4.Orus Wikipedia «persı» söz
5. orus-tegey/düger sözlük, tegey/düger-orus sözlük
<http://slovar.iriston.com/index.php>
5. İñliz Wikipedia «Parsua», «Old Persian» sözle
6. Botaşev M.O. «Karaçaevo-balkarsko-russkiy terminologičeskiy slovar' ob'ektov prirodi» Narsana 1998g
7. Kipkeeva Z.B. "Narodı Severo-Zapadnogo i TSentral'nogo Kavkaza" Moskva 2006c.129-130 betle

8. <http://bulgaria-is-alive.com/simvoli-dracon.html>
9. K.M. Tekeev «Karaçevtsı balkartsı» Moskva 1989c 138-145 betlede
Bu makaleni cazğanda qaynaqğa tüşgen Botaşev M.O. «Qaraçaymalqar tabiğat sözlüğü» bla Caraşıwları Zaynafı «Canıwları dun'yası» başha hayırlañan sözlükle:
10. Russko-karaçevobalkarskiy slovar' Moskva 1965g (Orus-qaraçaymalqar sözlük)
11. Qaraçaymalqar-orus sözlük Moskva 1989g
12. Qaraçaymalqar tilni añlatma üçtomluq sözlüğü, Nal'çik ş. 1-çi tom-1996c, 2-çi tom-2002c, 3-çü tom-2005c.

"Qaraçay millet komiteti em Qaraçay Oblast-(QO)" avgust 1942c.-yanvar 1943c. Unutulğan em taşa tarih

4.1. Birleşgen ese-birdi!

Ullu Qaraçay bla Malqar (Gitçe Qaraçay) burun bir Qaraçay ceri bolğanın begitir için, 1942c. quralğan kollaborant* Qaraçay oblastnı üsünden cazarğa kerekdi. Kommunistleni vlastı ketib, köb dokumentle açılıb, camağat halı erkin bolğanlıqqa, qazawat cıllada quralğan Qaraçay oblastnı tarihi çasırılıb turadı. Stalinçi kommunistle begitgença qaraçaylıla bla malqarlıla birleşgen Qaraçay oblast teması büğüne deri cabılıbdı. Çasırılığan a ötürükni bir türlüsüdü. Ötürük tarih milletge qoranç, zaran keltiredi, igilik keltirmeydi.

Kollaborant Qaraçay Oblast quralğanı quru büğüñü Qaraçay-Çerkes Respublika cerin belgileb qalmay, Ullu Qaraçay bla Malqarnı (Gitçe Qaraçaynı) birikdirgen at bolğanın körgüztgen dalildi em kitabda cazılığan allay fikirge şağatdı. Sovet vlastı alanları bir birinden ayırğanlıqqa qaraçaylıla bla malqarlıla 1942 cılda birleşgen Qaraçay Oblast qurağanları alan milletde saqlañan birlikni em umutnu körgüztedi.

Bolşevikle 1935-1938 cıllada bardırğan reperessiyalağa köb qaraçaymalqar tamadala tüşgendile. Ala tawlu halqını bir eteyik degenleri için «burcuaznıy natsionalist» atda türmelede tas bolğandıla. Tawlu halqını, qaraçaymalqar milletni birikmek inneti 6-14 ömürlede çaşağan **Alan Kağanıtından** 15 ömürde Qarça qaytarğan **Bars eli Qaraçayğa** ötüb, büğüne deri saqlañan umutu em haqı boladı. Cazılığan sıltawlağa-nedenlege tayana, kollaborant Qaraçay Oblastnı tarihin bilirge, milletni başha tarihi bla birge çasırmay saqlarğa kerekdi.

4.2. Birleşgen Qaraçay Oblastnı tarihin çasırılmazğa tergewle bla bilgile

Tarihleni başlarını allı bla Germaniyağa qoşulğan Qaraçay Oblastnı tarihin çasırılmazğa haqıbiz bolğanına dalille bla bilgile, tergewle açıklarğa kerekdi.

Birinçi bilgi bla tergewle:

1941-1944 cıllada, Qaraçay bla Malqardan 19 miñ adam Qızıl Askerde em tışında İş askerlede (Trudovaya armiya) bolğandı. Bu sannı çığarır üçün belgili tsifralanı hıysablayıq. Söz üçün, 1939 cıl Rossiyada 74,6 miñ qaraçaylı, aladan Qaraçay avtonom oblastda 70,3 miñ adam, Çerkes avtonom oblastda 0,6 miñ adam bolğandı. Malqarlılalı sanı Rossiyada 42 miñ adam, Qabartı-Malqar respublikada 40,8 miñ adam bolğandı. 1941 cılını ahırına qaraçaylıları sanı 78,3 miñe, 1942cılını ahırına 80,2 miñe ceterge kerek edi. 1941 cılını ahırına malqarlılalı sanı 44 miñe, 1942cılını ahırında 45,1 miñe ceterge kerek edi. **Toplamı (birden) 1941c. qaraçaymalqar 122,3 miñ adam, 1943c. ahırında 125,3 miñ adam bolurğa kerek edi. Alay a Orta Aziyağa 67 miñ qaraçaylı, 37 miñ malqarlı köçürülgeni. Qaraçaymalqar birden sürgüñe tüşgen 104miñ adam bolğandı. Alay bla arada 21 miñ! adam tas boladı! 21 miñ adambızdan, 19 miñ adam qazawat frontlada em tışında iş frontlada küreşgeni! Bizniça gitçe milletge 19 miñ adam degen- bek ullan, bek awur sandı!**

(21 miñ bla 19 miñ arasında eki miñe cuwq adam bardı. Alada bılaydadıla:

1. Çerek özende Malqarda NKVD askerle 1942c noyabrda ceti cüzge cuwq günahsız adamnı, alanı içlerinde 155 sabiyñi qırğandı. (Çerek genotsidni qışha bilgisin "Çerek tragediyası-genotsidi" makalege qara kitabnı "Açıqlamasında").

2. Ullu Qaraçaydan nemçala bla birge 200 arba-200 üydegisi bla, Malqardan da 392 adam - qoşub sanağaña miñ bla carımğa cuwq tawlu ketgeni. Bu tarihlenni üsünden túbünde cazarma). Anı bla 21 miñden 2,2 miñni alıb, Qızıl Askerde, İş Askerde 18,8 miñ tawlu qazawat etgenin, işlegenin tuwra etebiz, açıq boladı.

Ekinçi bilgi bla tergewle:

1939 cıl Sovet Birleşde 170 mln. adam, alanı içinde 100 mln oruslu çaşağandı. Qazawatnı ahırında 1945 cıl alamanla (nemçala) canlı qazawat etgen orus askerçileni sanı 124 miñ adam bolğandı. (Vlasovnu «Orus Azatlandırma Askeri»-(ROA), kazak diviziyala, Orus korpus d.a.k. başhala). Qazawatnı al 1942-1943 cıllarında (kollaborant Qaraçay oblast quralğan cılda) nemçala canlı million bla carım sawutlu sovet adam bolğandı! Alanı carımından köbüsü- 800 miñ adamı orus soldatla-ofitserle bolğandı.

Sovet Birleşni halq deputatlarını Qurultayı* qurağan, A.N. YAKovlev* başçılıq etgen komissiya, 2.06.1989c. açıqlağan dokumentelege köre: 1941-1945 cıllada 851 miñ dezertir askerçiğe süd etilgendi. Alanı köbüsüne oqlatıw* caza* etilgendi! Evropağa eki- üç cüz arbada ketgen üydegilede sawut tutallıq tawlu eki-üç cüzden köb bolmağandı. Köbüsü da kommunistleni açılığından qorqub, üydegilerin alıb qaçıb barğanıdıla. Kavkazdan çıqğan 270-280 üy başçını birden nemçala canlı qazawat etgenñe sanasaq da - ala sawlay qaraçaymalqar milletni dört cüzünden biri 1/400 boladı. Nemça canlı bolub sawutnu qoluna alğan 800 miñ oruslu cüz bla cıyırmadan biri 1/120 boladı. Dezertirle bolub südğe tüşgen orus soldatları qoşsaq a andan da köb. Kertisi ol 270-280 sawut tutallıq erkişiden nemçala canlı sawut alıb qazawat etgen bolğan ese 20-30 adamdan köb bolmağandı. Bir tarihçibiz aythanlay, «sawlay Ullu Qaraçaydan çığıb nemçala canlı bolğan qaraçaylıdan ese, cañız bir Zelençuq qazaq stanseden nemça canlı bolğan adam köb bolğan edi...». Alay bla qaraçaymalqar millet "satlıq etdi, faşist nemçala canlı boldu" degen ullu ötürük aytadı. Tawlu halqdan nemçala canlı bolğan adamları sanın, protsentin alıb, orus halqdan çıqğan "satlıqla" bla dezertirle teñleşdirgeñe beş-altı kerege az bolluqdu. Allayla coqnu ornundadıla!

172

Alan tawlula orus halqqa, qıralğa dertlik etib nemçala canlı bolmağandıla. Alanı köbüsü kommunist partiyağa dertlik etib, NKVD-çılardan qorqub nemçala canlı bolğandıla.

Ontoğuz miñ erkişi Sovet Birleş canlı bolub sermeşgen zamanda, eki cüz erkişi da Germaniya canlı bolğandı deb milletibizge at-bet atağan em tarihin caşırğan ullu terslikdi. Milletibizni sovet-german qazawatda quralğan «Qaraçay oblast" (Qaraçay Vilayeti) tarihin caşırırğa em unutturğa haqıbiz da coqdu. Birikgen Qaraçay oblast quraluw Çerek genotsidi bla baylamlıdı, andan sora birleşgendi.

4.3. Nemçala bla ketgen alanları sanı

Bütew Ullu Qaraçayda nemçala canlı eki cüz adamdan köb bolmağandı. Qaraçaylılağa kir cağıb, at-bet atab küreşgen Poput'ko "İmenem VÇK" kitabını 290 betinde bu sannı begitib: **"Bayramuqları Qadını eki cüz atlısı"** bolğanın cazadı. Eki cüz atlı da üydegileri bla bir miñ adam bolluqdu. Nemçala Kavkazdan

qaçhanda, alanı birgelerine Qaraçaydan atlağa cegilgen eki cüz arba çıqgadı. Birgelerine aş ornuna tana-iynek da süre ketgendile. Poput'ko cazğan tsifranı begitib, nemçala bla birge ketgen qaraçaylılanı sanın tüzete, Bayçoralanı Muhammadnı qatını Bostanlanı Sulemenni qızı Asiyat, "1943 cılnı qışında Ullu Qaraçaydan eki cüz arbada eki cüz qaraçay üydegi çıqgan edik" deb haparlaşa edi. Har bir arbada bir üydegi, har üydegede da törtüşer-beşirer adam barğandı. Söz üçün, bir arbada törtewlen- Asiyat bla anı qoynunda gitçe qızçığı, eri, qayın anası ketgendile. ABŞ-da* caşab, 2003 cıl awuşhan, Botaş Hamit «Proklyataya polyana» kitabında bildirgenden arbasında törtewlen bolğandıla: kesi 21cılıq Hamit, eki gitçe egeçi, anası. Anı bla Ullu Qaraçaydan ketgenleni sanın 900-1000 adamğa sanayma. Malqardan ketgenle andan eki-üç kerege az bolğandı. Nemçala bla birge Malqardan ulusu-gitçesi, erkişisi-tişiriuw quru 392 insan ketgendi. Nevinka cerinde Ullu Qaraçaydan çıqganla bla Malqardan çıqganla bir-birlerine qoşulğandıla, bir-birinden ayırılmağandıla. Kerç' bla Qırımğa ötüb, birazdan Ukrainağa köçüb, andan Belorusiyağa, andan İtaliyağa 1944cıl cıyılğandıla. Alaydan Avstriyağa Al'palağa köçüb, tawlada buğa turub, 1945cıl avgust ayda köbüsü Türkge köçgendile. Talay üydegi alaydan Mısırğa, Avstraliyağa, Germaniyağa köçüb ornaşhandıla. 1960 cıllada birazı Türkden Amerikağa köçgendile. Qaçınçılarnı köbüsü adamlarğa qıyınlıq-zorluq etgen adamlar bolmağandıla. Al cıllada stalinçi rejimni oğursuzluğun-açılığın, körüb-sınab, Çerek genotsidin da eşitib, qorqa-qaça tışına ketgendile. Busağatda N'ü-Cersi Patersonda, Amerikalı Birleş Ştatlarında çaşağan qaraçaylılar (malqarlılar) aslaması, 1942 cıl qış ayda ol üç cüz arba bla ketgenleni tuwduqlarındıla. Ol eki cüz adam içinden bol'şeviklege qarşçı sawut alıb qazawat etgen cıyırma-otuz adam bolluqdu. *(Bılayda tohtab, bu oyumnu daliline "Açıqlamalada" "Çerek tragediyası-genotsidi" makalede beş soldatnı nença tawlu öltürallığın oqu)*

173

4.4. Kollaborant Qaraçay Oblastnı bir rayonunda ölüm bla boşalğan antisovet etimleri

Bügünü Gitçe Qaraçay rayonnu cerinde qaraçay politsaylanı çurumu bla bıllay antisovet işle bolğandıla. Nemçalağa qarşçı çığıb, partizan bola aylañan eki qaraçay kommunistni, busağatda Cağa elni tuwrası künbetde geben tübünde esleb, çağaçı politsayla (Aybazladan)

nemçalağa bildirgedile. Nemça vzvod (taqım) alanı birlerin Çoma-ulunu (Pregradna rayonnu 2çi sekretarın) öltürüb, ekinçisin Hubiy-ulunu (Uçkulan rayonnu militsiya naçal'nigin) cesirge alğandıla. Hubiy-ulu öllük cerinde politsaylanı biri anı allına süyelib, "bunu ura esegiz, alğa meni uruğuz" deb, Hubiy-ulunu canın saqlağandı. Anı alay etgen siltawu Hubiy ulu militsioner zamanında politsayğa ulla boluşhandı. Bu ekisinden sora Gitçe Qaraçay rayonnu adıg-çerkes em qaraçay politsayları Abuk qabaqdan bir çuwıt aptekarnı, em Uçkökenden bir çuwıt militsioner uçastkovıynı nemçalağa bildirtib tutdurğandıla. Narsanada çaşağan oruslula em kazakla narsanaçı çuwıtlula bla narsanaçı kommunist aktivistleni nemçalağa til etib tutdurub, ala oqlatıwğa* salıñandıla.

Çuwıtlula bla birge qaraçay politsayla nemçalağa bildirib tutdurub **Sılpağarlanı Muksim Geriy qızı** oqlatıwğa (rasstrelge) salıñandı. Muksim (Uqsum) Qaraçay oblastnı Baş sud'yası bolub turğandı. 1937cıl açı repressiyala başlañanında Muksimni atası qızın terslikleden keñ eter üçün südden qoymay çığarthandı. Nemçala Qaraçayğa kelir cıl Muksim bol'shevik partiyanı obkomunda instruktur bolub işlegendi. Ma sawlay 20miñlik Gitçe Qaraçay rayonda qaraçay politsaylanı til etgenleri bla beş ölüm bolğandı. Başha rayonladan haparım coqdu. Bu haparlanı qartladan eşitib cazama. Bügünlükde qazawat bolmağan QÇR-nı, Gitçe Qaraçay rayonunda cıl sayın artıqlıqdan, kriminaldan 11-12 ölüm boladı. Teñleşdirirge bilgi: Çerekde NKVD-çi* murdarla tört-beş kün içinde 700 günahsız sawtsuz tişiriwlanı, qartlanı, sabiyleni qırğandıla.

174

4.5. 20 miñlik rayonda cañız bir antisovet sermeşiw

Sağış ete bilgen adam bir tarihni üsü bla başha tarihni igi em tüz añlarıqdı. Çerek özende NKVD-çıla 1942cıl noyabr' ayda banditge sanab, 700 günahsız adamnı qırğandıla. "1500 banditni qırdıq, ol sermeşiwlede 5 soldatıbiz öldü " deb raport cazğandıla. Bu raportnu ötürük bolğanın körgüztür üçün, Çerek genotsidden üç aydan sora quru bir adam bla NKVD-çile üç künnü etgen uruşnu tarihin cazama. Cıyırma miñ adamı bolğan Gitçe Qaraçay rayonda 1943 cıl NKVD* askerle bla cañız bir politsay sermeşiw bardırğandı. Nemçala Kavkazdan qaçanda ala bla ketmey üçkökençi **İcalanı Husey** rayonda buğub qalğandı. German okkupatsiya zamanda ua Husey politsay bolub, elçilege açılıq etmese da, kommunist aktivistlege hını

söleşiwçü, uşkok tağıb, atha minib elde örge-enişge aylanıwçu bolğandı. Alğa ua sovet vlast bla qayğıları bolub türmege tüşgen haparı da bardı. 1930 cıllada 36 cıllıq kolhoz başçısı **Sılpağarlanı Nanı ulu Hızır** öltürülgendi. Şağat bolmağanlıqqa Hızırnı cuwuqları, Hızırnı murdarına Huseyni sanab turğandıla. Cazğı suwuq keçeleni birinde NKVD-çi soldatla Huseyni üyüne kelirin marab turub, kelgenin körüb, üyün tögereginden alğandıla. Huseyge "üyden çıq" deb buyruq bergenlerinde, Husey terezesinden nartüh başhasına çıñab, qarañıda qurşowdan ıçıñandı. Alay a sovet soldatla Huseyni qaçhan ızın tutub sürgendile. Husey Üçköken suw ızı bla, Toqlu Baw Tüzñü* üsü bla busağatda Vodovod* atlı elçikden 2 kilometr özenni örge çığıb Bayçoraları turğan qoşha cetgendi. Otda suw bolğan çuruqların-çındayların kebdirib, awuzlanıb, qoluna ayran-gırcın alıb qoşdan çıqgarğa NKVD-çi asker ızından cetgenin eslegendi. Huseyni qaçar, buğar ceri bolmay, qoş qatında, burnu çeget bawurğa qarab turğan qayağa örlegendi. Örleb qaya tübünde bir ıñıq tabıb buqğandı. Men sabiylikde alayda çalqı çalğanma. Ol qayağa "Huseyni teşigi" dewçen edile. "Huseyni teşigine" örlerge bolluqdu- tüşgen a bek qıyındı, tabsızdı. Teşik da, dorbun da tüyüldü, tik cerden 5 metr miyklikde, qayada bir taphırdı. Qayanı başına deri miyikligi 30 metr bolur. Huseyni haparın meñe aythan Bayçoralanı Seypul, ol zamanda qoşda 14 cıl bolğan çaşçıq bolub, şağatlıq ete edi. Askerçile cuwqlaşanda, Husey uşkogundan atıb uruş başlañandı. Seypul aytıwdan Husey birinçi atmasa askerçile anı miyikde qaya taphırda eslemey keterik edile. Alaydan Husey tüşmey, qızıl soldatları da qatına qoymay eki keçe bla üç kün turğandı. Uruş etgende Husey bir askerçini öltürüb, ekinçisin caralı etgendi. Alay bir zamannı içinde Huseyni bir vzvod asker (25-30 askerçi) ne cesirge alalmağandı, ne öltüralmağandı. Qızıl ofitserle Huseyni atasın, anasın, qatının keltirib "qayadan tüş" deb tiletib körgendile. Bolmağanında üçünçü kün qayanı başından cıcım bla tobnu (dinamit) salındırıp, Huseyni qatında atılıb, Huseyni alay öltürgen edile. Tob atılğandan sora NKVD-çi soldatla kesleri minerge Huseyni uşkogundan qorqub, qoşdan qaraçay çaşçıqları qayağa sürüb örletgendile! Ölgeni bla saw qalğanına qarathandıla çaşçıqlağa! Andan sora Huseyni ölügün aq atına qablab, alıb kelib, Üçköken şkolnu arbazına atıb, eki künnü da elügün basdırırğa bermey turğandıla.

4.6. Qaraçay millet komitetni al quramı

Başçı (predsedatel')- Bayramuqlanı Qadı Qaitbiy ulu, 33 cılda
(*Catdaynı gitçe qarnaşı. Ullu qarnaşları Dobay, Aliy em egeçi bol'şevikleni qollarından ölgenleri üçün, bol'şeviklege bek dertli bolğandı.*)

Başçını birinçi orunbasarı Bayçoralanı Muhammad.
Sovet zamanda Nal'çikde institutnu boşab, qazawat allında şkol ustaz bolğandı

Başçını ekinçi orunbasarı Sılpağarlanı Abdullah Mırtaznı çaşı.
(*Biçençileni Hakonu çaşı Mırtaz kulakga sanalıb, mülkü sıyırılğandı, anı üçün Abdullah da Sovet vlastha dertli bolğandı. Busağatda Gitçe Qaraçayda Tereze qatında "Dorbunla" kafeni ornunda Mırtaznı 1920 cıllada qoşu bolğandı. Abdullah da qazawat başlañınçı tamada bolub OblZagotskot upravlenieni direktoru bolub işlegendi.*)

Narsana şaharnı burgomistiri- Koçharlanı Hacı-Murat
Qazawat başlañınçı Narsanada baş dohtur bolğandı. Nemçala Narsanani alğanda, caralı nemçalağa qaray, ala bla igi tanışhandı. Sora german baş ofitserle Hacı-Muratnı Narsanağa burgomistr eterge razı bolğandı. Hacı-Murat sentyabr' 1942-yanvar' 1943cılğa deri Narsanani şahar başçısı-burgomistri bolğandı. Qaçhan nemçala bla birge Evropağa ötgendi. 176

Oblast politsiyanı tamadası Laypanlanı Muratbiy (alğa Kızıl Askerde ofitser bolğandı), anı orunbasarı Mağayalanı YApon

Qaraçaynı qadısın Kubalanı İbrahim (*alğa apendi bolğandı*)

Finans bölümünü tamadası Bayramuqlanı Azret, anı orunbasarı Canibeklanı Abüsüp

Cer mülk bölümünü tamadası Haçırlanı Hasan

Satır-alıwnu bölümünü tamadası Abayhanlanı Dew

Transportnu bölümünü tamadası Begewllanı Ahmat (alğa obkom partii "Revolütsiya i gorets" jurnalnı baş redaktoru),

Şkol-bilim otdelni em "Svobodnıy Karaçay", "Tawlu çaşaw"

(Gorskaya cizn') gazetleni baş redaktoru- Qarakötlanı Qanşaw (*alğa Uçkulanda şkol ustaz*)

Komitetni cuwablı sekretarı Hubiylanı Adam, anı orunbasarı Bayçoralanı Halif

Narsanada politsiyanı tamadası- Kappuşlanı Hıysa.

(Qazawat allında Qaraçay avtonom oblastda obldorotdelni tamadası (Qaraçay oblastnı collarına qarawçu bölümnü tamadası) bolub, qazawatha leytenant çında ketgendi. Qazawatdan başha qaraçay ofitser nögeri bla dezertir bolub, nemçalanı allı bla qaythandı. Nemçala bla ketgendi. Ukrainada qaça-buğa aylañan Qızıl Askerge tört qaraçaylı bolub cesirge tüşgendile. Birazdan Hıysa bla nögeri es cıyıb, törtüsü cabılıb turğan üyüçküni qabırğasını tübüin qazıb çığıb qaçhandıla. Başha ekisi qarıwsuzluqdan qaçalmay, südge tüşüb, on cıl türme azab çegib, Orta Aziyağa qaytıb hapar aythandıla.)

QO tarihte atları ayılğan adamlığa igi-aman degen, alağa bağa bergen coqdu, quru bolğan zatnı cazğan bolmasa.

1942c. noyabr'da Ullu Qaraçay bla Balkariya birleşirge onowdan sora, 21 dekabrda "Qaraçay millet Komitet"-ni tizmesine Malqardan adamlı kirgendile. (Alanı atların qabil etilgen birleşiw-sözleşmeni üsünden ayılğan makalede túbünde oqursa)

*Ahırında bu adamları köbüsü tış qırallada cerleşgendile, birazı NKVD türmelede tas bolğandıla. Men bilgenden **Bayramuqları Qadı** Amerikanı Birleşgen Ştatlarına ötüb, **Sılpağarları Abdullah Türkge** ötüb, **Bayçoraları Muhammad** Avstraliyağa ötüb - sağınılğan qırallarında qartlıqda awuşhandıla, **Laypanları Muratbiy, Hubıyları Adam** NKVD-ni qoluna tüşgendile.*

177

4.7. Narsanada Oraza bayram

Oraza bayram 1942cıl 9-çu (cumakün), 10-çu, 11-çi oktyabr'ğa tüşgendi. (Oraza bayramnı Poput'ko "*İmenem VÇK*" kitabında cañılıç 16-17 noyabrğa köçürüb cazadı). Al cıllada bol'şevikle din bla qazawat etib turğanları üçün, Qaraçay millet komiteti oraza bayramnı ullu quanç em azatlıq bayram eterge umutlu bolğandı. Narsana cuwğunda elleden (Qaraçaydan em Malqardan) adamları çağırğandı. Oraza-bayramğa Zelençuk, Cögetey, Narsana kazakla bla nemçala da qoşulğandıla. Bu haparnı Kappuşları Hacı-İshaq onbeş cıl bolğan caşçıq, Abuk qabaqdan nemça soldat cürütgen avtobus bla Narsanağa barıb, bayramnı kesi körüb aytadı. Narsanada mal bazar boluwçu cerde (bügün alayda Kutuzov oram bardı) kazakla em qaraçaylıla köb adam cıyılıb, mitiñ etgendile. Mitiñde nemça ofitserle, tawlula, kazakla söleşgendile. Bir kazak general cılamsırab bol'şeviklege qarşçı bola, tawlulaları oraza-bayram bla alğışlağandı. (Qılıç Girey

general bolurğa bolur). Sora adamla temir colnu vokzalı qatında Kurzalğa ötgendile. Kurzalğa quru propuskları bolğanla kirgendile. Kurzal busağatda Kislovodskaya filarmoniya bolub turadı. Sabiyleni iymey, ala tereklege örleb uzaqdan qarağandıla. Kurzal içinde qazanda bişgen etle, ayran, şorpa, hıçın aşla bolğandıla, toy etgendile.

Birazdan tawlu em orus kazak atlıla bir safda üçüşer bolub, Kurzalnı allı bla ötgendile. Üç cüzden aslamıraq atlı parad etgendile.

(Poput'ko kitabında eki cüz qaraçay atlı bolğanın cazadı). Atlı safları allında törtewlen barğandıla: em alda Narsanını burgomistri Koçharlanı Hacı-Murat, anı ızından üçewlen bayraqları bla bolğandıla. Alanı biri Narsana politsiyanı tamadası Kappuşlanı Hıysa. Hıysanı qolunda otuzunçu cıllada bol'şeviklege qarşçı qozğalıwda (vosstaniyada) tutulğan qaraçay bayrağı bolğandı. Ekinçisi kazak abıçar qolunda qolan kazak bayrağı bolğandı.

Üçünçü atlıda german bayraq bolğandı.

Bu oraza bayramğa nemçala bla Evropadan kelgen aq emmigrant Holam özenini biyi Şaqmanlanı Pago da qoşulğandı. Poput'ko Pagonu birgesine Efendileni Bagawtdin bolğanın cazadı. German askerle Balkariyanı alğanda, Malqarnı (Balkariyanı) Qabartıdan ayırıp Malqarnı burgomistiri Bagawtdin bolğandı. 10-11 oktyabr'da Oaza bayramda Narsanada Pago bla Qadı Qaraçay bla Malqarnı birikdirige onowlaşandıla. Oktyabrını ayağında Balkariyanı Qızıl asker german askerlege qoyğandıla.

Oaza bayram oktyabrğa tüşgende, Qurman bayram dekabrını art künlerine tüşüb, ol da musulman adetdeça bayramlañandı. Alan hılqı Orazanı-Qurmannı nemçala Kavkazğa kelgenleri üçün bayram etmegendi. Poput'ko em başha cazıwçula qaraçaylıla em başha kavkaz milletle* musulman bayram etgenlerin çasırbıp, qaraçaylıla nemçala kelgenine bayram etgendile deb ötürük cazadıla. (*Qabartı kollaborantla Nal'çikde nemçalanı çaqırıp, Oaza-Qurman bayramlanı bardırğandıla. Gitlerge sawğağa atını ala ol zamanda bergendile*). Bol'şevikle açıq eterge qoymay turğan islam bayramlanı tawlu halqı bayram etgende, nemça faşistle kesleri "islam diñe sıy berebiz" deb qoşulğandıla. Musliman camağatı Oaza bla Qurmannı Moskva şahar quralğınçı, faşistleni atı ayılğınçı bayram etib, bağalatıp turğandıla. Bügünlükde qaraçaymalqar halqı, islam duniyası bla birlikde, nemça faşistle em orus kommunistle vlastsız

bolğandan sora da, islam coruqnu toltura Orazi-Qurman bayramları etib turadıla.

4.8. Ullu Qaraçay bla Balkariyanı (Gitçe Qaraçaynı) 1942c. birleşiwü

Stavropol' şaharda oktyabr' ayda 1942cıl alman (nemça) okkupatsion aralığı bolğandı. Aq general Sultan Kılıç-Girey eki-üç qaraçaylı bla Qaraçaynı atından oktyabr'nı 22-de, alman okkupatsion vlastlardan Azat Qaraçay Respublika- "svobodnaya Karaçaevskaya respublika" qurarğa erkinlik tilegendile. Al makalelede sağınan Sultan

Kılıç Girey köb qaraçaylını tanığandı em ala bla şohluc cürütgendi. Qılıç Girey nemçaları boluşluğı bla quralğan kavkazlı aq emmigrantları "Şimal Kavkaz millet komitetine" başçı bolğandı. German okkupatsion aralığı "Azat Qaraçay respublika" atını qabil etmegendi. Qaraçaynı qırallığı Germaniyağa qoşulğan "Qaraçay oblast" halda qalğandı.

1942 cıl 16-17 noyabr'da Narsanağa Balkariyadan keleşile kelib, Qaraçay millet komiteti bla tübeşiw boladı. Keleşile Malqarı burgomistiri Efendileni Balawtdin bla Evropadan kelgen aq emmigrant Şaqmanları Pago (Holam özenden biy) emda alanı nögerleri boladıla. Birikgen Qaraçay Oblast quralğanın "edinaya samostoyatel'naya administrativnaya edinitsa Karaçaevskaya oblast'" bayamlaydıla. Bu işge atab tawlula ullu bayram etedile, atları çarsha çabdıradıla. *(Poput'ko bu bayramnı uraza bayramdı deb cañılıç cazadı. Kertisi bla uraza bayarm 1942-çi cıl 9-10 oktyabrğa tüşgendi)*

Bu Qaraçay Oblastha bugünü Qaraçay bla bugünü Malqarı halqı em ceri birden kirgendi. Qaraçay millet komiteti Mikoyan-şaharda çığarğan "Tawlu çaşaw" gazette alan halqını birleş sözleşmesi bayamlañandı. Sözleşme qağıtha qol salğanla: qaraçay halqını atından Qaraçaynı başçısı Bayramuqları Qadı, Karaçay millet komitetni promışlennost' bölümünü başçısı Bayçoraları Hacı-İshan, Narsana şaharını burgomistiri Koçharları Hacı-Murat, malqar halqını atından Malqarı burgomistiri Efendileni Balawtdin, Töben Çegemni başçısı Ul'başları İbrahim, malqar halqını deputatı Canhotları İshan bolğandıla. Sözleşmede orusça cazılıb, birinçi punktu bılay başlañandı: "Qaraçay bla Balkariyanı halqını tili-dini birdi, adeti-halisi-turmuşu birdi, artıqlıq bla bir-birinden ayrıılğan halqbız, endi

biz bir bolurğa innet alğanbız...". Qaraçay oblastnı aralıǵına Narsana şaharnı saylaǵandı.

1939 cıl Narsanada 51 miñ adam (içlerinde 2,5 miñ qaraçaylı), Mikoyan-Şaharda 6 miñ adam, Qaraçay avtonom oblastda 150,3 miñ adam, Malqarnı dört malqar rayonunda 50 miñ adam çaşaǵandı. Alay bla kollaborant Qaraçay oblast 250 miñ adamnı, 17 miñ kvadrat kilometr cerni birikdirgendi. Narsanani cerin sanamasañ bu cer qaraçay malqar millet 19 ömürde çaşaǵan em Rossiyağa kirgen zamanda bolǵan cerleni tutadı.

1942cıl 21-çi dekabr'da Qaraçay oblastha Stavropol' kraynı qıbla cerinde Predgornıy rayon qoşhandıla. Bu künden sora üç ıyıq ketib, german askerle Qaraçaynı cerinden qaçadıla. Qaraçay bla Malqarnı birleşi eki aydan az zamannı boladı.

4.9. QO-mı 1942c. avgustda -1943c yanvarda tarih künlari (hronologiyası)

10-çu avgustda 1942cıl nemça (alman) askerle Çerkessk, Narsana şaharlanı aladıla.

12 avgustda Hurzuk-Uçkulan ellege cetedile,

15 avgustda Qaraçaynı batısı-Urup-Laba özenle nemçalanı qollarına tüşedi.

14-16 avgustda german okkupatsion vlast Mikoyan şaharda, Qaraçaynı bütew rayonlarında calların-haqların da belgileb, sovet vlastha qarşçı bolǵan em camaǵat cumuşnu bacarlıq adamladan (qaraçaylılardan, kazaklardan) administratsiyala salǵandı. Söz üçün Narsanağa burgomistirge (başçıǵa) buyruq halda qaraçay dohturnu salǵandı. Ellede camaǵatnı cıyıp alman (nemça) soldatları öltürsegiz har bir alman askerçini ornuna cüz adam öltürülüküz deb qorquthandı. Ullu ellede nemçala canlı işlerge izgenleden 3-4-5 politsaynı işge alǵandı.

16 avgustda Ullu Qaraçay bla Gitçe Qaraçaynı (bügüñü Balkariyanı) ayırǵan 4130 metr miyikliǵı bolǵan Hotü Taw awuşnu taw eger german askerçile cerlegendile.

17 avgustda taw eger german askerçile Miñi tawnu tuwra tübünde (bügüñü Malqarnı ceri) "Priüt Odinnadtsati" gostinitsanı (qonaq üynü) alıb alayda ornalǵandı. Avgust-sentyabr' aylada Bashan özene tüşelmeğendile.

25 avgustda german eger taw diviziya "Edel'ves"-ni askerçileri Miñi-Tawnu töppesine german asker bayraqnı taqğandıla.

Sentyabrda "Qaraçay millet komitet-Karaçaevskiy natsional'nıy komitet" quralğandı.

9-10-11 oktyabrda "Qaraçay Millet Komiteti" Narsanada Orazabayramğa atab ullu cıyılıw, toy-oyun etgendi.

19 oktyabrda Qaraçay millet komitet Qaraçay oblastda kolhozlanı quruturğa em kolhozlanı malın-cerin adamla arasında üleşirge buyruq çığarğandı. Kertisi bla bu zamaña kolhoz mallanı tawlula kesleri arada üleşib bolğandıla.

22 oktyabrda Stavropol' şaharda ornalışhan alman okkupatsion aralıqqa "Azat Qaraçay Respublika- svobodnaya Karaçaevskaya respublika" qurarğa tilek qağıt bergendile. (Avtorları aq general Sultan Kılıç-Girey bla kelgen aq qaraçaymalqar emmigrantla Şaqmanlanı Pago, Kelemet ulu em Qaraçay Millet Komitet.)

26 oktyabrda Nal'çik şahar german askerleni vlastına köçgendi.

16-17 noyabrda Narsanada Qaraçay bla Balkariya (Gitçe Qaraçay) atından birleş sözleşme cazılıb «Qaraçay oblast» atda birigedile.

Kelişiw qağıt cazadıla. "Qaraçay millet komitetine" Balkariyadan adamla kiredile. Bayram etedile.

28-30 noyabrda Çerek özende Balkar'yadan çığıb barğan NKVD askerle beş malqar elni bütew adamın, ceti cüz insanrı ullan- gitçesin, tişisin-erkegin ayırmay, genotsid etib qırğandıla. (Kölüme kelgen bla bu eki iş bir-biri bla baylamlı bolğandı. NKVD banditle tawlulağa dertli bolub günahsız adamlanı andan qırğandıla.)

10 dekabrda Çerek özenine nemça em rumın askerle kirib Qaraçay bla Malqar birden qışa zamaña Germaniyanı vlastına tüşedi.

21 dekabrda nemça okkupatsion vlast Qaraçay oblastha Kavminvodi regionnu qoşub ullaıladı.

31 dekabrda 1942cıl Çerek özeden alman askerle çığadıla

6 yanvarda 1943 cıl Nal'çikge Qızıl Asker kiredi

10 yanvarda 1943 cıl Narsanağa Qızıl Asker kiredi

12-14yanvarda 1943c Qaraçay millet komiteti Qaraçaynı cerinden çığadı. Kollaborant Qaraçay oblastnı tarihi boşaladı. Kommunist vlastından qorqan qaraçaymalqar arbala german askerle bla birge Qırım taba colnu tutadıla.

17 yanvarda alman askerle Qaraçay avtonom oblastnı cerinden toluşu bla çığadıla
19 yanvarda Çerkessk şaharğa, 22 yanvarda Mikoyan-Şaharğa Qızıl Asker kiredi.

4.10. Çerek tragediyası em genotsidi

1942 cıl Kavkazda barğan sovet-german qazawatda eki asker da Qaraçaynı-Balkariyanı şaharlarında, ullu ellerinde garnizonla, asker bölekçikle tuthandıla. Tawlada bütew collanı bekleb tururğa qarıwları da adamları da cetmegendi. Qorquwlu bolsa da bek kerekli bolğan tawlula taw colla bla at bla bir elden bir elge, bir özenden bir özeñe cürügendile. Qızıl Askerni em german askerni casusları da cürügendile. Anı bla 16-17 noyabrda Narsanada bolğan cıyıwları em qaraçaymalqar birikmek onowları eşitirge izlegenle eşitgendile, bilgendile.

NKVD-nı 37-çi askerni askerbaşı general Kozlovnu: "Orta Malqarnı ellerin quruturğa" buyruğun toltura em Kozlovğa boysuñan 11-çi diviziyanı komandiri Şikinni buyruğun toltura, kapitan Nakin başçılığında 150 askerçisi bolğan otryad 26.11.1942cıl, Nal'çikden bek uzaymağan Fanernıy zavoddan Çerek özenni Saltı eli canına atlañandı. (Tamada leytenant Seskov, 9.12.43c. cazğan doklatından, TSA MO SSSR*, f. 37A, on. 8900, d. 33, l. 270, 271)

28.11.1942c ertden beş sağıatda Nakin raport cazadı: "Saltı elni ariwladım. Elde 1200 ölük bardı. Banditleni bir kesegi Oğarı Malqarğa qaçdıla. Otryadımda eki qızıl-askerçi öldü, cetisi caralı boldu" (TSGASA*. f. 38677, op. 1. d. , l. 12)

Bu raportha soruw çığadı. Sawutlañan "banditle" bla keçe uruş etib, qızıl askerçileden quru eki soldatnı qurutub, "banditleden" 1200 adam qırırğa küçleri qalay cetdi? Oğese ullusun-gitçesin ayırmay elni birdenmi qırdıla?

30.11.1942c segiz sağıat iñirde cazıb, Nakin Şikiñe cañı raport aşıradı: "27 noyabrdan 30 noyabrğa beş elni quruthanma: Oğarı Malqar, Saltı, Künnüm, Oğarı Çeget, Gılaş. 1500 adam qırğanma (aladan 90 bandit, 400 sawut tutallıq erkişi, qalğanı tişiriwla bla sabiyle...), Darumenidze bla Kagladzeni bandaları alğan tobnu taqımından* qızıl askerçile keldile (qaçıb). Qızıl askerçile bildirgenden banda da 150 adam bardı.... otryadımda 14 caralı bla 3 öltürülgen soldat qorançım bardı..." (TSGASA, f. 38677. op. 1, d. 5, l. 15.)

Bu raportha biyağı em cañı soruwla çıǵadıla. Sawutlañan "banditle" bla keçe uruş etib, qızıl askerçile quru üç askerçilerin qoranç etib, "banditleden" ua 1500 adam qırırǵa küçleri qalay cetdi? Oǵese ullusun-gitçesin ayırmay halqını birdenmi qırdı? Banda başçılını tuqumları ua tawlu tuqumla tüyüldüile- gürcü tuqumladıla! Gürcü banda bla qazawat etgende günahsız tawlu tişiriwla bla sabiyleni qırırǵa ne işi bardı Qızıl Askerni?

Nemçala Çerek özenden çıqǵandan sora stalinçi bol'shevikle qızıl askerle qırǵan adamları bir bölegin atların tabıb, 13.06.1943cıl eki ötürük akt cazǵandı. Etilgen genotsidni, "qartları,tişiriwları, sabiyleni nemça faşistle 6.12.1942c qırdıla" deb ötürük cazǵandı. Bu aktda Oǵarı Malqarda qırılǵan 310 adamnı atı bardı. Aktda "nemçalaǵa boluşhanları" atda üç tawlu tuqum bardı. Bu üçüsü bolǵan bolurla NKVD-çıla bla qazawat etgen. (TSGA KBASSR*, f. r-290. op. 1, d. 19, l. 1-6)

Ekinçi 15.06.1943c cazılǵan aktda Gılaş elde NKVD asker qırǵan 63 adam at açıqlañandı. Bu adamları da nemça faşistle qırǵandı deb cazǵandı.

(TSGA KBASSR, f. r-292, op. 1, d. 69, l. 1-2.)

1990 cıllada balqar aktivistle bu canıwarlıqını, genotsidni haqına Qabartı-Malqar Respublikanı atından cañı tintiw etdirgendile. Qabartı-Malqar Respublikanı Baş Sovetini Prezidiwmu quraǵan Kommissiya tüz qarab, kertilikni bayamlab QMR Baş Soveti Begim alǵandı: **"Çerekde 1942cıl bolǵan işleni tintgenden açıqlandı, 1942c 27-çi noyabrdan 1942c 4 dekabr'ǵa deri NKVD-nı otryadı banditle bla qazawat etgen at bla 700 hatasız adamnı oqlathandı, qırǵandı (aladan 367 atları belgilidi, içlerinde 16 cıllan gitçe 155 sabiy bolǵandı), 519 üy küydürülgendi, 500 iynek, mal sürülgendi...".** QMR-nı Baş Sovetini Başçısı H.Karmokov, Nal'çik ş., 19.11.1992c. (№ 1290-XII-II., Qabartı-Malqar Respublikanı Baş Sovetini (Parlamentini) Bүgүnkü Arhivi)

Temabızdan uzayıb barabız.

Çerek genotsidin tolu bildirgen başha köb tarih dokumentle bu internet adresde salıñandı:

<http://real-alania.narod.ru/turkalan/qyr/1cherek.htm>

Biz analiz etsek tüzün añılarça köz tuwrada turǵan açıq zat bardı. Hatası-hıyanatı bolmaǵan 700 adamnı qırıp, alaǵa da "1500 bandit em alanı boluşçuları" at atab cazǵarǵa NKVD-çi murdarla kişiden

qorqmağandıla. Alay a keslerinde ölgen-caralı bolğan NKVD-çi soldatları sanın çaşırılmağandıla. Keslerinden 5 soldat ölgendi 14 caralı bolğandı.

Endi oquwuçum sağış etsin: tört künnü taw ellede "1500 bandit em alanı boluşçuları" bla sermeşib quru 5 soldat ölgendi, 14-sü caralı bolğandı degeñe kim iynanallıqıdı? Qazawat tarihçile, asker alimle bildirgenden alğa barğan askerni qorançı üç-tört kerege artıq boladı saqlab turğan askerden ese. Tawlada, çegetlede, qulaqlada buqsala 5 soldatnı öltürüb, 14soldatnı caralı eter üçün tört-beş! sawutlu! tawlu ceterik edi! 1500 tawlu a, qazawatha hazır bolub, uruş etsele quru senekle bla da qırlıq edile bütew 150 askerçini.

NKVD-çilege qarşçı bolğanları içinde gürcü tuqumları da esgeryik.

Bılayda tohtab kertisin bilir üçün kitabnı allında "XVIII-XIX ömürleden qısha bilgile" stat'yada "Tawlada qazawatnı lağımları" makaleni oqu. Dağıda bu stat'yanı başında Üçkökende "20 miñlik rayonda cañız bir antisovet sermeşiw" makalede cañız bir politsay bla 30 NKVD-çi soldatla üç künnü qazawat etgenin oqu.

Çerek özende nemçala bolmağandıla. Noyabrda Malqar başında awuşla adam ötelmezley qar-buz bla cabıladıla. Nalçık şaharnı em Çerek özen Nalçıkge çıqqan cerin nemçala alıb turğandıla. Anı bla asker özende qalsa, kaphaña tüşgença eki canı cabılıb qaladı. Ol sebebden qızılaskerçile Çerekden Terk başına*, Tegey canına çıgarğa kerek edile. Kertisi da halqnı qırğandan sora Tegey cerine awğandıla. Anı üçün Çerekde ne nemçaları allın tıyğandan, ne "bandit" bolsa da "banditle" bla qazawat etgenden mağana bolmağandı. Bu şartları-halını esge alsañ halqnı genotsid etiwde başha mağana açıladı. NKVD-çi soldatla sabiyni-tişiriwnu em qartnı, sawutsuz erkişini bir-birinden ayırmay, ullunu-gitçeni em erkekni-tişini ayırmay barın birden qırğandıla.

Balkariyanı atından keleçile 16-17 noyabrda Qaraçayğa Malqarnı qoşanları üçün, em kollaborant Qaraçay da Germaniyağa qoşulğanı üçün, qaraçaymalqar milletni barın birden qorqutur üçün-qaltıratur üçün qırğandıla. Kollaborant Qaraçayğa, Qaraçay bla Malqar birleşir onowlarına dertli bolub günahsız adamları quruthandıla. Bu genotsidge, adamları barın birden qırğaña başha añılama, başha versiya tabmayma.

qaynaqla:

1. A.Poput'ko, Ü.Hristinin "İmenem VÇK", Stavropol' ş. 1982c, 279-297betle,
2. Kappuşlanı Hacı-İshaq 1928c. Pervomay el.,
3. <http://real-alania.narod.ru/turkalan/qyr/3cherek.htm> (hronika Çerekskoy tragedii),
4. Bayçoralanı Asiyat (Bostanlanı Sülemenni qızı, Amina Ajaoglu), 1920c. Avstraliya, Mel'burn
5. Botaş Hamit «Proklyataya polyana», Moskva, 1993c
6. Kulaev Ç.S. "Narodı Karaçaevo-Çerkessii v godı Velikoy Oteçestvennoy voyrı 1941-1945" Çerkessk 1990g
7. Bayçoralanı Seypul (Bödene Bayçoraladan), 1928c. Üçköken el
8. Sılpağarlanı İslam Muhammad ulu 1928c. Üçköken el
9. Beriketov H.B. "Qabartı-Malqar ASSR-ni istoriyası" Nal'çik 1983c.
10. Wikipedia-da "Russkiy kollaboratsionizm vo Vtoroy mirovoy voyne" stat'ya
11. Wolfgang Gorter-ni dokumental kinosu "Kamraden unter Edelweiss" em başha açıq qaynaqladan)

185

V. Ahır söz

(bu "Ahır söznü" kitabını başında "Al söz" bla "Açıqlamalada" "manqurt", "orfografiyanı üsünden", "millet", "passionariy" stat'yala bla birge oquğaña carawlu bolluqdu- ideyaları/mağanaları birçadı)

«Söz söznü aytdırır» degenley, kitab tuqum tarihten qawum tarihtge köçe, andan da tuqum-qawm tamğalağa cetib, millet tarihinden da haparlaşdı. Köb tarihleni em bilgileni içinde uçhara cerleri, kemçilikleri em halatları bolurğa bolur.

Alay a tarihin em tilin süygenlege, «bismiLlyahi, assalamu aleykum, Allah buürsa..» deb söleşiwçülege kitab carawlu bolur. Assimilyatsiyağa em terslikge qarşçı bolub, tarih em til-tin saqlawğa carawlu kitab bolur. Billay oylaşla bla inciwe cazdırthandıla kitabını em aladıla baş mağanası bla ara bağanası anı.

Anı üçün kemçilikleden ese faydası em hayırı ullanı bolur degen umut bardı.

Milletibizni halı bugünça tursa, millet qururğa uşaydı. Caş tölü tilni unuta baradı. 30-40 cıldan tilbizde söleşe-oquy-caza bilgenle keterikdile. Ala bla til da keterikdi. Til tas bolğanı bla millet tas boladı. Tas bolğan milletni tarihi kişige da kerek tüyüldü.

Til-millet-tarih tas bolub qalsa, ata-bababız allında bek ters em ullan ayıblı bolluqbuz. Sürgüñe tüşüb Orta Aziyada 40-50% adamıbız qırılğanla. Honşu abaza, adıg halqla tilleri başha bolub üylerinde qalğandıla. Atabız-anabız qaraçaymalqar (alanhazar) tilde söleşgenleri üçün sürülgendile, qıynlıqla sınağandıla. .Sürgünde şahid ölgenle bla saw qaythanlanı allında ayıblı bolluqbuz millet şartlarıbızni tas etsek. Bizden tuwğanlanı allarında da ayıblıbız bizge cetgen tinni-tilni alağa ötdürmesek. Til-tin saqlaw tema, millet kesi kesin saqlaw tema tınlarça tüyüldü, alan halqni em baş temasıdı, carsıuwdu.

Qaraçaymalqarını birikmegi da kesi kesin saqlaw bir-biri bla baylamlıdı. Alan halqni duşmanları 88 cılını ötürükle bla başın qatışdırıb turadıla. Bir-birleribizge ötürük siñib "qaraçaylıla bla malqarlıla eki başha qarnaş milletdi" deydile.

Bir tilli, bir dinli, bir adetli, bir cerleşli qaraçaybalqar (alanhazar) halqni qarıwsuz em assimilyatsiya eter üçün Stalinni partiyası ekige bölgeni.

Bu söznü igi añılar üçün kommunist vlast bizni milletge etgeni bla honşu halqlağa etgenin teñleşdirirge kerekdi:

1.Köb cıllanı bir birleri bla qazawat etib, bir-birlerin qırıp turğan Ullu bla Gitçe Qabartını birikdirgeni. (Ullu-Gitçe Qabartı atını adıg başçılı bizde bolğan Ullu-Gitçe Noğay, Ullu-Gitçe Qaraçay atlağa uşatıb keslerine alay atay turğandıla). Stalin Qabartını bir etgenden ozub, Qabartını ullanıtır, köbeytir üçün bizni cerleribiz bla adamlarıbızni alağa qoşhandı.

2.Musliman dügerlile bla hristian tegeylileni bir-birine qoşub, ullanıthandı. Gürcüle bizlege-aslağa aythan «ovseti» atını orusça «osetin» etib, alağa birikdirgen at bergendi. Dügerlileni tilleri bla tegeylileni tilleri başhadı. Tegey tilni orta til etib, dügerleni zor bla şköllada tegey tilge üretgendile.

3.Taw artında ebzeleni tilleri başhadı, miñrelleni (malğar) tilleri başhadı, gürcüleni tilleri başhadı- bir-birin añılamaydıla. Acarlılıla bla lazlanı dinleri islamdı. Barın birikdirib ullanıttı, gürcü tilni ara til

etib, Gürcüstan (Gruziya) Respublika, gürcü millet qurağandı. Bügün 3 mln. sanalğan gürcünü içinde 800 miñ adamı miñreldi (malğardı).

4. Abhazlıları içinde da 20% musulman, tilleri bek ayrı bolğan gruppala bardıla haçıpsıla- apsuwla, alanı da Stalin birikdirgendi.

5. Stalin 1922 cıl Dagestanda avarlıla (avartsı), lezgilile (lezginı), darginlile (dargintsı) atlı üç üyür qurağandı. **Bu üç üyürnü har birini! içinde bir-birlerin añılamağan, keslerini ençi tilleri bolğan bek köb! gitçe halqçıqla bardıla.** Alay bla bol'şevik partiyası bu üç üyürnü har birine arağa bir orta tilni ayırıp saldırthandı. Ol ara tilni tögeregine gitçe halqçıqları birikdirib, qaraçaybalqar milletden, qumuq halqdan ullanımla quraşdırdı. Kavkazda başha milletleri barısın küçlü etib, türk tilli milletleri qarısız etib küreşgendi.

Bu başında cazılğan bilgileri añılatma mağanası - qaraçaybalqar millet terslik bla bölünendi.

Kitabı başha cerinde, orfografiyabızda (cazımbızda) problemalarımız bolğanın qışha cazıb esertgenem. Bilayda da millet saqlawnu, bölünen milletni birikmek kereklisini, kerti ullanımlarımız bolğanı üsünden söz arada eserteme. Anı millet saqlawnu em birleşiwni üsünden tersini-tüzni ayırıp, saqlaw madarları körgüztüb ullanımlarımızda cazarğa kerekdi.

Kesi kesibizni em curtubuznu saqlawda em birleşiwni üsünden aythanda, milletni kölnü az etiwçülege qarşçı bir ülgü körgüztüyim:

1897cıl, Şveysariyada Teodor Görtsl' (Gertsel'), "Çuwut devlet" atlı kitab çığarıb sionist qozğalıw hareket qurağandı. Kitabı baş fikirine köre çuwutlula keslerin saqlar üçün eski curtılarına Palestinağa, Sion tawnu tögeregine cıyılıb, çuwut qural qurargā kerekdile. 1897c.T.Görtsl' İstambulğa barıp, Osman İmperatorluknu patçahından Palestinanı (Filistinini) cerlerin satıp alırgā erkinlik tileydi. Patçah unamaydı. Alay bolsa da çuwutlula cerleri taşa satıp alıp Palestinağa köçüb tebreydile. Al zamanda ala balçıq, qumlu uçuz cerleri alıp, alaylada cerleşdile. 1897 cıl T. Gertselni sözlerine-ideyasına köble külgendile. Alay a boluşhan çuwutla da köb çıqqandı. Palestinağa köçüw iş tohtawsız barıp, 50 cıldan çuwut devlet quralğandı. 1895-1898cıl ata-bababız alanhazar culduznu, Qarçanı culduzun taşda kerkgendile. 1897cıl ol culduznu T. Gertsel' qağıtda salıp, çuwut culduz - çuwut simbol etgendi.*

Bizge çuwutlağaça cerle satıb alıb arı-beri köçerge kerek tüyüldü, alaça qazawat eterge kerek tüyüldü. Rossiyanı konstitutsiyasına köre bizge Rossiya içinde milletibizni, tinibizni-tilibizni, tarihibizni saqlarğa erkinlik bardı. Halq razılığы bla respublikalanı quraturğa, cañı respublikala qurarğa erkinlik bardı. İçibizde qanın-canın ayamay tüzlük üçün, suwablıq üçün küreşirik caşla (passionariyle*) öрге tursala til da, millet da, curt da saqlanıqdı, alan halqı da birigirikdi.

Kim bolğanıbızni em tilibizni, tarihibizni, curtubuznu unutmayıq, ata-bababızni satmayıq. Saqlansaq, Buyuruwçu buyurub, birigirge kün da kelir. Quranda (49/ 13) begigenni esgere: "..sizni milletlege, qawumlağa ayırdıq..." musliman em türk milletley saqlanayıq.

"АЧЫКЪЛАМАЛА" 3-чю к и т а б Ахмад Сылпагъар

Üçüncü kitabın başları:

1. Sır// 2.Manqurt// 3.Tarih sanawnu üsünden// 4. Orfografiyanı üsünden//
5. Ullu// 6. Atawul/atawl, tuqum, qawum, üyür, millet// 7. Qabaq "UYAT ETDİ BUĞARĞA..." 1-çi kitabın stat'yalarından açıqlamala//
- "ALANHAZAR SIRLARI" -2-çi kitabın stat'yalarından açıqlamala//
- TARİHLENİ KARTALADA BELGİLEMESİ//
- BİBLİOGRAFİYA (qaynaqları) //

AÇIQLAMALA BLA BİLGİLE

Alğa ceti açıqlama (añlatma) gitçe stat'yaçıq. Ceti stat'yanı ızı bla kitabın eki al bölügünde cazılğan ullu stat'yalada tübegen sözleni açıqlamaları, bilgileri, añlatmaları cazılğandı.

189

1. Sır

«Sır» söznü ullu mağanasın nart sözle bla aytıwla bla añılarğa tınçdı:

1. (rod, genealogiya), Tuqum, genealogiya. Adam çıqan cerine, tuqumuna tartadı degen mağanada ayılğan nart söz: «**Sır sırmı - suw ızına**» . Ülgü: Adurhay sırı, Sılpağar sırı, Botaş sırı...d.a.k., Genealogiya /rod Salpagarovich, Botaşevich i t.d.

2. (çest', reputatsiya), Sıy, namıs

3. (povedenie, privıçki), Qılıq, hali

4. (tayna, vnutrenniy mir çeloveka), Tahsa, adamnı cürek sezimi

Bılayda "Sır" söznü ekinçi, üçüncü,törtüncü tizginlede mağanaları

bu nart sözle bla açıqlanadıla: «**Ata sırı ulunda, ana sırı qızında**»,

«**Cawğa canıñı berseñ da - sırıñı berme**».

"Sır" sözbaş köb sözleni özegidi (al cigidi)- sırma özden, altın sırğa, sırpın sawut, keñ sırt d.a.k. (**d.a.k.**- qışhartıw söz, sözleni al harifleri, tolu aythanda "dağıda anı kibik")

«Tuqum, sıy, namıs, qılıq, hali, cürekni tahsa sezimi» sözləri birikdirib «sır» söznü mağanası «ullu qalıt baylıq, babaladan qalğan tin baylıq» boladı. "Sır" söznü bu mağanası oruşça «nasledie» cuwuq bolluqdu. Söz üçün, alanhazar sırı, Qarça sırı... Alanhazarskoe nasledie, nasledie Karçı

2.Manqurt

(«Al söz bla esgertiwle» stat'yanı kesegidi)

manqurt- kesini atın, curtun, atasın-anasın - nesin da unuthan başsız qul. Burun türk üyürlede cesirge tüşgen adamnı tolu kerti qul etiwleri bılay bolğandı:

tüyenı-ögüznü boynundan, qalın cerinden alıñan terini cesirni başına qablağandıla. Başında çaçı cülünüb, baş terisi tobuqça açıq sıydam bolğandı. Allay qapbaşha terini çiyley qablağandıla. Cesirni qol-ayağın baylab, kün isside qoyğandıla. Kün isside çiy teri adamnı başında kebe kelib, başın cıkkır qurşowça qısıb, adam tözmezça bek küçlü açıthandı. Birleri çıdayalmay ölüb qalğandıla, birsileri saw qalğandıla. Ol saw qalğanla atların, ata-anaların, tuwğan curtların unutup alay saw qalğandıla. Allay nesin da unuthan quldan igi qul bolmağandı. Allay qulnu atı - «**manqurt**» bolğandı. «Manqurt»- bizni 190 tilde qulnu kerti bolumun çerte «**men-qurt, qurtman**» söz bla açıqlanadı. Bizleni da tarihibizni unutturub, çaşırıp anı üçün küreşedile. Allay milletni tarihi, tili, dini, tini tas bolub, ahırında milletligi, curtu tas boladı, quruydu.

Bir kere mecgitde (mascidde) hutbada imamımızğa bılay sorğanem:

«İslam diñe köre, millet kesi tilin saqlarğa kerekmidi, tilibiz saqlawda mağana barmıdı?» Soruwma imam men carathan bir hadis aytdı. Anı oquwçuma bildirirge süiyeme: «İslam din cayılıb barğanda, muslimanlağa sermeşiwlede cesirge köb adamla tüşse turğandıla. Muslimanla cesirleni qul ete turğandıla. Bir-bir qulnu (cesirni) bay cuwuqları açha-mülk berib başına boş etgendile.

Neda qul islam dinni alsa azat bolğandı. Muslimanlada cesir (qul) bolub turğan birewlen (farslı, urumlu) kelib fayğambarğa (ASAB) sorğandı: «Meni ne baylığım coqdu, ne islam dinni alalmayma, maña başha amal barmıdı başıma boşluq-azatlıq tabarğa?»

Fayğambar anı başha milletden bolğanın bilib : «Eki arablnı kesini tiliñe üretseñ başıña boş em azat bolursa!» deb qul haldan çığıwnu şartın üretgendi.

Hıysab: Ekewlenni tiline üretgen qul- qul haldan çığadı! Kesini

ana tilin unuthan a carım qulmu boladı? İçibizden çığıb, kesine ışandırıb, milletni cawları canlı bolub, milletni tilin unutdurub, manqurt etib küreşgen qaysı ciyirgeşli boladı?

Bu hadisni tamalında arab tilde «Adam nença til bile ese, ol ança kere adamdı» nart söz quralğandı. İslam diñe ullu sıy bergen belgili nemça/alman poet Göte (Göte) 18 ömürde arab nart söznü nemça tilge köçürüb: «Wie viele Fremdsprachen weißt der Mensch, so viel er ist Mensch» sawlay Evropağa belgili etgendi. Bügünlükde başha tillege üreniw Evropa Birleşde devlet küç bla bardırğan ideologiyadı em politikadı. Ekinçi-üçünçü tilleni (İniliz, alman, frantsuz) erkin bilmek Evropada bütew caş tölüde keñ cayılğan şartdı.

Esgertiw: Devlet-gosudarstvo, qıral- strana

Evropa Birleş (EB)- (Evropeyskiy Soüz-ES), Evropada 27 qıralnı bir devlet bolurğa izlegen, politika-ekonomika birleşı. Evropa Birleşni ekonomikası 2008cıl 14 trillion dollardı, adam sanı 480 mln.adamdı, (EB-ni eki ölçemi bla, adam sanı em ekonomikası bla, Amerikanı Birleşgen Ştatlarından, ABŞ-dan ullu bolğandı)

Biz milletni allında süyelgen kesibizni qısha-aqıl rayon em respublika tamadaçıqlarımız başha tillege üretnü qoy, kesi ana tilibizni saqlarğa kerek bolğanın añılayalmaydıla. Bu işge respublikaladan, rayonladan açha-qıral boluşluq bermeydile. Til saqlawda- ösdürüwde bügünlükde keçede-künde bardırılğan programma kerekdi. Iyıqda cañız sağat zaman barğan televidenie-radio tüyül- ertenden keçege deri barğan qaraçaymalqar tilde TV em radio. Iyıqda eki kere çıqqan cañız gazet tüyül-kün sayın,ıyıq sayın sabıylege, tişirıwlağa, caş tölüge çıqqan boyaulu gazette-jurnalla kerekdile. Ay sayın 15-20 fil'mni kesi tilibizge usta köçürüb çığarıb turğan studiya kerekdi. Şkolda qaraçaymalqar dersleni köb etib, sabıyle kesi tilibizni usta bilib, aña da türk em qazaq tilin da qoşub bilirge kerekdile.

(İniliz-nemça-frantsuz tiline şkolda ceti cıl ürenedi da ürenelmey çığadı.

Kesi tilin igi bilse, 110-120 mln. adam (türklüle bla azerbaycanlıla) söleşgen tilge şkolda carım cılğa ürenikdi. Söz üçün, nemça em frantsuz tilde türk-azeri tilden az adam söleşedi. Türkiye bla Rossıyanı arısında 40 mlrd.dollarğa satıw bardı. Frantsiya bla Rossiya arasında beş kerege az satıw bardı. Türkiye cuwqdu, Frantsiya uzaqdı. Türk tilni bilgen tawlu caş arada iş tabarıqdı-biznes qurarıqdı.)

İnterнетеде tilibizde igi sayıtla etilirge kerekdile. Qaraçaymalqar tilni saqlab küreşgen adamları, şkol ustazları millet allında sıyların kötürürge kerekdi. Bılayda men qısha sanağan işleni bardırırğa cal-haq alıb işlegen adamlar

kerekdile, bu işleni respublikalanı-rayonlanı küçü-açhası bla etillikdi. Burun zamanlada qart atası/atası bla caşları, anası bla qızları birge turub/işleb, til-tin saqlañan zamanla erde boşalğandıla. Tuqumla birge turub, tarih-til-cır saqlañan tiyrele erde çaçılğandıla. Bügünlükde üydegile gitçe bolğandıla, atası bla anası ertden işge ketib, iñirde cıyladı üyge. Sabiy ertenden iñirge deri şkolde-televideniede quru orus til eşitib turadı. Bir tölüden ekinçi tölüğe tarih-cır-til-tin tolu ötmeydi, saqlanmaydı. Anı bla til sarqaya, millet da quruy baradı. Kitabını tarih temasından çıǵalmay, milletni baş carsıwnu em ol carsıwnu qurutuw madarların bek qışha em tezis halda çerteme. Saǵış ete bilgen añularıqdı. Zaman kelse temanı tolusu bla açıqlab cañı kitab cazarbiz.

3.Tarih sanawnu üsünden.

Cırları bolǵan, tarihde atları qalǵan caşlanı caşaw tarihlerin* tergewnü üsünden bir-eki söz aytayım.

Alǵaraq İordaniyanı patçahı Huseyn awşhan edi. Aña Muhammad fayǵambarıbnı (ASAB*) sırandandı, 42 tuwduǵu deb begitedile. Muhammad (ASAB) 570c tuwǵandı, 632 c awuşhandı. Alay bla andan beri 1400 cılǵa 42 tölü ötgendi. Ol demek, har tölünü cılı 33,33 boladı. Başhaça aythaña, seyid genealogiyada, fayǵambar (ASAB) üzükde orta tergew bla, har atadan tuwǵan ulan, kesi ata bolǵunçu 33,33 cıl ötüb barǵandı. Kölüme kelgen bla fayǵambarı (ASAB) üzügünde tölü em cılla sanawda cañılıç bolmaz. Alay bla bir tölüden ekinçe tölüğe orta tergew bla 33 cıl alsaq ters bolmazbiz.

Bu başında cazǵan tergewlege saǵatlıq etedi tuqumumda bolum. Kesimi, atamı, qart atamı, anı atasını tuwǵan em üyleñen, birinçi bla art caşları tuwǵan tarihlerin bilib sanayma da bizde da tölüleni araları orta tergewde 33 cıl boladı. Tüppe tüzün aythanda, bizde tölüleni araları tamada caşlada 29-30 cıl boladı, kiçi caşlada 35-46 cıl boladı. Ol sebebden, men Sılpaǵarlanı genealogiyada bir tölüden (tobuqdan) bir tölüğe (tobuqqa) ötgen orta müdetni* 33 cılǵa tergeyme. Alay sanab, Sılpaǵar sırnı* da bile, cırları em atları aytılgan caşlanı çaşǵan tarihlerin andan çıǵarǵanma.

Esgertiw:

ASAB=Allahnı Salamı Aña Bolsun, fayǵambarı üsünden söleşgende, atı aytılganda musulmaña borçdu Allahnı Salamın aña tecegen

(arabça:Allahu uaLleyhu assalam).

tarih/tarih – bu söznü eki maǵanası bardı 1. «istoriya», 2. «data»

müdet- (otrezok vremeni), zaman içinde belgilenen bir kesek çağ

4. Orfografiyanı* üsünden

Bu çığarmanı sözlerinde harif basmalanmay, neda bir harif ornuma cañılıç başha harif basmalınıb, tüzetelmey qalğan sözle tüberge bolurla. Allah cañılıçla üçün ayıb etmegiz. Bir cerde bugünü orfografiya coruqnu tutub, başha cerde ol söz oğuna orfografiya coruqnu iş etib buzub cazılğan sözle bardıla.

Orfografiyağa köre "YA" harif bolğan sözlede "YA" salıb, "Ü" harif ornuma "YU" harif salıb cazılğan bardı.

Söz üçün ülgü bla añılatıw: orfografiya coruq bla: **"Bu oÜmnu**

qoYAlmam" deb cazıladı. Alay a köb stat'yalada: **"Bu oyumnu**

qoYAlmam" deb cazğanma. "Qoyalmam-qoüğuz, qoyan" sözlede

orfografiyağa köre sözleni al ciği tüz tanılmaydı. Bu üç sözde

qaysısıdı al ciği (sözbaş): "Qo"? "Qoya"?, "Qoü"? Kertisi bla bu

sözleni al ciği "qoy" sözbaşdı. Anı bla "qoy+uğuz-qoy+almam,

qoy+an" deb cazılırğa kerekdi. Anıça orfografiyağa köre söznü

cazılğanı "oüm"- kitabda cazılğanı ua "oyum". Dalili: "oy" cikden

"oy+naw", "oy+laş", "oy+maq" em başha sözle quraladı. Alay bla

"oyum" sözde ayırılıb "oy" sözbaş (al ciğ) belgileneni tüz bolur. Anı

tışından, "Ü" harifni "oün, boün, qoüğuz" em ala kibik bazıq açıq

tawuşlu sözlede cürütüw siñarmonizm* coruqnu buzadı. "Ü" harif

iñiçke Ü tawuşnu belgileb, iñiçke tawuşlu sözlede cürütüledi. Ülgüsü-

dalili bu sözle: "Bügün ülüşnü üç üyge üleş!". Bu beş söz birden

iñiçke açıq sözledile. Bu sözlede "Ü" harif orfografiyağa köre

cazılğanı siñarmonizm coruqnu tutadı. "Oün, boün, qoüğuz" d.a.k.

bazıq, açıq tawuşlu sözlede iñiçke tawuşlu "Ü" harif hayırılañanı

tersdi. "YU" harif bla cazılıb, "oyun, boyun, qoyuğuz" tüz bolluqdu.

Eki açıq tawuşnu arasına qışha i bla qışha u tawşlanı sala turğanma. Söz üçün "süedi" tüyül, "süyedi/süyedi", "iesi" tüyül- "iesi" d.a.k. Başında cazğanımça sözbaş (al cik) açıq bolurğa kerekdi. "Sü", "i" sözbaşla coqdula "süy", "iy" sözbaşla bardıla.

Cazmabızni em orfografiyabızni tarihi em carsıwları bir ullanı

qonudu-temadı. Alanı üsünden kerti teren tintiwle etib, ençi kitab

cazarğa kerekdi. Kitabni tarih temasın buzamaz üçün,

orfografiyabızni quru eki-üç problemanın körgüztgenden

bolmasa başha problemanı sanamayma. İş etib "cañılıç" cazğan sözleni sıltauwun/nedenin añılatama.

Orfografiya temağa qışha añılatma bla bilgi qoşaqaçiq:

Bilayda orfografiya coruqları buzub, problemala bolğanların em alanı tüzeterge kerekliyin belgileyme. Alan nartla aythan, Çeçende saqlañan nart söz bardı: "qorqa bilmegen tüyüldü kerti erkişi - duşmanın bilgendi kerti erkişi". Anı üçün orfografiya coruqnu iş etib buzğanma. Millet carsıwlarına qayğırğanla cazmabızda (orfografiyabızda da) problemala bolğanların em alanı tüzetirge kerekliyin bilsinle.

Stalinçi partiya sawlay Sovet Birleşde türk milletleni bir birinden ayırırw, alanı qarıwsuz etiw politikasını bardırğandı. Qaraçaymalqar em sovet türkleni cazmaları, kiril elibleri allay politikasını şartdı, küzgüsüdü. **Sovet Birleş* türk milletleni bölür üçün, uwaq eter üçün quralğandı.**

Ahırında türk milletli adamları sanı köbeyib barğanda, musulman-türk Orta Aziyadan ayırılır üçün Rossiya başçıla Sovet Birleşni oyğandıla.

Rossiya imperatorluqda musulman türk dun'yası birça arabçalıq* cazmanı hayırlandırıp turğandı. Arabçalıq qararı tamğan türkleni bütew barısı "türkü" tilde cazıw-oqub bir-birin añılağandıla. Bilimle Qaraçayda, Qumuqda, Qazanda, Buharada, Bahçisarayda em başha türk cerlede bir cazma tilni hayırlandırğandıla. "Türkü" tili Altın Ordadan qalğandı. Türkü tili söleşinen türk tilleden biraz başha, alay a añılaşñan orta til bolğandı.

Sovet vlast begigende, orta türkü tili da arab cazma da bir canına atılıb, 1928-1929 cıllada türk milletleni zor bla latinçelikge* köçürüb, söleşinen tildele cañı cazma qurathandı. (Türk milletlede latin harifle bla birinçi "**Qaracay-malqar elible**" ders kitabını Aliylanı Umar 1924c Qaraçayda çığarğandı). 1938-1940 cıllada latinçelik bir canı atılıb, biyağınlay zor bla cazma kirilçelikge köçürülgeni. **Kirilçelik* har türk halqqa alay caraşdırılğandı: birça ayılğan tawuşla em sözle başha türlü cazılıb, cuwuq türk milletle bir-biri cazmasın oqumazlay bolğandı.**

Qaraçayda Malqarda bir-bir sözlenni başha cazğan, türk tillenni coruqların buzğan em başha kemçilikle bizni cazmabızğa stalinçi qıralnı küçü bla salıñandıla. Busağatda demokratiya kelgen ese - qaraçaymalqar tilbilimçile milletleni bölgen bolşevik partıyanı oyunların oynab turmay, birigib, cazmanı em orfografiyanı tüzetirge kerekdile. Men añılağandan, milletimiz kesi kesin saqlawda, cazmabız ızına latinçelikge qaytıb, orfografiyabız da Türkiyeni orfografiyasına cuwuqlaşdırılsa igi boluqdu.

Esgertiw:

Orfografiya- cazması bolğan tildele sözlenni cazıwın belgilegen coruq, bir normada cazıw.

Sovet Birleş - (Sovetskiy Soüz), Rossiya imperatorluğı oyulğandan sora anı cerlerinde kommunist ideologiya tamalında 1922c. quralğan devlet. Sovet Birleş 1991cıl quruğandı.

Arabçalıq- (arabıtsa) arab hariflenni hayırlandırğan cazma

Kirilçelik (kirilitsa)- slavyan milletle tuthan kiril harifleden quralğan cazma

Latınçelik- (latinitsa) evropa milletleni köbüsü cürütgen, latin harifleni hayırlandırğan cazma.

Urumçalıq- (greçeskoe pis'mo) urum harifleden quralğan cazma

Alançalıq- (alanitsa) eski türk (alan) runaladan quralğan, Qaraçayda dorbunlada, şiyaqılada tübegen eski qaraçaymalqar cazma

Hazarçalıq-alançalıq da hazarçalıq da bir runa cazmadı.

Alğa bizni cerlede alançalıq em hazarçalıq* runa cazma bolğandı (6-14 ömürlede). ("ALANHAZAR SIRLARI (2-çi kesegi)" başda "Curtubuzda toğay tamğanı eskertmeleri" makalege qara) Izı bla em anı bla teñlikde urumçalıq* cazma kelğendi (10-14ömürlede). Miñ cılnı alğa Alaniya cerlerine Arhızğa arabçalıq* cazma cetğendi. Arhızda arab harifle bla cazılğan allay sın taşla tabhandıla. Üç-tört cüz cılnı alğa, islam din bla birge, orta türkü tilde arabçalıq cazma Qaraçayda-Malqarda begigendi.*

5. Ullu

«Ullu» degen söznü har biribiz da bugün «mazallı, miyik/biyik, demeniñli» degen mağanada aytabız. Esleb qarasaq a, birinçi buruñu mağanası «ulanları, caşları bolğan» degen mağanada cürütülgendi. Teñleşdir: «qol- qollu, qul-qullu, qız-qızlı, d.a.k., bu sözlege uşaş **ul-ullu...**». Soñra alaydı da, burun ulları- caşları bolğan ULLU bolğandı. Zamanla ketgenden sora caşları, ulanları a köb bolğannı atı "ullu" bola kelib, bugün başha mağanasın tabhandı. «Ullunu» camağat içinde sıyı hurmeti miyik andan bolğandı.

Esgertiw:

Anı üçün, kölüme kelgen bla «Ullu Allah» demey «Miyik/Biyik Allah» degen tiyişli bolur.

6. Atawul/atawl, tuqum, qawum, üyür, millet

«Atawul/atawl»- bir tuqum içinde bölüñen üzüknü atı.

«Atawul/atawl» ullu, eski tuqumla içinde quralğandı. Gitçe, caş, tışından qoşılğan tuqumlada atawulla coqdula. «Atawl» eki sözden «ata»+ «ul» quralğandı. «Ul» degen söznü bugün az cürütebiz. Ol söznü ornuna «caş», «caşı» deb qoyabız. «Ul, ulan» söz, birer başharaq ayılıb, bitew türk milletlede cürüydü. Tuvaça «ool», türkçe/turkmençe «oğul», azerbaycança «oğlan», tatarça, noğayça

«ul» d.a.k. «Atawl» tuqumda bolumnu tüppe tüz sıfatlağan sözdü. Atawulnu başlağan kişi ulanlarına, tuwduqlarına «ata» boladı. Tuqumnu başı kişilege (kesi atasına) «ul» boladı. Alay bla atawulnu başlağan er tuqumnu ortasında, "atawl" kişi ızından kelgenlege «ata», andan alğa çaşağanlağa «ul» boladı. Orusça bu sözge tuwra kelişgen söz coqdu. «Atawul» «ata+awal» sözden türleñen kibikdi. Bizni tilde «awal» sezñü «bolumnu/işni başı» mağanası bardı. Bu versiya bla «atawul/ata awal» baş ata mağanada boladı. Tatarstanda bek eski bulğar musulman qabirlada sıntaşlada «awal» arab harifle bla cazılıbdı-sözñü mağanası «ul» boladı. Bügünü çuvaş tilde da ol mağanası bardı.

«Tuqum»- eski sözleribizni biridi. Alanhazar halq oğuz tilde söleşgen zamanlardan saqlanadı tilibizde. «Tukum, tuhum, tuqum» söz deb bitew Küzey (Şimal)* Kavkaznı halqlarında bardı. Bizni tilde bolğan «qışa w» tawuş, (iñilizçe Ww) oğuzlulada (türk-azeri) cürümeydi. Ol tawuşnu ala «ğ» bla awuşduradı. Teñleşdir: bugün qaraçay bla türk/azerbaycançasın «taw-dağ», «tuvum-doğum», «tuvra-doğru» «sawbol-sağbol» d.a.k. Anı bla, türkçe «doğum», qaraçayça «tuqum» bir sözdü. Mağanarı ua biraz başhadı. «Tuwum» sözñü eski çaqlada ata-babalarımız «tuqum/doğum» deb aythandı. «Tuwum» bla bir sözbaşdan quralıb, mağanası da cuwuq bolğan başha sözle: «tuwduq», «tuwğan». Alay bla alğa «tuqum» em «tuwum» bir söz bolğandı. Bügün bu sözle ayırılıb mağanalarını başhadı.

196

Qawum/qawm- mağanası köb bolğan eski söz, tüz cazılığanı «qawum».

«Qaw» sözbaşını eki mağanası bardı:

1. uzayğan, ketgen, tayğan bir zat 2. sermeşiw, uruşuw zat.

Bizni kitabda «qawum» söz tuqumla bla baylamlıdı. «Qawum» tuqumla birleşı, cuwuqluğun bilib, cuwuq bolğaña sanab bir-birlerin tutub çaşağan tuqumla. Orus tilde «plemya, rodovoy soüz» söz kelişedi. Ullu Qaraçaynı tamalı qawumladan quralıb bolğandı.

Üyür- qawum birleşı. Burun qaraçaymalqar, bütew türk qawumla, malçılıq bla çaşağan başha qawumla (arablıla) üyürlege birleşgendile. Orusça «plemennoy soüz». Üyürlege kirgen qawumla, tuqumla qan cuwuqluqların bile, cuwuqluqların tamalğa-murdorğa salıb alay birleşe turğandı. «Üyürle» birleşse qıralla: biylikle,

qağanatla, hanlıqla qurağandıla. Burun «üyür» añaşmağa-büginlükde «halq, millet» añaşma cuwuqudu.

Millet- üyürleden, qawumlardan miyik daracada bolğan camağat quram. Tuqumla, qawumla, üyürle qan cuwuqluq tamalda birleşgendile (quralğandıla). Tuqum-qawum-üyür tamalda bolğan camağatnı baş ideyası-inneti adamın, malın-rıshısın saqlağan em köbeytgen bolğandı. Milletge da kerekdi adamın, malın-rıshısın saqlarğa em köbeytirge. Alay a anı tışında millet kesini özelligin-ençiligin bilib em bağalatıb saqlaydı. **Milletge qan cuwuqluqdan ese- bir innetlik bağalıdı. Bir innetlik demek bir til-din-tin, bir caziuw, bir curt boladı. Millet kesini başha halqladan ayırğan ençiligin-özelligin: dinin-tinin, tilin-tarihin, curtun-cerin qoruwlarğa, saqlarğa, ösdürürge kerek boladı.**

Qaraçaymalqar halq alqın millet bolalmağandı. Qoymağandıla millet bolurğa. Tuqumla, qawumla, üyürle bir-birinden ayırılıb, çaçılıb baradıla. Qaraçaymalqar halqnı millet şartları, özellikleri, ençilikleri artına ketib baradıla. Alay a halqnı köbüsünde "men qaraçaymalqar milletme, kesi kesimi saqlarğa kerekme" añalaş coqdu. Halqnı özelligin-ençiligin, curtun, tilin-tinin qoruwlarğa passionariyle birigib, halqnı em rayon-respublika başçılanı uyatsala, bizge milletça saqlanırğa kelecekte madar bardı. (Passionariy söznü mağanasın bu kitabnı ahırında tabarsa)

197

Esgertiw:

Şimal (arabça) - Sever, **Küzey** (türkçe), cercüzünü suwuq canın belgilegen söz. Teñleşdir kesibizde **küz ay-** cılıw ketib, suwuq cuwqlaşhan qaç zamanı.

Qıbla- Üg, **Güney** -cerni kün köb tiygen, güney/kün canı, şimalğa (küzeyge) qarşçı canı.

Ğarb (arabça)- Zapad, **Künbatış**, **Batı**(türkçe),

Şarq(arabça)- Vostok, **Künçığış/Küntuwğan**, **Doğu**(türkçe).

7. Qabaq

«Qabaq» söznü sözlükleribizni birinde da eski al mağanası cazılmağandı. Burun alanhazar halq toylada em bayramlarda eriş oyunla etgendi. Dükküçden cassı kesilgen ağaçnı salıb, neda bağanalıqnı süyeb sadaqdan, uşkokdan atıb urğandıla. Öçge mal-tuwar-at salğandıla, arda uşkokla bolğan zamanlarda qumaçla da qoşhandıla. Ol işaña (ilişaña) salıñan ağaç bla öçge salıñan malnı atı birgeley «**qabaq**» bolğandı. «Qab» söznü - birinçi mağanası «aşa, biraz aş» degen, ekinçi mağanası «horla, alçı bol» degen boladı. Biz sabiylikde Üçkökende oyunlarda (futbol, şahmat d.a.k.) horlasaq «biz

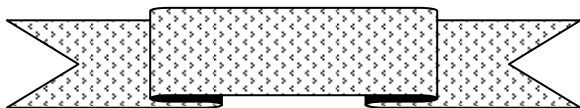
qabdıq» dey edik. Bütün da alaydı. Ol küncığış (malqar) özenlenribizde horladıq-qabdıq degeñe «qıtdıq» deydile. Alaydı da buruñula «qabaq» söznü «**horlab alıñan aş**» degen mağanada cürütgendile. Andan bolğandı adıg-abaza elleni atları «qabaq» deb, ansı qaraçaymalqar ellege alay aytmağandıla. Söz üçün, Gitçe Qaraçayda bir adamdan eşitirik tüyülse Üçkeken qabaq, Tereze qabaq, alay a eşitese Abuk qabaq, Ulow qabaq. Alaydı da quru bu sözden da belgilidi adıg-abaza qawmları kerti bolumları. Qaraçaymalqar em noğay, kumuq biyle kele kelib gitçe adıg-abaza elçiklege iyele em biyle bolğanları açıqdı. Adıg-abaza «**qabaqla**» alanazar biylege alda «**horlab alıñan aş**» (dobiça) bolğandıla. Artta talay tölü awuşulğandan sora birinçi mağanası unutulub bugün «el» mağanağa burulğandı. 19 ömürde Qabartı elle ornalışanda "qabaq" söz el/çaşağan cer mağanada Malqarda bir-eki cañı tawlu ellege ayılğandı. Cazğanıma şağatlıq orus tilde bardı. Bizden orus tilge köçüb, al mağanasın türlendirmey turğan «kabak» degen söz alada «aşı-suw bolğan cer» mağananı tutadı.

Bu oyumğa entda bir aram^{}, abaza tilde açıq tawuşla bolub quru eki tawuşları bardı, «A» em «I». Dağıda bizni tildeça «qışa u» em «qışa y» tawuşları bardı¹. Adıg tilde ençi sözlerinde quru üç açıq tawuş bardı «A, I, E». Eki tilde da ençi eski sözlerinde «U, O, İ» tawuşla coqdula. Başha açıq qıyın tawuşları (Öö-Öö, Üü-Üü, YAya-Ää) sağıñan da etmeyik. Alaydı da Ulow ulu (Loov) tuqum atnı, abaza/abadzeh tilde ne mağanası coqdu, ne fonetikasi kelişmeydi. Türlü-türlü kitablada atları «qabartı biy, çerkes biy» deb cazılğan biyleni çotu da alaydı. Qaraçaymalqar em noğay, kumuq tuqumladan çıqan biyledile alanı barısı. Ala bütew barısı eki tilli bolğandıla: adıg em abaza tilde qulları bla söleşgendile. Taw (qaraçaymalqar) tilde biri-birleri bla em bizni bla söleşgendile. Orus patçah bla qırım han bla 300 cılnı bardırğan cazmalarında bir qağıt coqdu kesleri tilde cazılğan. Qabartı-çerkes-abaza biyle 300-400 cılnı içinde bütew cazmaların bizni qaraçaymalqar (alanazar) tilde bardırğandıla. (bu stat'yaçıqnu ahırın em başha dalillerin «XVIII-XIX ömürleden qışa hapar» makede oqursa)*

aram (svidetel'), bolğan zatnı/işni körgen, eşitgen adam. Eski alan söz aram, bugün «şağat» arab söz bla awuşuñandı. «**Aram-qaram**, eki **arada/arası**» sözle bla "aram" söznü teñleşdirseñ mağanaları cuwuq "ara" sözbaşdan başlañanı açıqdı.

(Bilayda "aram-qaram" qat sözde, birinçi "aram" qatında "q" tawuşu tüşgenin esger. "Aram" bla "qaram" sözleni mağanaları em tawuşları cuwuq bolğanın esger. Birazdan "hazar/azar" üyürnü üsünden cazarıqız, ol zamanda bu coruqnu ullan mağanası, şağatlığı boluqdu.)

1.«Russko-abazinskiy razgovornik» A.M. Candarov Çerkessk 1991g. str.166

"UYAT ETDİ BUĞARĞA..."

1-çi kitabını açıklaması

Bilaydan başlab har ullan stat'yada (başda) añlaşması qıyın bolğan buruñu sözleni neda cañı termin sözleni açıklaw makalele cazılğandı. Dağıda har ullan stat'yada adam em cercüzü atlanı açıklaw em alanı ornun belgiletiw em tanıtıw makalele cazılğandı.

Al stat'yalada bolğan söz açıklansa, ızından cazılğan stat'yalada ol söz cañıdan (ekinçi kere) açıklanmaydı.

AL SÖZ

makale, cazı- (stat'ya, stat'yaçıq),

1. ölçemi ullan bolmağan ilmu, gazet, ençi bir cazma
2. (kanunda) coruqda bir bölüm

kanun -(zakon, coruq), qıralnı kücü bla begitilgen bir nizam (evropa tillege "kanon" deb türkçeden arabçadan köçgendi.)

cazar- (avtor), ilmuda, literaturada, camağatda, politikada kitabla, makalele başha çığarmala cazğan adam

qonu -tema), çığarmaçılıqnı, tintiwnü baş mağanası, baş süceti, baş qoñanı

edebiyat- (literatura) çığarmaçılıq cazma

tercüme - (perevod yazıkovoy) bir tilden başha tilge köçürüw

atana - ata-ana

assimilyatsiya- bir millet başha millet içinde eriw, quruw...

belgi - (znak) tamğa, oyulu surat, harif, ençiligin ayırğan hapar

bilgi – (informatsiya) hapar bildiriw (basmada, TV-de), bir zatnı açıklağan qışha aytıw em cazma

bilim - (znaniya, nawka) adamnı, çaşawnu üsünden haparla, bir zatnı teren tolu açıklağan söz/bilgi (adamnı kesinde, basmada, TV-de)

qaynaq- (istoçnik informatsii) bilgini çıqan ornu bla bildirgen adamnı atı

özellik-(osobennost', svoystvo), ençilik, ençi tuqum ayırması-başhası, bir zatnı-cannı üsünde başha uşaş zatladan-canladan ayırğan şartla em belgile. ("Kesim" mağanada- "Öz" sözbaşdan, "özellik, özden, özen, özek" d.a.k)

fars- (pers) pars-iran tilli eski halq. Bu sözden çıǵadı «parsıq>pasıq» *"Başbız qalmasın qatın bedişge"- "Qobanlanı qoy bölek" cırdan tizgin. 12 kün barǵan qazawatda Qaraçaydan 12 adam, malgarlıladan 40 adam qırılǵandı. Başha aytıw bla qazawat tamılıla bla bolǵandı. Bu qazawatha köb adam qoşulǵandı, kitabda haparı bolǵan Dommayçı da usta sermeşgendi. Başha uşaş tizginle "...malǵarlılıla mal sürelle tişlik için, et için// Caşla qırılalla, ölelle, ne eteyik,// Qaraçaynı namısı için, beti için..." Candar cırdan da maǵanası uşaş tizginle: "...Candar Candar, canıñ barsın Kyabag'a//Cayılǵandı şeyit qanıñ zabag'a... Batır Candar uyat etdi bug'arg'a,//Qaraçaynı bediş betge sug'arg'a..." (Şeyit söznü açtıqlamasına "Candar" makalege qara) Bu tizginden sözleni kitabnı atına salǵanma: "uyat etdi bug'arg'a..."*

baylamsızlıq-(nezavisimost'), kesi erkinligi boluw/kesi kesine onowu etiw, öztöreligi bolǵan. **Baylamsız** - baylamsızlıq hal, erkinlikde-öztörelilikde (millet/qırıl/adam).

baylamlılıq- (1.zavisimost', 2.svyaznost') öztöreligi bolmaw.

Baylamlı- kesine onow etalmaǵan, baylañan (millet/qırıl/adam).

adam em cercüzü atla

cercüz- (1.poverhnost' zemli, 2.geografiya), cerni, duniyanı başı em cüzü

İñlizstan (İñiltöre) - kün batı Evropada, ayırımkan qırıl (Añliya)

Çiñiz Aytmatov - köbüsüne orus tilde cazǵan, sawlay dun'yaǵa belgili qırǵız cazıwçu em camaǵat adamı

Nawruz - Bir zatnı eki kere cazmaz için, Nawruznu üsünden tarih bilgileni «Alanhazar sırları» makalege köçürgenme. Kitabnı ahır stat'yalarına qara.

XVIII-XIX ömürleden qısha hapar

e-meyl (e-mayl, E-mail)-elektronnaya poçta, iñiliz tilden, internetde bir sekunddan az zamanña cetiwçu poçta, elektron pis'mo

maktub - (pis'mo,poçta), qol cazma bla aşırılǵan bilgi,informatsiya

iktidar- (vlast') camaǵatnı, adamnı coruqqa, bir buyruqqa boysundurub turǵan küç em amal

kesi töresinde - kesi onownda, kesi erkinliginde, kesi iktidarında

Töre- qaraçaymalqar halqnı 15-19 ömürlede parlamenti, meclisi, qurultayı.

laǵım-(priem), amal, madar, bir iş etilgende ençi özel madarı sebebi

baylamsızlıq - (nezavisimost') kesi erkinliginde, kesi onownda boluw **dalil**- (dokazatel'stvo), kertilikni şağatı, ayılğaña şağat keltiriw, tuwra etiw

çaqdaş- (sovremennik), kimni bla bolsada bir zamanda çaşağan adam. Ülgü: «cılını çaqları-qış, caz, cay, qaç». Eski sözübüz «Çaq» ornuna бүгүnlükde arab «Zaman» söznü cürütebiz. "Çaq" sözden çaç+daş. Uşaş ülgüle: col+daş, qarın+daş, kün+deş,emil+deş. Türk tilde söznü «-daş-deş» cigi birikgen daracanı, birge bolğan şartnı körgüztedi.

alış-berişçi – (torgovets) satıw-alıw işni bacarğan adam

misal – (primer) ülgü

alanhazar, alanbulğar, gunnalan, gunbulğar – burunladan kelgen, qaraçaymalqarnı ata-baba atları. «**Gunnu**» eski sözübüz bu **kün** (bügün) «**künlü/künnü**» degen sözübüznü bir formasıdı, evropa tilde «günnü» eski forma «gunnu» deb begigendi.

"adıgla kesleri kabar em çerkes alanhazar tamırlı biylege boysuñan bolub çığadıla"- billay eski sözlerime-fikirlerime, "Tüzlük tüzde qalmaz" degença, tolu şağatlıqla keltirib 2008 cıl, Kermençileni S. R. bla M. L. Golemba "Mif o Kincal'skoy bitve" atlı bir igi kitab çığarğandıla. Internetde kitab bardı.

202

adıg- noğaylıları başçıları «Edigey» hannı atından quralğan millet at. «Noğay» hannı atı noğaylılağa köçgendi. «Özbek» hannı atı üzbeklärilege (uzbek) köçgendi. Edigey hannı tuwduqları biylik ete kelib, Edigeyni atı da tış halqğa «adıg» formada ençi at bolğandı. **qabartı adıgla** – «qabarla» alanhazar halqnı bir üzügü bolğandı. Qabar biyleri birleri adıg qawmlağa biylik etib keslerine boysundurğandıla. Artda kesleri adıg tilge köçüb, «qabar» atları da alağa köçgendi. Qabar ceri Qabartı bolğandı. Bu formada, coruqda quralğan, sözbaşha –tı/dı affiks qoşulub quralğan, cer atlarıbiz tilibizde/tarihbizde bek köbdü. Söz üçün, Işkan+tı, Kospar+tı, Kestan+tı.

çerkes adıgla- çerkeslile alanhazar halqnı bir üzügü bolğandı. Çerkeslileni al curtu Çerek suw boynu bolğandı. Alayda çaşağan **aslanı** atı **Çerek as bolğandı**. Artda «çerekas» türk tilde siñarmonizm coruqlağa boysuna «çerkes» bolğandı. Eski forması Ukraina Çerkassı şaharda, Rossiyada Novoçerkassk şaharda saqlanadı. Çerkes Çerek as bolğanına billay dalille bardı.

1. Terek suwnu boynunda çaşağan asla Terk/Terek asla bolub, atları tarihide «tarkas» deb belgili qalğandı.

2. Alabuğa bulğarlada (Elabuğa tatarlılada) «**çerkes**» üzükle büğüüne deri atları saqlañandı. (Kavkaz bulğarlardan 6-7 ömürlede ayırılğan İtil' bulğarla keslerin bu künlege deri saqlayalğandı. Rossiyada 1926cıl barğan adam sanawda 1,5 mln. adam kesin "bulğar" ençi atda cazdırthandı. 1930 cıllada Stalin alanı barısın "tatar" atha zor bla köçürgendi. Tatarı carımdan aslamı bulğar tuqumlu!, qaraçaymalqar tuqumlu! milletdi.)

3. Qazaqlıanı **Kiçi Cüzünde** (kazahskiy **Mladşiy Cuz**), İtil'-Cayıq suwla arasın bla Kaspiy cağasında qazaq (qazah) **şerkeslile** çaşağanları da belgilidi. Qazaqça "Cuz" (bizniça "**Cüz-Cüyüz**" ayıladı) birleş (soüz) em tuqum qawum mağananı tutadı.

Cüyüzhan-gospodin

(Bılayda «adıg», «qabartı», «çerkes» millet atlanı em «qabaq» söznü mağanası bla birbiri bla baylamlılığına qara). Adıg çerkeslile "çerkes" söznü kesleri tilde "şerces" deb aytadı. Sağış etgeñe "çerkeslile" bla "adıqla" al zamanlada başha halqla bolğanlarına bu sözle dalildi.

baz- (baza, sklad), adam em adam cıyın kereklişin tuthan cer
çabıuwl- (nabeg, pohod), cayaw asker, ne cayaw-atlı asker duşmaña adam-mal sürürge barıw, başha milletni boysundururğa qazawatha barıw.

cortowul- (konnyı pohod) atlı askerni çabıuwl etiuw. Bek uzaq cortowulğa barğanda askerçini (çoranı) bir cerlen atı em eki awuşduruwçu atı bolğandı.

uşkok-(ruc'e), Qaraçayda ot bla athan sawutnu birikdirgen atı. «şkok» söznü al forması «uşkok» boladı. Noğaydan kelgen "uç+kök" sözdü. Burun Qaraçayda uşkoklanı bizge belgili türlüleri: **mlııq, altınlı, altıtır, atarıq, türk uşkok, fars uşkok, berdan uşkok** em başhala.

çora/çura- (voin), burun alanhazar askerçi, türkçe "**çeriy**". "Çora" söz bla köb adam atla em tuqumlarıbız bardı: BayÇora, Aqçora/Aqçura, BekÇora. Orus alim Miçurinni tuqumu, Biy+Çora atdan başlañandı. «Çeriy» söznü/atnı başha forması «Geriy» boladı.

abiçar- tamada askerçi, (**abadan**) **aba+çora**, burun alanhazar asker böleklede sınanı bolğan tamadalıq etgen çora/çeriy. Avrupa milletlede begigen «ofitser» söz, malqar dialektiden

abatseriy/afatseriy sözden köçgendi. Abıçarnı buyruğunda bolğan

«cañı çora», sınımlı bolmağan caş askerçi «yeni çeriy» türkçe, «yanıçar» tatarça.

qullanma- (instruktsiya po ispol'zovaniü), bir zatnı em işni etiw em hayırlandırw madarı, amalı

hazırlaw qullanım/ qullanma- (sposob prigotovleniya), caraşdırw-hazırlaw amalı

lütserna - (klever), qudoru üyürlü mal aşarğa süygen emizik hans

mumiy/mumiö- (mumiö), qayaladan çıqan darman çayır

cuwa- (grib), başha atı **toşlaq**, cerde-taşda doğraça ösgen, türlü-türlü sıfatlı köget. Cuwa içlerinde aşarğa carağanı em aşarğa caramağan, uwu bolğanı bardı.

bulğanma- (smes'), eki-üç zatnı qatıştırması

zalıqlıdı - metr miyiklikge deri ösgen taw çırpı. Tawlını orta miyikliginde (1000-3000m) ösgen , uwlu, mal aşha caramağan, cay zamanda sarı gokkalı çaqgan köken. "Zalıqlıdı aşığan ulaqça" deb, teli em muwal bolğan, öle başlağan adamğa da malğa aythandıla.

Burun zalıqlıdını çirçikleri bla ot etiwde hayırlañandıla. Ullu Qaraçayda "zalıqlıdını" orus tilge "azaliya" deb köçüredile (latinça "Azalea"). Malqarda (Çerek özende) zalıqlıdığa "büşteri" atab, orus tilge "rodendron" deb köçüredile. Duniya başında 800 türlü sü bolğan uşaş çırpılını evropa tilde "rodendron" atda birikdirib, bir çırpı üyür etedile. Azaliya rodendron üyürnü bir türlü südü. Oruslula miyik tawlada buzla tübünde, bir qarış ösgen, köksül gokkalı çaqgan ösümlükge "rodendron" deydile. Biznikile andan çay etib içib turğandıla. "**Buzçay gokka**" rodedondronnu atlarını biridi. Men añılağandan çirçiginden ot etilgen zalıqlıdı çırpığa orusça "cöltıy rodedondron", latinça "Rhododendron luteum" kelişedi.

qazma- 1. (rudnik), cerde-tawda teşik/uru qazıb, andan mağdan çığarğan cer/orun. 2 (zemlyanka) cerde uru qazıb,başın topraqdan cabıb, adam caşarğa caraşdırılğan orun. "**Qazma**" söznü eski "**ızma/ızba**" forması orus tilde **izba** formada, "üy" mağanada saqlañandı.

sanağat- (otrasl'), adam ulunu caşawunda ençiligi bolğan işlew-hayırlanıw bölüm

adam em cercüzü atla

Beş Taw eli – orus patçahnı zamanında ayılğan bügünü Malqarda (Balkariyada) beş ulla özenlede elleni birleşdirgen atı. Ekinçi al atı

Gitçe Qaraçay bolğandı. Ullu Qaraçay bla Gitçe Qaraçaynı üsünden ekinçi kitabda cazarıqma.

Osman Soltanlıq, Osman İmperatorluq-

(Osmanskaya/Ottomanskaya imperiya) musulman türk halifat, duniya başında 16-18 ömürlede em küçlü, etimli, bay, bilim-ilmu miyik bolğan qıral/devlet.

G.Klaprot, S.Bronevskiy, F.F.Tornaw- 19 ömürnü al cıllarında, Kavkazda ilmu em casusluq (şpionac) işle bardırğan orus patçahnı qulluqçuları.

Z.B. Kipkeeva- çaqdaş (sovremennik), qaraçaymalqar tarihni teren tintgen fahmulu tarihçibiz.

Hasawka- Ullu Qaraçayda Hudes suwnu başı, qaraçay asker orus patçahnı askeri bla 1828cıl 19 oktyabrda (cañı sanaw bla 2 noyabr'da) sermeşiw etgen cerni atı.

İtil' suw- orusça Volga suw, (Volga atda Bulğa-Bolğa sözden İtil' bulğarlardan orusha köçgendi)

Cayıq suw- Ural suwnu başha atı. Ullu mağanalı suwlanı, adamlanı, tawlanı eki-üç atları bolğandı.

Cırçı Sımayıl (1891-1981c Semenlanı İsmail) - Qaraçayda-Malqarda cırları cırlanıwçu belgili poet em cırçı. "Miñi Taw", "Anam", "Aqtamaq" em başhalanı avtoru.

Aman Nihit- Ullu Qaraçayğa barğan colnu tar ceri. Busağatda Karaçaevsık şaharnı 13-14 km başında colnu bir canı qaya, ekinçi canı Qoban suwnu car başı. 1930-cıllada qayanı dinamit bla atılıb, colnu biraz keñertgendile.

Petruseviç N. G., polkovnik, artda general-mayor, 1868-1874cıllada Batalpaşa uedzni pristavı (başçısı), Qaraçayda «Zukku pristop», Batalpaşa uedzge busağatdağı Qaraçay-Çerkes respublika bla Nevinka tögeregi cerle kirgendile. Petruseviçni allında eki kere da bir caman pristavla bolub adamlanı incitgendile. Alanı ızından halqqa qayğıra bilgen Petruseviç tüşüb, tawlu halq anı carathandı.

Emmanuel' Georgiy Arsen'evič -Ullu Qaraçaynı askerin horlağan orus askerni başçısı, 1825c Kavkazda bütew orus askerleni askerbaşı, cını 1828c atlı askerleni generali

Qırımşamhawllanı İslam- Qaraçay Töreni atından Emmanuel' bla söz tuthan biy. Orus asker kelirni al cıllarında, orus qazaqla bla sermeşiwlege tübey turğan qaraçay alanla, Qaraçay Töre, Osman imperatorluğundan boluşluq saqlay, Osman İmperatorluğuna boysuna

Qaraçay vilayet bolğandı. Vilayetni valiyy (qaraçayça oliyy) İslam bolğandı. İslam barıb Anapada Osman Soltannı seraskirinden Qaraçaynı valiyligine (tamadalığına) firman qağıt alıb kelgendi. İslam oliy (valiy) bolsa da Qaraçay Töre oliyden (valiyden) baş bolğandı. **Tatarqan** - Qaraçaymalqar tarihte belgili cigit. Anası Silpağarlanı qız, Temircannı egeçi bolğandı. Alay a Tatarqannı cırın, tarihin kitabha salmağanma, anı ata canı Bağatırladan bolğaña sanaladı.

CANDAR

1. candar- eski alanhazar söz, «taw etegi er», «canındağı er», «canda er» degen mağanası bardı. Darginlileni bir türlüsü qumuqlağa «candarti» deydile. Ol at alağa qaraçaymalqar tilden kirgendi. Qumuqda söznü allında «C» harif cürümeydi. Qumuqnu cerinde, taw eteklede çaşağan qaraçaymalqar (alanhazar) üzükleni atıdı «candar». Canda+er- erkişi adam at . Noğaylılada, qumuqlada «candar» etnonim «yandar/yandar» forma alıb, dagestan-çeçen halqlada cayılğan adam at em tuqum bolğandı.

2. candar/candır- çayırdan qatıb taş bolğan, bağılı taşlanı bir türlüsü. Sernek otdan qabınadı (**can** adı!). Noğaylıladan 16 emürde oruslulağa köçüb «yantar» bolğandı. Burun candarnı (qathan çayırını) darman ornuna awruwladan keslerin qoruwlarğa tuthandıla. Köz tiyemezge dua ornuna da cürütgendile. Candar/yantar cumuşaq taş bolğandan "celim taş" atı da bardı.

3. candar >candawur- bir mağanası «boluşluq».Ekinçi mağanası «qoruwlawçu adam». Candawur > candar sözden bolğanı başından açıqlanadı. Candar bla candawur sözle bir-birine şağat etedile.

küy/küw- qaraçaymalqar tilde-tinde cigitlikni, tragediyanı açıqlağan mıdah, buşuwlu cır bla maqam. Cırnı ençi bir bir türlüsü

taqım/tağım – bir bölek adam, gruppa

malğarlıla/malğarla- (miñrel), burun bulğar/bolğar (qaraçaymalqar) üzüklege boysuñan kartvel-gürcü üyür. Keslerine "margal/megrel" ataydıla. Miñrel- "miñer + el" bolurmu? Bolğar/bulğar biy-özden tuqumla kartvelleni içlerinde assimilyatsiya bolub atların miñrellege qoyub, andan qaraçaylıla alağa 19 emürde cañılıb "malğar", bir-birde "marğal" degeñe uşaydı.

Malğarlılarnı keslerini "margal/malğar atları" (miñrel'skaya loşad') işge çıdamlı em qaraçay atdan gitçerek at bolğandı. Gürcüleğe qoşulub, gürcüleğe sanalıb turğan, gürcüleden başha tilli bolğan

kartvel üyür. Miñrelleni (malğarlanı) gürcüleni içinde cetiden biri bolub, sanı 400 miñ adamdan artıqdı. Qaraçaylıla bla malğarlanı arasında ebzele bla abhazlılanı bardıla.

"çıbdar" söznü mağanasın açıqlayalmağanma

"...Anañ Mansa etgen eşek betli çıbdar kök çebgen

Çırkı sayın oq tiydi, o carlı Candar..."

"cawuruña ua qayıqden" – Abugaliy «Candarnı» cırlağanda añılaşınmağan söz

tawuşcazma (*ses alma*)- (magnitofon) söleşgenni-cırlağannı, tawuşlanı cazıb, qaytarıb tıñlatır madarı bolğan tehnika kerek

ışhat- ölgenni üçüncü kününde çaçılğan sadaqa aş

tıbir taş – üyde, otownu ortasında otcağada taş.

kör/ kür - qabır, ölük asırılğan orun

(Gilyanı da soydula ma sirimdige* tikkiçe.*

Altın a tükçük a cıltıraydı qara tülküde...)

Bılayda cırçı **"Gilya"** deb **iynekge** iynak söz bla aytadı.

tikkiç - (kocanaya tes'ma), at kerekni, çabırlanı tigerge, begitirge iyleñen teriden etilgen bawçuq.

sirimdi- terini iñiçke kesib tikkiçe hazırlaw, tikkiç , iñiçke teri baw

çeget Marağa- Mara özenni çeget bawuru, salqın canı

haçıpsıla- abhazlıla bir türlüsü, Qudoru (Kodori) özen bla Ullu Laba

özenleni qatında Mzımta özende çaşağan bir qawm. Haçıpsılanı

(abhazça atları **ahçıpsa**) köbüsü Türkge köçüb ketgendile. Mzımta

özende, Krasnaya Polyanada 2014 c. Qış Olimpiyada bolluqdu.

Qartcurtha tamlıladan da, ebzeleden da haçıpsıla uzaqdıla. Alay a

Ullu Laba cerine cuwqdu. Cırda atı ayılğan Mahıkki Haçıpsığa

qaçhanı da Candarnı uruşu Labada bolğanına iynanır madar beredi.

tamlıla- apsua-abhaz qawum, alanhazar "Tam" atdan atalğandı.

Tamlıla alğa Abhaziyanı Qudoru (Kodori) özeninde çaşağandıla. 18

ömürnü ahırında-19 ömürnü allında bizni Laba cerleribizge sarqa

başlağandıla. (*tamlıla alda alanhazar (abhaz) üyür bolub, "apsua"*

üyürleqe qoşulğaña uşaydıla.) "Apsuwa"- bugün abhazlılanı kesi

kesine aythan atlarıdı. Men añılağandan, tamlıla Candarnı qoşuna,

Ullu Laba özeñe 19 ömürnü başında cortowul etgendile. Ol

zamanlada tawlulanı Ullu Labadan qıstab, tamlıla kesleri alayğa

cerleşirge izlegendile. Sora Qudoru em Ullu Laba özenleden Ullu

Qaraçaynı özek cerlerinde qoşlağa çabıuwwla etgendile. 1840-1850

cıllada tamlıla Osman Soltanlıqqa köçgendile.

«tam/dam» - (nebol'şoe boevoe stroenie s kşişey ryadom s rekoj) ayrılıb cañızlay, suw cağasında, başı cabıq suw ötmezça qalaçiq. «Tam» söz eski zamanlada «dam» tawuşlu ayılğandı. Tam/dam sözden başlanıb, bizde adamnı şartlağan, «**damsız**»- «açı, dürgen, başı tüz işlemegen» mağanada ayılğan söz bardı. «Tam/dam» sözbaşdan quralıb, mağanası «suw tıyıwçu» bolğan orus tilge «**damba**» söz saqlañandı.

«**Tam**» atdan quralğan, Budiyan qawmğa kirgen **Tam+biy** eski tuqum bardı. Budiyan tambiyleden ayrılğan qabartılı tuqum bardı. Aladan da ayrılıb ermenlilege, oruslulağa köçgen üzükle bardıla. (Abuk kabaknı cerlerin Abukladan 1863-1864c ermen Tambiyleri satıb alğandıla. Ermen Tambiyleden bolşevikle ol cerleni sıtırıb ızına Qaraçayğa qaytarğandıla.)

(Adıglada «**biy**» söznü mağanısı "duşman/caw" boladı. "XVIII-XIX ömürleden qışa bilgile" makalege qara. «Tambiy» abhaz-adıg at/tuqum ese, «Tam+ duşman» deb sabiyine adıg at atarıqmıdı? Tamlılanı alanazardan başlañanına "abhaz" atda dalil boladı. "Abhaz" at "Eb+ haz" atdan başlañandı. "Haz" söz a, "haz"+"er"/hazar üyürnü atıdı. Abhaziya 8 ömürde Hazariya içinde biylik bolğandı.)

208

atarıqsız (uşkoksuz), atarıq-uşkok

ğac-ğ UCLA- tamlılanı añılaşınmağan tillerin enikleb atalğan at

şeyit- alan sözü "şeyit" arab "şahid" sözden türleñendi. Hadisge köre, mülkün qoruwlay ölgen şahid daracadağa çığadı.

cercüzü atla

Bergi Gum (Kiçi Gum)- Podkumok, Gitçe Qaraçayda Tereze-Üçöken elleni (Gum özenni) üsü bla barğan suw

Arğı Gum- Kuma, Gitçe Qaraçayda, abaza elni Krasnıy Vostok elni üsü bla barğan suw

Tawartı – Gürcüstan em Abhaziya cerleri

Baba - 1.burun Urup rayonda Ullu Laba suwnu boynunda cerni atı. Baba cerni ornı Labanı qalayında bolğanı unutulğandı.

Gaba – tüz aytıw **Gabu** bolurğa kerekdi. **Gabu** - Ullu İncikge qoşulğan Psış suwnu 2.Amanqol suwğa oñ canından qoşulğan Baba suw (Baba özen). Amanqol da Qobaña qowşuladı.

başında taw tizgin.

Qazğannı Başında Türtüde- tüzü Qızğıçnı Başında Türtüde. Bılayda cırlawçu Abugaliy Qızğıçnı ornuna Qazğannı deb cañılıç aytadı.

Qızgıç - Arhızda Ullu İncikge qoşulğan suw. Qızgıç özen, suw, awuş.

Türtü- Qızgıçnı başında cer at. Neda **Türtülü** atha cañılıç bolurğa bolur.

Türtülü- özen Teberdi suwnu oñ canında.

Guduh başı - busağatda Urup rayonda Rockao elni qatı, tögeregi. Guduh başnı cer ornun bundan bek tüzetelgen qıyındı.

Çeregeyden kelgen ullu çarağa - **Çerek** özeñe, Malqarğa ayılğaña uşaydı.

çeget Labağa- Laba özenni çeget salqın canı

Muhu başı - Teberdi suwğa sol canından qoşulğan sunu başı.

*Bardıñ ese ua ma **Haçıpsıda** ne tabdıñ,*

Sınçıqnı qatında qara cerni da awuzuñ tolu üç qabdıñ

Haçıpsı- Haçıpsını atı bla bütew Abhazıyağa da aythandı. Abhaz-abaza qawumladan bolub haçıpsı üyür çaşağan Mzımta özenni/cerni atı.

Sınçıq- Abhazıyağa barğan at colda bir cerni atı. Ornu qalayda bolğanın tuwra açıqlayalmağanma.

Eşme Sırt- bolğan cerin tabalmadım

209

adam atla

Candar- makaleni allına qara

Cılqıçı - Candarnı atasını ekinçi atı, çam atı. Kerti atı unutulğandı.

İlyaquş/ İlyakku/Lakkuş– 11-14 cılda çaşko, Candarnı gitçe qarnaşını atı. Candar qaya randa başha nögerçikleri bla birge çaşıra turğan qarnaşçığı. Bir aytıwda Candar ölgen cıl, İlyakku Humarada Satanay biyçede qonaqda bolğan (çaşırılğan?) tamlıanı bir biylerin aqırın taşa qatına barıb, urub öltürüb qoyğandı. Alayda İlyakkunu andan sora kesi saw qalğanı, ölgeni belgisizdi. İlyakku atnı al forması İl'yas bolğaña da uşaydı. İlyakkuşnu üsüнден Kavkazda eşitgen haparımı Y.Nevruznu versiyasında tabıldı.

("Deboş" stat'yada cazılğan Deboşnu bir qızı Humara elge adıg çerkeslige Besleneev Soltaña çıqğandı. Endi bu kitabda cazılğan "Silpağar atawullanı üsüнден" stat'yada ayıllıq, 1820 cıl tuwğan Silpağarları İl'yas da Humarağa qaçhandı. Anı bla Humara el bla Silpağarları baylamlıqları ulludu.)

Duda ulu Mahmud (1908-1980c) fahmulu cazıwçu, fol'klorist, tarihçi. Alman (nemça) cesirge tüşgeni bla atı qaraçaymalqar tarihde, edebiyetde atı caşırılıb qalğandı. Amma milletge carawlu ullan işle etgendi. Alanı içinde fol'klor cıyğandı. Qaraçaymalqar halq sürgüñe tüşgende, milletni ökülü bolub haqın tohtawsuz qorowlab turğandı. **Yılmaz Nevruznu** (1938c) üsünden "Qoşaqla" stat'yada qışa hapar bardı.

Mansa - Candarnı anasını atı, **Culduz-** Candarnı egeçi, **Dawta-** Candarnı anasını Duda-Nevruz versiyada atı.

Qızılбек- abazalılağa biylik etgen qırım hannı üzügü. Anı üçün Qızılбек tuqumğa boysuñan abazalılarnı atları **qızılбекle** bolğandı.

Tam, Tambiy- başında tamlıla stat'yaçıqqa qara.

Hubiymanı Amırhan ulu Üseyin- Candarnı qıyın küñünde atıb ketgen satlıq teñi.

1. Hazlewleni Alibek (Hazlewleri atawl at)

2. Qırımşawlallanı Tanabaş

3. Mahıkkı degen Alabaş (Ma Hikki? ulu Alabaş)

4. Qarabaşlanı Mahatçı-

tawlu qaraçay cañız qoşlağa taşa colla bla adam-mal urlar üçün tamlılarnı, qızılбекleni keltiriwçü satlıqla. Mahıkkı bla Mahatçı bir adam bolurğa da bolur.

210

Rıstaw Bayram /Gilassı Bayram – abazalada biy

Satanay biyçe - Humarada çaşağan alanhazar (türk) tilli biyçe, qırım hannı üzügünden bolurğa da bolur. ("Satanay" at alan halqqa burundan belgilidi. Kölüme kelgenden matriarhat zamandan qalğan at bolurğa kerekdi. Qaraçaymalqar nart aytıwlada Satanay nartlanı aqılmanları, anaları boladı).

DOMMAYÇI, BİYBOLAT, GABIY

hamayıł-(karmannaya kniga iz izbrannıh sur Kurana), Kurannı sıylı bağalı suralarından quralğan, hurcuña sıyıñan gitçe kitabçıq

quw- (fitil'), şkok kerek, oq uçurur üçün şkokda otnu (porohnu) atıltıwçu cıwıççıq.

çaqqıç- (ognivo), şkok kerek, quwnu qabındırır üçün, eki taş bir birine qağıb ciltin çığarıwçu.

tahıran- (saf'yan), igi iyleñen cumuşaq, bağalı teri

hora- (porodistıy kon'), qumalı at, "qara" söznü al forması "hara" sözden türleñeñe uşaydı.

mltq – eski şoknu bir türüsü, uzun şok

küz qoş- (koş avgusta-sentyabrya), cay boşala-qaç başlana turğan zamanda qoşnu atı.

alısın üydegi- erkişini ekinçi kere, cılı kelib qurağan üydegisi

berdan/berdanka- (vintovka Berdana), hırlı uşkok, 1870-1939cılılada orus-sovet askerlede bolğan hırlı bir oqlu ot sawut. Bir minutha 10-15 patron athan, 300-1500 metr uzaqlaqa urğan hırlı asker uşkok.

"Töñereb tüşdüñ berdan oqnu kötürmey..." Qanamatnı cırından.

adam em cercüzü atla

Canukku -Dommayçını üyde ayılğan al atı

Hadağucıq ulu (Atacukin) Cambolat (Canbotbiy)- kabar biyleni

Ullu Qaraçayda ösgeñ tuwduğı, QÇR-de Zeüko adıg elni Cambolat

qurağandı. "Atacoq" al alanazar atnı türleñen adıg forması

Hadağucıq boladı. Öksüz (ne gıbışı) bolğan bolur Atacoq.

Hanoqları (=Hanohları= Hanuhları= Kanokovı) – Cambolatnı qayınları, artda Cambolatnı ala kesleri öltürgendile

Dombay-Öl'gen- 4046 miykliğı bolğan taw, suw

Dommayçı Duppur - Gum (Tereze) özende taw, bugün atı tersine oruşça Lüdmila-gora deb cazılğandı.

Dommayçı tala- Birinçi baş versiya-Dommayçı duppurnu qatında

Dommayçı köb tohtawçu cer. Ekinçi versiya Tereze (Gum) özende

Dommayçı duppur bla busağatda Tereze elni orta süreminde cer

*Canbolatnı **Töben Tardan** tanıydı.* Bılayda Taşköpür ceri ne Aman

Nihit cerine bolurğa bolur. Alay a Qoban özende başha tar cerle da

köbdüle.

Tamçıbaşı taw, **Tamçı suw** - Gum (Kuma) suwnu sol canında

qoşulğan,

Qayalı Arqa- (Skalistıy Hrebet)- ekinçi atı **Gitçe Arqa**, üçünçü atı

Qayalı Sıra-tawla . Qaraçaynı Malqarnı cerlerinde köndelenine

barğan tawtizginle, miyik tawla bla taw sırtlamı ayırğan, Adıgeyadan

başlanıb- Tegeyge cetgen qayalı tawtizginle, Gitçe Arqa, Sıra tawla.

Buzlu (Qarlı) Arqa, Taw Arqa (Glavnıy Kavkazskiy hrebet)- Qara

teñizden Kaspiy teñizge deri miyik qayalı buzlu taw-sıncırı.

BARAQ BLA DEBOŞ

Deboş

onça - (1.desyatka. 2. otdelenie)

Burun Alanhazar (qaraçay) asker quramda bir buyruqqa sıyıñan, sanı 10-12 askerçi (çora) bolğan bölük.

taqım/tağım – (gruppa), gitçe cıyın, biraz qoşulğan zat («**taq**, terek **butağı**»)

burun alanhazar askerni quramında üç-tört onçadan quralğan bir buyruqda bolğan asker bölük neda eki cıyırma askerçi cıyını, (vzvodnu sanına cuwuq asker)

bölek-

1. (gruppa) sanı tuwra belgili bolmağan adam/asker/mal cıyın.
2. (polk) orus qazaqlada, askerlede «polk» asker quram. «Bölek-pölek» alanhazar asker quram tamalı noğaylılada «pölek» qazaqlada «polk» bola saqlanıb, aladan orus ginazlanı patçahlanı askerlerine köçüb, asker quram tamalı bolğandı.

bölük- (1.dolya/çast' 2. podrazdelenie) 1.bir-kesek 2. ülüş (Em alda «bölek»-«bölük» bir añılatma söz bolğanlıqqa arda mağanaları cuwq bolsa da biraz türleñendi. Söz üçün, asker bölek bölükleden quraladı.)

iktidar - (vlást) adamğa, camağatha, milletge, qırılğa iyelik etiw Gum suwnu tegenesi canındadı. Başhaça, Teşiktaş qol da degendile, alayda Teşiktaş atlı suwçuq da bardı.

212

babas- (pop), hristian dinni qulluqçusu

tegene-

1. (koloda) un elerge, tılı basarğa bir sawut.
2. (korito) malğa qışır, buday berirge bir sawut
3. (basseyn) (sinonim «boyun») suwla em ırhıla bir ullanı suwğa, ne teñizge sarqan cerleni-özenleni birikdirgen at

ülle- 1. (mundştuk) hazır burulğan tütün içiwge carağan birğıçıq, çubuk

2. birğıçıqnı uçunda tütün ornu-tabaqçığı bolğan tütün içiw gerek

kise- (kiset) tütün saqlawçu, cürütüwçü hurcun

soltan-awl/sultan awal noğayhla- (saltan awl'skie nogaytsı) Qırım hannı han bolalmağan ulanlarını em tuduqlarını atı soltan/sultan bolğandı. Bılayda "awl/awal" söz "ul" söznü ornun tutadı. Allay soltaña/sultaña boysuñan noğaylılanı atları soltan-awl noğaylıla boladıla. (*Qandawur Soltançıqnı haparına qara: hannı sultan üzügünden Sultan Qılıç Girey tüberikdi*). Noğaylılanı köbüsü Kavkazdan qıstalğanından sora, qalğan kesekleri adıqlağa

qoşulğandıla. Soltan noğaylıları soltan gireyleri da adıg çerkesle bolub qalğandıla.

"noğay (qırım) hanla" - 17-19 ömürlede Qaraçayğa honşuluq etgen "noğay/qırım hanla" kerti hanla bolmağandıla. Hanları iktidarsız (vlastsız) qalğan tuwduqları bolğandıla. Tawlula burun soltan em geriy tuqumlu noğaylılardan, adıg çerkeslileden aqsüek qızını ırlasala "qırım hannı qızın, hannı qızın ırladıq-aldıq" deb qoyğandıla.

kübe- (pantısr'), temir gabray, temirden etilgen, qat-qat qalın qayışden da etilgen sadaq oqdan, kesiwçü sawutdan saqlağan qoruma ceñsiz kölek-gabray

qalmıqlıla/qalmuklula- (kalmıki)-moñol üyürlü millet.

Qalmıq/qalmuq at bılağa alanhazar sözden begigendi. İslam diñe köçmey eski buddist dinlerinde qalğanları üçün "qalmaq/qalma+uq" at atağandıla.

Baraq

qatarğa - (katorga) Rossiyada patçahlıq zamanda tutmaqnı turğan cerinden tışına Sibirge aşırıp, azap-ceza çekdiriw.

urun/ urunla-(tovar) urunuwda satarğa hayır alırğa etilgen, adamğa carawlu kerek

tapança- (revol'ver) buruñu ot sawut, bir qoldan oq atılıwçu gitçe sawut.

geroh- (pistolet) tapançadan keç çıqқан qol ot sawut.

qadama – «(nepristupnaya tverdinya) «Qoluña da qadamını saldıla, /Coluña da çıg'anaqla caydıla» 1.adam küçü-qarıw cetmez zat/quram 2. qoruw, cawnu allın ötmezden tıyğan quram. «**Qadaw**» bla «**qadama**» sözleni mağanası birdi, sinonimledile.

begenda/begendi – (arenda) Em alğa iyesi başha bolğan cerni alıb, açha bermey hayırlanıw. Artda patçahnı zamanları cuwq zamanlarda hayırlañan cerge açha berib başlağandıla.

altınlı uşkogumu- (nareznoe ruc'e) ot sawut, şkoknu bir türlüsü. Em alğa oq birğısında altı hırı bolğan Ullu Qaraçayda patçahnı askeri kelginçi cürütülgen uşkok. Artda al mağanası "altılı" unutulub, ağaçında oiwüları (altuçlu culduz) bolğanı üçün altınlı at berilgendi. Gitçe Qaraçayda «kerektsiz cigitlik etgen» erkişige «**altıtır**» dewçen edile.

adam em cercüzü atla

Hurzuk awuş- Qoban suwğa qoşulğan Uzunqol suwnu ızı bla çıǵıb Taw artına awuğan 3291 metr miyiklikde bolğan awuş. Hurzuk awuşnu ekinçi atı **Dalar awuş**

Abuklanı Biyaslan- Abuqlanı Hacini caşı

Abuklanı Hacı= Abuqlanı Mahamet (Mahamet-Hacı?) –.

Qabartılılağa cañılıb qoşadıla Abukları abadzeh qawmlağa biylik etegendile. **Abuklanı Atacukonu** üyüründendele. Abuqlanı Atacuko Dudalanı Amantiş bla Ullu Qaraçayğa orus askerlege (Emmanuelge) taşa taw collanı körgüztüb, col ustası bolub Ullu Qaraçayğa keltirgendi. Anı üçün Abuklağa orus generalla Qaraçaynı bügünü Pervomay elni cerlerin boşuna bergendile.

Hocalanı Umar

Saray- Baraqnı anasını atı

Aq-Qalada sarı ilyaçin cırlaydı,

Husün qızı ariw Zalihat cılaydı.

Ullu Laba (Bol'shaya Laba)- bügünü Qaraçaynı kün batıda qıyır ullanı özeni

İncikle- (Ullu em Gitçe İncik) (Zelençuki-Bol'soy i Mahy) –

Qaraçaynı (Alan'yanı) ara cerleri em suwları, Arhız özenleri

Balıq- (Malka) - Miñi tawnu tübünden başlañan suw bla özenini atı.

Balıq suw/özen Bashan suw/özen bla baylamlıdı.

Teşik-Taş– (nazvanie mestnosti) Üçköken özenni oǵarısı, Biyçesiña kirgen bir cerni özenni atıdı. Teşik taş suwçuq Üçköken suwğa qoşuladı.

Dunduk-Ombo han- 20-25 miñ qalmıq qazanña (üydegige) başılıq etgen han bolǵandı. Orus patçah canlı bolub, Şimal Kavkazda Qırım hanlıq bla qazawat etib turǵandı. 1768-1770 cıllada türk musulman üyürle bla Qaraçaynı (Mal'arnı) cerlerinde noǵaylıla bla qabartılala bla sermeşiwleri bolǵandı. Qatını qabartı tuqumdan, atı qaraçaymalqar at "Cana" bolǵandı. Dunduk Ombo ölgende adamları Qıtayğa köçüb ketgendile.

Kubran- Mara özeñe burulğan cerden biraz töben tüşüb, Qoban suwnu sol caǵasında cerni em qulaqnı atı.

Narsana-Kislovodsk

(Narsana atnı eki versiyası bardı:

1.Narsana –burun gun-alan qala «Nartsana» atdan çıqqandı.

Nartla (gunalanla) Miñi tawnu eki canında özenleden bir cerge sarqıb, cortuwul allı bla kesi keslerin, askerlerin sanawçu cerge

aythandıla. Keçirek alayda qala işlenib atı **Nartsana** bolğandı. Qala 6-14 ömürlede bügüñü Kislovodsk şaharnı Alikonovka rayonunu cerinde, «Zamok kovarstva i lübvı» restoraña barğan colnu sol canında, qaya başında ornalıb turğandı. Busağatda alayın üy orunlağa çaçhandıla.

2. **Narsana** asker başçı tişiriv **Nartsana** atdan çıqqandı. Gunalanlanı (nartlanı) başçısı cigit Nartsana urumluladan curtun qoruwlay, ala bla açi qazawat etgendi. Urumlulanı (vizantiytı) sanı köb bolğandı. Ahırında nartla Urum-tawnu başında qalada buqğandı. Busağatda Urum-taw oruşça «Rimgorka» sözge türlenib Üçköken-Kislovodsk arada, tögeregi qaya başı tüz bolğan tawnu atıdı. 6-14 ömürlede Urum-tawnu başında tüzde qala bolğandı. Urumlula qaya başında qalanı alalmay, nartla da qaladan tüşelmey köb zamannı turğandı. Gunalanlanı (nartlanı) aşları suwları boşalğanda asker başçıları Nartsana urumlulanı üslerine qayadan atı bla sekirgendi. Tişiriv tulparlıqnı ülgüsü bla nartla alayda erikgen urumlulanı köblerin qırğandı, em curtlarından qıstağandı.

Kislovodskide «Nartsana» qala bla «Nartsana» asker başçı sermeş etgen Urum-taw qala bir birine bek cuwuq bolğanın esgersek-eki versiya bir-biri bla baylamlı boladı. Urum taw bla Narsana qala bolğan cerni arası on qıçırım bolluqudu.

«Kislovodsk» Narsanani qatında çıqgan, **Açı suw** degen gara suwlanı atın orusha köçürüb aytilğandı.)

Santuq-Essentuki

(**Santuq**-buruñu alan şaharnı atı. Bügün ol cerde Essentuki şahar ornalıbdı. «Esentük» gara suw çıqgan cerde alğa alanla, artda noğaylılla qoyla cuwndurub, aladan orusha Essentuki at köçgendi. «Santuq» at «Esen tük» atdan eskidi, alanhazar qala-şaharnı atı bolğanña uşaydı. Santuq atha uşağan Teberdi özende «Sıntı» qala-şahar bolğanın bilebiz. Teberdi özende Sıntı qalada Sıntı atlı 10 ömürde işleñen kilisa saqlañandı. Sıntı bla Santuq bir sözden quralğaña sanayma.)

İssi Suw – Pyatigorsk

(Maşuk tawnu qabırğasında **issi suwla** (radon) çığadı. Alğa issi gara suwnu tübünde , atın orusha köçürüb, Goryaçevodskiy elçik quralğandı. Pyatigorsk keçirek Goryaçevodskiy rayonda quralıb başlañandı. Artda şaharnı köbüsü Beştaw tübüne qıslılıb atı

orusça tawnu atı bla ayılıb ekisi eki başha bolğandıla. Qart qaraçaylıla alanı bir birinden ayırmay İssisuw dey edile. Revoliçiyağa deri qaraçaylıları İssisuwda qonaq em aş üyleri bolub, İssisuwğa barıb satıw-alıw etgendile. Bay qaraçaylıla faetonlağa minib, solurğa İssisuwda ippodromğa barıb, çarsha qarab kelib turğandıla. Pyatigorsk ippodrom 1885c açılğandı.)

Taw artı- Ücnıy Kavkaz, Güney (Qıbla) Kavkaz. Burun Gürcüstan-Abhaziya cerle. Bügünlükde Gürcüstan, Ermenistan, Azerbaycan qıralla bolğan cer.

Ulow- qabaq- abaza Ulow biyni atı bla (Loov), Krasnıy Vostoknu elni eski atı

Abuk- qabaq- abadzeh Abuklanı biyni atı bla (Abukov), Pervomay elni eski atı

Aq-Qala –Qoban suwnu oñ canında bügünü Qaraçay rayonda cerni atı. Eski alan Aq Qalanı atı bla ayıladı.

GAPALAW

begendi/begenda-arenda

mıltalamaq/mıltalarğa – (ugonyat')-mal urlağaña, sürgeñe «mıltaladı» gendile

216

adam em cercüzü atla

Ullu Gapalaw bla Gitçe Gapalaw- tuwğan qarnaşla

Nanı ulu Muhammad

Zekeriya ulu Oqub, Zekeriya ulu Hacı-Mahmud

İcalanı Mussa- Gapalawnu murdarı, cırılañan cırdan uyala, Sılpağar dertden qorqa Osman Soltanlıqqa köçüb ketgendi.

Şawhal bla Şakay – Gapalawnu qawğalı qonaqları. Gapalawnu ölümünü üsünden basmalağan haparında Laypanlanı Seyit ekisin da (ayırıp Şawhalnı) ullu

ayıblab, adamlıqların sögüb cazğandı. Seyit bu ekisini üsünden cazğanın kesibizni «Gapalaw» haparımızğa köçürmeybiz. (Hapar Seyitni «Bırmamıtını cırı» kitabında Çerkessk ş.1987c 243-250 betlede basmalañandı).

İncurğota - Karaçaevsk-Cögetey arasında «Krasnogor» sovhoznu, Qobannı künbetlerindeki qızıl qayalı cerlerinde bir özen

Murduh-başı - Gum-başı awuşdan Biyçesın taba örgerek barıb, (Ullu) Murduh suw Amanqolğa, Qoban boynuna sarqğan özenleni biridi. Bir-bir kartadalada cañılıç Muzduh deb cazılığandı.

Maqalı kölçük - Murduh özende gitçe kölçükünü atı.

TOHTAR BLA ANI CAŞLARI

mans – (vid kocanogo ploskogo kanata) bir ögüz teriden keñ-keñ kesilib, bir birlerine qoşulub begitilgen uzun küçlü cassı cib

sürgün- (vısilka) artıqlıq em terslik bla caraşıb çaşab turğan cerinden qıstalıw

safar/sefer- (arabça puteşestvie)- qırım hannı Moskvağa ullu asker küçle bla (100miñ çorası bla) cortowulu

çabıwı-

1. qırım han cesir alırğa (50-40 miñ çorası bla, orta küçlü askeri bla barğanı.

2. cayaw em atlı asker birge etilgen cortowul, uzaq cerge bolmay cuwq cerge etilgen cortowul

beşbaş-cesir alırğa gitçe cortowul (4-5 miñ askerçi bla)

portupeya (geroh baw)- gerohnu belbawda tutar üçün imbaşları bla barğan teri bawla

şahid daraca- hadisden: «sıyın,mülkün, üydegisin qoruwlay ölgen musulmanlı şahid daracada boladı».

asır - ömür, cüz cıl

adam em cercüzü atla

Tohtar (Nanı, Zekeriya (Beşbaş),Çora)- Tohtar bla anı üç çaşı

Sılpağarlanı Geriy-apendi (Dobarları)- 18 ömürnü ahırında ayılğan alim, bilimli apendi

Sılpağarlanı Çaşar em anı çaşı Abdurahman

Bayçoraları- Revolütsiyanı allında Bayçoralada bay atawul-Bödeneleri

Laypanlanı Seyit – Üçkökenden belgili jurnalist, cazıwçu.

YAşka Belogub - 1919-1920c. Bekkiç (Bekeşevskaya) qazaq elden çıqan, Gitçe Qaraçayda qoşlağa tonaw çabıwı etüüçü bandit cıyınını başçısı

Mahamet-Mırza, Oqub, Hacı-Mahmut –Zekeriyanı ulanları

Şkuro- Şkuró A. G.– (1887- 1947) Aq Askerde belgili general-leytenant, korpusnu başçısı, 1918-1920c , Küzey (Şimal) Kavkazda (Narsana, Santuk, Qaraçay, Stavropol', Ekaterinodar, Voronec cerlede) bol'şevikle bla köb qazawat etgendi.

(Qabartıdan Narsanağa keleşile Şkuroğa sawğağa at bla at kerekle alıb kelgendile. Qabartı keleşileni başçısı Kodzokov Şkuronu atın

*unutub: «General Koca primi ot nas konya» degendi. Şkuro da :
«Bu meni atımı unutmazça bir etçigiz, 40 şampalını sırtından
begitigiz» degen buyruq bergendi. Ters-tüz bolğanın bilgen Allahdı-
biz qartlada billay hapar cürüü edi)*

Çıraqsirt (Çıraq Sirtı) – (nazvanie mestnosti, ploskogor'e mecdü Uçkekenskim i Terezinskim uşel'yami) Üçköken özen bla Tereze özenini arasında, Çıraq Duppur tawnu enişgesinde 6-8 qıçırım uzunluğu bla 2-3 qıçırım keñligi bolğan cerni (sırtını) atı.

Tereze - Gitçe Qaraçayda Bergi Gum boynunda bügünü el. 1920 cıllada Ullu Qaraçaydan, tar özenleden keñ özenlege çıqğanda cer terezeça körünüb, elge alay Tereze at atalğandı.

Urumtaw=Ringorka Gitçe Qaraçayda Üçkökenni qatında taw. Tawnu başında em tögereğinde 6-14 ömürlede alan hazar şaharı-qalası bolğandı. 1395-1396cıllada Tamerlan quruthandı. Nart ayıtlada atı aytiladı.

Bekkiç - Bekeşevskaya, Qaraçayını çekleri qatında Batalpaşinsk bla Santuq arasında qazaq el

Ishawat=Hasawat – Balıq suwğa qoşulğan, Biyçesından sarqan Ishawt suwnu boynunda ornalğan, Qaraçayını eski ellerini biri. (*Alğa ayılğan atı Hasawt sözdü*)

218

Qoban -İncik canları - Qoban suw bla İncik suwlanı arası cerle, özenle

QANDAWUR ULU SOLTANÇIQ

qast- (namerenie) innet, murat, umut

urumlu- bügünü greklileni eski atları.

romalı- Rim/Rom şaharda, imperiyada çaşağan latin halqını adamı. Rom imperiya 4-5 ömürlede ekige bölünüb, bizge cuwuq Şarq-Rom imperiyasını atı bla Vizantiyağa da Urum deb, anda çaşağan grek milletge «urum» at köçüb qalğandı.

çin- asker em qırıl başçılıq (ierarhiyada) daracada at (çinovnik bu sözden köçgendi orusha). Bizge da gunnu/gunman üyürle bla kelgendi. Alada Hunnu/Gunnu imperatorluğunda qırıl işleni qıtay adamları bardırğandı. Qıtayını eski atı «Çin/çin» bolğandı, söz üçün aladan kelgen «çin miyala»- farfor.

Oktyabr' İnkilab/İnqılab- (Oktyabr'skaya Revolyütsiya), orus tarihte bolşevikle iktidarnı alğan qozğalıw işni atı

Kavkazlı atlı tümen – (Kavkazskaya tuzemnaya konnaya diviziya), Kavkazda 1914c orus patçahını buyruğu bla quralğan, cüzden 90-nı musulman atlı bolğan diviziya.

«**Kiyik Tümen**» - «Dikaya diviziya», tarih literaturada Kavkazlı atlı tümeni atı

tümen/tüymen -bir buyruqda turğan, on miñ askerçisi (çorası) bolğan alanhazar asker bölek. Orusda bu söz «t'ma» deb begigendi. Bu eski sözübiz bizni cıllağa deri mağanasın bek buzmay, onsomluq qağıtha «tümen» deb köçgendi.

askerbaş – (voennoçaal'nik), ullan asker bölkleni baş komandiri (komutanı)

«**Birleş Rossiya**» - «Edinaya Rossiya», 2002-2009c. Rossiyada vlastda bolğan partiya

abiçar- (ofitser),al stat'yalada açılğanı.

polk-«bölek/pölek» alanhazar sözden, ullan askerni içinde bir buyruqqa sıyıñan bir quram

körüncü- burun alanhazar askerleni allında bayraq tutub uzaqdan

körüncü bolub turğan. Alanhazar **körüncü/hörüncü** söz orus qazaqlağa, polyaklağa **horunciy** bolub köçgendi. Artda orus kazak askerlede leytenantha kelişgen abiçar çın.

esawl/ yasawul/casawul – (esawl)

1. cuwq zamanlada -qazaq askerlede mayor, podpolkovnik ornunda cürügen çın

2. burun zamanlada patçahlıq tuqumdan çıqqan, ne patçahlıq tuqumğa qışha cuwq bolğan, Hazar'yada (Alan'yada), miñ atlı askerni neda üç-tört miñ sanlı cayaw askerni başçısı, sinonimi miñbaş. (Neda Çiñizhanı «Yasa» coruğun saqlawçu «yasawul» bolurğa da bolur. Türk tilde «ana yasa»- konstitutsiya mağana tutadı)

oqbırğı -(pulemöt) oqlanı közüwletib athan otlı sawutnu bir türlü

oqbırğıcı – (pulemötçik) oqbırğını ustası

uzun cortowul- talay ayğa, cüzle-miñle qıçırım uzaqlıq bolğan cerlege cortowul

oqlatıw (oq tizmetiw) - rasstrel, otlı sawtdan atıb öltürüw, oq bla urub öltürüw

caza /ceza - (nakazanie), azab salıw/çekdiriw

OGPU- Ob'edinönnoe gosudarstvennoe političeskoe upravlenie, KGB-nı 1923-1934 cıllada al atı. Birinçi atı ÇK, ızından OGPU bolğandı

(VSÜR) - Voorucönme sılı Üga Rossii – 1918-1920 cıllada Rossıyanı qıblası bla Ukrainanı qıbla-doğu cerlerinde bol'şevik qızıl askerle bla qazawat etgen Aq Askerni atı.

«**Orus Azatlandırma Asker**» - Russkaya Osvoboditel'naya Armiya –ROA (*Qaraçayda, İncik rayonda 1920c. bol'şevikleğe qarşçı quralğan orus qazaq askerçikni atı. Cıyırma cıldan soñra ROA atnı Vlasov nemçala canlı bolğan orus askerleğe 1942-1945cıllada atağandı*)

upolnomoçanna* Çerömuhin* - upolnomoçennıy Batalpaşinskogo Revkoma. Atı da belgisizdi, alay a Qaraçaynı mamırlıñın bu adam çaçhandı.

uzun cortowl- uzaq collu, köb zamanlı (2-3 ayğa barıw) cortowul.

adam em cercüzü atla

Urum – eski zamanlada Vizantiyanı qaraçaymalqar (alanhazar) atı.

Qıyırım/Qırım- (Kırım), Qara teñizde carım ayırımğanrı atı

Rumeli- Balqan cartı ayırımqanda cer atı, Gretsıyanı bir regionu.

Fessaliya Rumelini bir ceri, Pind 2000 metrden miyik taw citisi

Ariwqız (Nevinomısk), Alanhazar (noğay) cerni tüz eski atı. (*Ariw qız atlı cerni tüz köçüralmay, Nevinnaya devuşka deb aytalmay Nevinnıy mis deb köçürgendile. Teñiz bolmağan cerde mis deb nege aythan esele da?*) 220

Qapı qoyundaq -Beştawdan Narsanağa deri cerni özenni burun atı.

Gürcü- Taw artında qaraçaymalqarğa honşu eski halqını em

Gürcüstan qırılını atı.

Suhum-Soğum eski türk qala, qaraçaylıla tawlula Rossıyağa kirginçi, sürüb barıb qoy-tuwar-at, cün urunla satıwçu awuşduruçu cer em qala.

Batalpaşa uezd- orus patçahnı zamanında busağatdağı Qaraçay Çerkes respublikanı ceri bla Nevinka stansenı tögereginde cerleni birikdirgen administrativ quram.

Kardanik –İncikde qazaq el, bugün köbüsü qaraçay bolğandı

Georgiy-Osetinovka- tegey el, bugünü Qaraçay şaharnı qatında orunlaşhan

TSaritsmo- Volgogradnı patçah zamanında atı, eski atı Saray-Berke

Lepşoqları, Cammaları –eki tuqumda Sılpağarlanı qatında, aladan keçirek ornalğan, Qartcurtda honşu tiyrele bolğandıla. Ekisi da

Malqardan köçüb kelib, Sılpağar tiyreden keçirek ornalğandıla. Lepşoqları Qudayladan ayırılğandıla, Cammaları Malqarda Zammaları bolğandıla. Cammaları Sılpağarlağa süt qarnaş bolub, qatlarında alay tiyre bolğandıla. (Kesleri Cammaları aythan bla: Malqardan Qaraçayğa köçgen tüyül, Ullu Qaraçaydan Çerek boynuna (Malqarğa) köçüb anda Cammaları Zammaları bolğandı deydile.)

Gutça (Gitçe), Soltançıq bla eki qarnaşdan tuwğan, **Gutça**- börü balaçıq

Qırımşawhallanı Mirzaqul – Qızıllağa, bol'şeviklege qarşçı Aq askerde polkovnik, 1940c., emigratsiyada awşhandı

Hvostikov general- Qaraçay istoriyada atı general bolğanlıqqa, başha qaynaqladan ol general bolğanına dalil tabılmaydı. Gradan qazawtda cınlanı kesi keslerine tıñ bergendile. Kertisi bla polkovnik bolğan bolur.

*L.G. Kornilov-Lavr Geórgieviç Kornúlov (1870-1918), Rossiyanı ayılğan em pahmulu **askerbaş**, 1917-1918cılılada bir birini ızından bolğandı:*

1.Petrograd Asker okrugnu başkomutanı, 2.bütew Rossiya Askerleni Başkomutanı (Verhovnyı Glavnokomanduişiy), 3.Razılı Askerni Başkomutanı (Glavnokomanduişiy Dobrovol'çeskoı armieı)

221

askerbaş-voennonaçal'nik, ullu askerleni başçısı

***Kazbulat Ulağay** - Ulagay Kuçuk Kaspoletoviç – (1892-1953c), 1918-1920cılılada, Çerkes atlı polkğa başçılıq etgen, tamırı noğay mirzaladan bolğan polkovnik. Qatını orus. Qazawatdan sora Bolgariya, Albaniya, Germaniyada çaşaw ete, ahır cılların Çilide ötdiirgendi.*

***Qılıç-Geriy** - Kılıç Sultan-Geriy 1880-1947 çerkesli (nogaylı) Kiyik Tümeinde rotmitsr, polkovnik, Razı (Gönüllü) Askerde general-mayor, Qaraçayda, Kavkaznı başha cerlerinde 1918-1920c bolşeviklege qarşçı qazawat etgendi. Qaraçaylıla bla ullu şöhlüq tuthandı.*

Kerenskiy- patçah vlastdan tayğanda, birinçi qral tamada

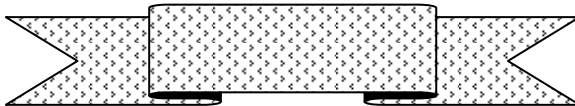
Bayramuqlanı Catday- 20 ömürnü alında çaşağan Qaraçayda Malqarda belgili cigit. 1922 (1921?) cılnı al süreminde Qabartıdan bol'şevik militsiya Balıq özenlede ornalğan qaraçay qoşlağa çabuwl etib talay adamnı da öltürüb, malların sürüb ketgendi. Bol'şeviklede

qulluqda işlegen Hasan ulu A., Aybaz ulu M. Qaraçaynı cerlerin qabartıluladan qoruwlarğa atlı polk (karaçaevskaaya militsiya) qurağandıla. Aña başçılıqqa Catdaynı saylağandıla. (Qaraçay polk qızıl polk bolğanı üçün Qandawur ulu Soltançıq bu polkga kirmegendi). Alay a, bol'şevik onowda quralsa da polk tawlu Qaraçaynı cerin qabartı cıynıladan qoruwlağandı. Qabartı cıynıladı başçısı bol'şevik Betal Kalmıkov bolğandı. Qaraçay atlı polk qabartı bol'şevik askerleni Qaraçaynı Balık (Malka) cerlerinden qıstab, Qabartını aralığın Nal'çikni alğandı. Üç künnü Nal'çikni bekleb turğandıla. Budönny-Voroşilov Betalğa boluşluqqa Atlı Askerni brigadasın iygendile. Anı üçün qaraçay polk Nal'çikden çığarğa kerek bolğandı. Qaraçayğa qayta qabartı elleden bütew malların sürüb alay kelgendile. Ol malnı Gitçe Qaraçayda qoşlağa üleşgendile. Sürüb kelgen malladan alğa tul qatınlağa bergendile. Gitçe Qaraçayda 13 qoy cetgendi har üydegige. Artda bol'şevik vlast begigenden sora Balıq (Malka) özenni cerlerin Sovet vlast Qabartığa berib Qaraçay bla Malqarnı arasın bir birinden ayırğandı. Bügün ol cerle Zolka rayonnu taw cerleridile. (Qaraçay polk Nal'çikni üç küñe alğananın tarihle cıyıwçu Aliyları Soltandan eşitgenme. Qabartı adıqları sürülgen malların har üydegige 13 qoy üleşgenlerin üçkökençi Sılpağarları İslamdan eşitgenme)

222

Aliyları Tawqan-Aliyları Umarnı cuwğu, anı bla birge qızılla canlı bolğandı, bol'şeviklege qulluqqa kirgendi, gracdan qazawatda ölgendi.

Temirbolatları Aliy-Çıraq Sirtında qızıl askerleni qırğanlağa qatışhan

"ALANHAZAR SİRLARI"-

2-çi kitabı açıklaması

ALANHAZAR SIRI:

sılmaq bıçaq- sılpaq er

cerleş- (naselönny punkt) el, tiyre,

ilipin-(lotok, nebol'şoy kanal) qazılıb işleñen, taşdan salıñan suw ız

ilkiç – (konovyaz') atnı «parkovkası», atnı üy allında, arbazda tağarğa carağan temirden, ağaçdan, taşdan qurulğan kerek.

202 miñ qaraçaylı- qaraçaylıları kerti adam sanı 2002 cıl 202 miñ adamdan artıq bolğandı. Rossiyada adam sanab, tergewnü açıqlardan alğa İzrail'de çıqğan gazet Rossiyanı millet adam sanı bayamlağan edi. İzrail' açıqlawda: tatarlıları sanı 7mln. artıq adam körgüzte edi, artda perepis'de ua 5,5 mln. köründü, **qaraçaylıları sanı 202 miñ adam körgüztü**, perepis'de ua **192 miñ adam** köründü, qabartılıları sanı 480miñ körgüztü, perepis'de ua 530 miñ adam köründü. Ol demek, Moskva vlastı türk milletleri adam sanların ne zamanda da az körgüztüb küreşgendi. Birsı başhalanı ua (söz üçün ermenlileni, qabartılıları, tegeylileni) adam sanların artığırağ oğuna caza turğandı).

223

Ünus - Laypanları Qaziyni «Karaçay i karaçaevtısı» Çerkessk 2005c kitabını 216 betinde Zukku pristopnu **faksimile** halda çıqğan tuqum tizmesinde Ünusnu caşı bolmağanı tanıladı. (Bu versiya bla Petruseviçni tizmesinde 128 ulan boladıla). Alay a Laypanları Qaziyni «Türkskiy mir: istoki i svyazi» Çerkessk 2007c kitabını 142 betinde Zukku pristopnu **basma** halda çıqğan tuqum tizmesinde Ünusğa 3 caş cazılğandı. Ünüsni tuwduqları aytıwdan: Petruseviç pristav bolğan zamanda Ünüsni üç caşı bolğandı. Alanı birisi Çuhma tizmege cazılğandı. Tizmede eki kere sanawğa tüşmez üçün, Ünüsni eki caşı cazılırğa kerekdi.

sartlab - (uslovno) sözge aythanda, bolur degende

osuy- (opekun) atalıq; sabiyge, qarıwsuzğa-rahıña atalıq em cuwuqluq etiw

qışlıq- (kişlak) qış da cay da bir cerde turğan qoş

toplav- bir birine qoşub

toplama-(summa,itog) bütewley, barı birgeley

sözbaş- (koren' slova) söznü başı em al cigi.

(liñvistleribiz orusdan köçürüb sözbaşha «tamır» deb cañılıb belgileydile.

Alay a bizde orus sözdeça «koren'»-«tamır» coqdu, bizde söznü başı bardı.

Söz üçün: orusda o+bez+glav+l+enn+ıy,
bizde **baş+çı+la+rı+bız+nu+qı+la.**

Bu ülgüde açıqlanadı- orusda tamırdan butaqla çıqgança söznü «glav» cigine eki canından (pristavka,suffiks) qoşulub cañı sözle alay quraladıla. Bizde ua al «baş» cikge başha cikle (affiksle) quru bir canından, ızından qoşulub, cañı sözle alay quraladıla. Anı bla kertisin aythanda, bizde söznü al cigi «sözbaş», orusda «koren'» boladı.)

dinbilim- religioznoe znanie/obrazovanie, hadisle,fikh, Kuran tafsiri başha islam bilimle

ASAB- Allahnı Salamnı Aña Bolsun, fayğambarnı üsünden söleşgende, anı atı ayılğanda muslimañña borçdu Allahnı Salamın aña tecegen.

sırpın – (meç) awzu, qılı (qılıçı) tüz, uzunluğı 1-1,4metr, eki canıda citi bolğan kesiwçü çançıwçu burunñu awur sawut. Birinçi cez, artda temir, ızı bla bolat sırpınlanı ata-babalarımız miñ-miñ cıllanı alğa etib turğandıla. Bu söz orusha "serp"- "oraq" mağanada köçgendi.

(Sırpın söznü liñvistleribiz awuzu biraz toğayraq bolğan sawutnu cañılıb «sablya, şaşka» deb köçüredile. Anı üçün, qonubuzğa da kelişgeni üçün başha açıqlımala qoşayım:

sarpın-sırpınını bir türlüsü, atlı cürütüwçü, sırpından awuwraq, uzunraq.

qıl/qılı/kılıç/- (klinok)- sablı sawtlanı kesiwçü-çançıwçu kesegi (cigi)

qılıç-

1.(klinok) birinçi al mağanası-bıçaqlanı, sırpınlanı sabından artığı, kesiwçü-çançıwçu kesegi

2. artda begigen mağanası- sırpından qısharaq em ceñilrek kesiwçü, çançıwçu sawut.

sablı-(sablya) kesiwçü-çançıwçu sawutlanı birikdirgen at. Orusha bizni tilden «sablya» deb orta ömürlede köçgendi. Orta emürlede sablı sawut ceñil bolub, awuzu-qılıçı tüzden qıñıraq bolğandı. Anı bla «sablya» orusda sırpından keç çıqgan, qılı bügülerek sawutnu atı bolub begigendi.

şeşke- (şaşka), sırpından, qılıçdan keç çıqgan, orta ömürlede art süreminde cürütülgen, awuzu-qılı qıñır em quru bir canı citi, ceñil,

atlı cürütgen, uzunluğu 0,8-1,0metr bolğan sawut.(Şeşke/şaşka **tiş/şiş** sözden başlañandı, söz üçün **tişlik/şişlik/şaşlık**)

qama- (kincal), qılı tüz qışa em eki canı da citi bıçaq, üy cumuşa carawlu adır (kerek) em sermeşiwge carawlu sawut. (**adır-** instrument)

Sablını (qılıçnı) üç quramı (cigi) bardı: birinçisi **sab**, ekinçisi **qılıçı/qılı**, üçünçüsü qıl bla sabnı ortasında **gorda**.

awuz- (lezvie), qılını/qılıçnı citi bileñen, kesgen canı,

awuzuçu- (ostriö çego-libo)- qılıçnı citi çançıwçu uç

gorda- «goru/qoru» qıl bla sabnı ortasında qol qoruwçu (gorda-goru).

(Bılanı cazıb aylañanımlı sıltawu-birinçisi: Sılpağar bıçaq bla baylamlı sözledile. Ekinçisi: şaşka, sablya sawutlanı biyağı adıqla kesleri çığarğan etib cazadıla. Wikipedia-da bılaydaça cazğanem, bir ayda turmağanlay, men cazğanı sürtüb, ötürüklerin qaytarğan edile)

tahta (tron, prestol, tsarskiy/hanskiy dvor)- padçahnı, hannı tör ornu/ceri

15-10 miñ cılnı alğa bir til bolğandı-

*1950-1960 cıllada amerikanlı Moris Svodeş bek köb analizle tintiwle etib, cuwuqluğu bolmağaña sanalıb turğan tilleni tamırı bir bolğanına dalille tabhandı. Svodeşge boluşhança, 1960-1980 cıllada orus tilbilimçile Vladislav İlliç-Svitıç, Sergey Starostin cañı dalille bla bir birine uşamağan tilleni bir tamırı bolğanın qatı begitgendi. Bıla **glóttohronológiya** degen cañı ilmu qurağandıla. Endi bu ilmu aytıwdan, belgili til üyürleni, andan da ullanı üyür (makrosem'ya) etib birleşdirgendile. Bu túbünde sanalğan til üyürleni, birleşdirib, bir tamırlı etib **evrostatika (nostrastatika) ullanı til üyür (yazkovaya makrosem'ya)** atağındıla:*

indoevropa til üyür (slavyan, german,iran em başha tille),

altay til üyür (türk, moñol, yapon, korey em başha tille),

ural til üyür (macar, eston,finn başha tille),

afrika-azıyalı til üyür (arab,çuwut, assiriya em başha tille),

kartvel til üyür (gürcü, ebze, miñrel tille)

Söz üçün, qaraçaymalqar til bla yapon tilde bir-birine uşaş,

mağanası da cuwuq bolğan 300 söz tabılğandı. Evrostatika ullanı til

üyürge kirgeni bla qaraçaymalqar til bla şumer tilleda mağanası

tawuwşu birça bolğan 400 söz bardı. (İrakda Efrat-Tigr suwla

arasında 4-5 miñ cılnı alğa çaşağan şumerlile-sumerlile dun'yada em eski medeniyeti (tsivilizatsiya) bolğan millet).

Anı üçün qaraçaymalqar til bla arab tilde mağanası birça bolğan sözle tabiladıla. Andandı allay birça sözleni bizni tilde mağanası da tamırı da tınç açıqlaını, sözbaşı da biz tilde saqlaını.

adam em cercüzü atla

Aman Nihıtnı İlipini - Aman Nihıtha uşaş Sılpağar tiyreni qatında ilipini bolğan qorquwlu colnu da atı

Bars el - (Barsiliya) Alan'yanı özegi Qaraçaynı eski atlarını biri. «Bars» bla «Alan» bir cırthıç canıwrnı atıdı.

N.G.Petruseviç, başında bilgige qara.

Moldaw (Moldaviya)- Dnestr bla Dunay (Duna/Tuna) suwla arasında 1359-1861cılıda bolğan Moldaw/Boldaw biylik. 15-18 emürlede Osman imperatorluqqa baylamlı (vassal), kesi erkinligi azayğan biylik bolğandı.

ALANHAZAR SIRLARI:

tuqum-qawum-millet ayırğan tamğala

hilal - carım aynı tamğası, musliman tamğası/simvolu

baylamsız – nezavisimiy, kesi töresinde, kesi erkin onownda

226

katakomba- cer túbünde, taş içinde adam, tabiğat etgen quwuşla. Burun alanla allay taş içinde quwuşlağa ölük salırğa öç bolğandıla.

kagan- alanhazar (türk) dun'yasında hanlıqladan alğa bolğan qırıllanı başçısı. Eski formaları «hakan, gagan». Bügün qaraçaymalqar tilde tawuşu «qakgan» boladı. «Hakan-kagan» Küñe tabiñan zamanlada dawurbazğa **qagib**, tilek-alğış etib, Küñe kulluq etib, «qaqgan-kagan» andan bolğandı.

altuç =altıwçlu, (şestikoneçmıy), **altmüyüşlü** (şestiwgol'nıy)

ğibatad/ibadat- Allahnı Birliğine iyanıb, Aña boysunub, Ol salğan borçlanı tolturuw

il- Türkiyede administrativ bölümü Rossiyada oblast'/kray ornun tutadı. İni içinde administrativ bölüşü **il'çi**. Türk tilde «**il**» söz bla bizde «**el**» söz burun bir mağanada bolğandıla.

milatdan alğa 2-çi ömür- (2 vek do naşey eri) hristian oruzlamadan alğa zaman

milat/miladi- hristian hicranı (kalendarnı) başlağan oruzlaması - zamanı

matriarhat - üyürlege, tuqumlağa, mülklege tişiriwla başçılıq etgen burun zamanla bla tişiriw başçılıq etgen camağat çaşaw

patriarhat- tişiriw başçılıǵı erkişilege köçüb, üyürlege, tuqumlaǵa, mülklege er kişile başçılıq etib allay camaǵat çaşaw

qaçlı- (krestonosets)- üsünde qızıl qaç suratı bla hristianlı. **Qaç-** (krest) hristian dinni simvolu bir-birine köndelen eki sızdan etilgen tamǵa em surat. **Qaçlı cortowul-** krestovıy pohod

qaç safarlı- orta ömürlede üsünde qızıl qaç suratı bla hristian din üçün deb musulmanlıları cerlerine Kuddusha (İerusalimge) cortowulda bolǵan

aksüek/aq-süek- (aristokrat, vışşee dvoryanstvo), qawmlada em milletlede camaǵatnı baş qaymaǵı, biy-sırma özden,

aqsüek tamǵa cıymdıǵı - obşiy gerbovnik dvoryanskiy rodov (OG) Rossiyskoy imperii

işletmen- (predprinimatel'/biznesmen)- işletüçü, iş beriwçü, biznes bardırıwçu adam

devlet, (dawlet)- (gosudarstvo), (Qıral söz bla qatışdırmazǵa, qıral- (strana) halq em halqla turuşhan cer). Devlet-dawlet, «**dew** -bek küçlü» maǵanası sözden. Bir buyruqqa-coruqqa sıyınıb turǵan, ceri-çegi, bayraǵı-askeri-başçısı caraşıb begib turǵan politika-camaǵat quram.

qalıt- (nasledstvo/nasledie)- sır, atadan qalıb ulaña köçgen mülk em ata-babaladan qalıb tölülece cetgen baylıq. **qalıtçı-** (naslednik) qalıtnı iyesi.

azeri- hazar atnı "az+er" sözden başlañan türlüsü. Qaraçaymalqar (türk) söz bolǵanı açıq bola turǵanlay ermen caziwçula azeri millet iran tilli millet bolǵandı deb cazağıla. Azerileni (azerbaycanlıları) cerleri bolmaǵandı degenni siñdirir üçün etedile ala alay. Allay ideologiya bla Ermenistan Azerbaycannı cerin alǵanın (okkupatsiyasın) caqlab, ermen azerini cerin almaǵandı, burun iranlıları cerlerin alǵandı degen ötürüknü cazağıla.

adam em cercüzü atla

Tamerlan- Orta Aziyada, İran, Afganistanda ullanı imperiya qurab, Çiñizhannı tuwduqları bla köb qazawat etgendi. Üzbek halqnı tamalın salǵandı. Kavkazǵa da çinizidle bla (Altın Orda bla) qazawat ete kelib, alan halqnı qırıp, tüb etib ketgendi. Alan halqnı köb adamın Orta Aziyaǵa sürgendi.

Altın Orda-(Zolotaya Orda) 1224-1481 cıllada bolǵan tatar hanlıq. Qıralnı halqı: alan, gunman, hazar, bulǵar, aq noǵay, kumuq, qazaq em başhala qawmla bolǵandı. Alan'yanı cerleri Urup, Ariw Qız

(Nevinomisk), İssi-Suw (Pyatigorsk), Qalaçiq (Prohladny), em halqı Altın Ordağa kirgendile.

Noğayistan/Noğaystan- 16-18 ömürlede bugünü Rossiya bla Ukrainanı Qıblası (Güneyi), ol cerlede çaşağan noğaylıları birleş atı. Altın Ordadan sora noğaylıla qurağan Ullu Noğay Orda, Kiçi Noğay orda, dağıda biladan ayrılğan Bucak Orda, Cemboyluq Orda, Cetisan Orda birikdirgen atı. 18 ömürde Qara teñiz bla Kaspiy teñiz arada tüz cerle bla alaylada çaşağan millet.

Zañezur-Nahiçevan' - Azerbaycanda tawlu cerleni atları

Büyük Selcuk Devleti - Ullu Selcuk Sultanatını türk atı

Kuddus -İerusalimni arab-türk atı.

ALANHAZAR SIRLARI:

gunman, alan, hazar, balqar, qaraçay

hilal - carım aynı tamğası, musulman tamğası/simvolu

baylamsız – nezavisimiy, kesi töresinde/onownda

katakomba- cer túbünde, taş içinde adam, tabiğat etgen quwuşla.

Burun alanla allay taş içinde quwuşlağa ölük salırğa öç bolğandıla.

kagan- alanhazar (türk) dun'yasında hanlıqladan alğa bolğan qırılmanı başçısı. Eski formaları «hakan, gagan». Bugün qaraçaymalqar tilde tawuşu «**qakgan**» boladı. «Hakan-kagan» Küñe tabiñan zamanlada dawurbazğa **qagıb**, tilek-alğış etib, Küñe kulluq etib, «qaqgan-kagan» andan bolğandı.

ğibadat/ibadat- Allahnı Birligine iynamb, Aña boysunub, Ol salğan borçlanı tolturuw

il- Türkiyede administrativ bölümü (Rossiyada oblast'/kray ornun tutadı). İlni içinde administrativ bölüşü **il'çi**. Türk tildele «**il**» söz bla bizde «**el**» söz burun bir mağanada bolğandıla.

milatdan alğa 2-çi ömür- (2 vek do naşey eri) hristian oruzlamadan alğa zaman

milat/miladi- hristian hicramı (kalendarnı) başlağan oruzlaması/zamanı

matriarhat - üyürlege, tuqumlağa, mülklege tişiriwla (qızla-oqkızla-oguzla) başçılıq etgen burun zamanla bla tişiriw başçılıq etgen camağat çaşaw

patriarhat- tişiriw başçılığı erkişilege köçüb, üyürle, tuqumla, mülkle erkişileni başçılığında bolğan camağat çaşaw

emegen- nart tawruhlada köbüsünde nartları cawları. Emegenle taruhları birazında nartları şöhları, emçek anaları. Men añılağandan bizni nart tawruhlada ayılğan

nart-Mahti Curtubay nart söznü mağanasın bilay açıqlab: Qazaq tilde «nart»-qızıl, moñol tilde «nar»-kün, tatar-başkir em çuvaş tilde «Nartugan»- kün tuwğan bayrım bolğanın bildiredi.

Meni qoşarım, bizde söznü allında Y tawuş bolğan eski sözleribiz bardıla: bıyıl- bu yıl, oğese- yoq ese, oğay-yoq+ay. «Nart» söz da bu tizmedendi, nart söz «yanar» söznü keç biçimidi. Bizni tilibizde söz allında «Y» bolmağanı sebebli «yanar» sözden «ya» tawuş kebib, «nar» qaladı.

*«Narnı» artına «T» tawuş qoşulub, cañı söz «nart» bolğanı tilibizde cürügen evrostatika tilde bolğan coruqdu. Bılayda «T» tawuş, orus tilde «eto», iniliz tilde «it» söznü ornun tutadı, söz üçün alada «eto-Tohtar», «It's Tohtar», bizde ua **Tohtart**. Alay bla, nar+t degen, bu nardı> nart >nart coruqlada türleñendi. Söznü artında «+dı/tı, ne «+t» söz qoşağı bla cer, el atlaribiz köbdü: Qabar+tı, Işkan+tı, Qospas+tı, **alaşa>alaşad>loşad'** d.a.k. Alay bla «nart – yanar/nar» sözden quralğanına iynañan qıyın tüyüldü. Anı bla nartla gunalan/gunbolğar üyürleden çıqganlarına işek salmaybız.*

*Nawruz sözge bu közden qarasañ **naw+oruz** (cañı cıl) tüyül, **naw/nar+ız** (künnü ızı-künden tuwğan) boladı. Oğese **naw+oruz** (cañı cıl/künnü **uzuña** aylañanı) bla **naw/nar+ız** (künnü ızı-künden tuwğan) bir assotsiativ mağanada bolğaña uşaydı.*

emegenle bla urumlula cazğan «amazon-amazonkala» birdile.

Amazon- eski urum cazmalanı üsü bla Evropağa belgili bolğan urumlula bla aç qazawat etgen cigit tişiriwlanı atlarıdı. Urumlula cazğandan, «amazonla» erkişileden ayırılğan, quru tişiriwdan quralğan camağat bolğandı. Burun gunalan/gunbolğar, alanhazar üyürle «oqqız camağat» (matriarhat) quramdan «oqulan/oğlan camağat» (patriarhat) quramğa köçgenin nart ayıtıwlada qalğandı.

Nartla bla emegenle sermeşiwleri erkişi bla tişiriw arada başçılıq ayırıwnu körgüztgen ızlarıdıla.

*Anı ızından küñe tabıñandan haldan barsha, aq qazğa tabın halğa köçgende bolğan konflikt emegenni sıfatına qoşulğandı. Anı üçün, bir-bir nart ayıtıwlada **künden tuwğan nartla** emegenni drakon kibik caw etedile. Bir-bir nart tawruhlada emegenleni altı-toğuz*

*başları, **qanatları**, adam aşawçu sıfatları bardı. Baraz/Barac (barıs/barshaz) da emegenni bir türlü al sıfatı bolurğa bolur. Bir totemden (Künden) başha totemge (barsha/qazğa) köçgen konfliktni belgilegen sıfatı bolurğa bolur.*

kiştik üyürlü cırthıcla/ (kiştiksıl etçile)

bars (leopard), aq bars/ala bars (irbis), colbars (kaspiyskiy tigr), kiçi/uwçu bars (gepard), sülesin/caz kiştik (rıs'), kiştik (kot), qaraqulaq (karakal)...

Botaş ulu bla Caraşıwları Zaynaf sözlüklerinde «ala bars» deb gepardha aythanları cañılıçdı. Ullu sözlüklerde ua bu sözle coqdula. Gepardnı burun atı «kiçi bars» em «uwçu bars» bolğandı. Ala bars bla aq bars bir canıwardı. Aq/ala barsnı atı orusça «irbis» deb aytladı. «İrbis» atnı oruslula Orta Aziyada «el' bers», Tıvı cerinde «irbiş» sözleden alğandı. «El' bers» söz «ala bars» sözden bolğanı körünüb turadı. Ala barsnı başha atı- alandı!

«Bars-alan» sözlüni analizi, biz şumer cerleden kelgenibizni, alay bolmasa da, şumer qıralı/milleti bla ullu baylamlı bolğanıbizni da körgüztedi. Şumerlile (sumerlile) burun 4-5 miñ cılnı alğa Efrat-Tigr suwla arasında ullu medeniyet (tsivilizatsiya) em qıral qurağandı.

ginaz - orusha «**knyaz'**» bolub köçüb, ızıbızğa qaythan söz.

«Knyaz'» Eski Orusda camağat em asker başçı. Orus tilni etimologiya sözlüğün cazğan Fasmer, «knyaz'» söz german tilde «korol'» mağanası bolğan «konung/könig» sözden köçgendi deb bayamladı. Kertisi ua «**knyaz'**» da «**korol'**» da «**konung/könig**» sözle alanhazar (qaraçaymalqar) sözledile. *(Bu oımğa iyanır üçün Alan'ya/ Bulgar'ya/ Hazar'ya kartalada, qırallarıbizni cerlerine em çeklerine qara).* **Prints-prens-prinz** evropa milletlede korol'nu/konunnu qalıt caşı, mülküne-halqına iyelik eter ızı. Ol birinçi caşı bola turğandı. Anı bla "prints" titül "birinçi/birintsi" sözübizden bizni Evropa milletleге gunalanla başçılıq etgen zamanladan qalğandı.

«Knyaz'» söz/titul orusha, «**kan/han+ ız**» alanhazar sözden köçgendi. Bizge belgiliden orus «ginazla» alanhazar, bulğarhazar kaganladan, tatar hanladan erkinlik alıb, alağa boysunub, başçı (alanı «**ızları**») bola turğandı.

Anı üçün «**kan+ız**» alanı tillerinde «**knyaz'**» bolğandı.

German qawmlada «**konung/könig**» söznü «qawm başçı, patçah» mağanası bardı. Söznü başı bizde «**qon**»- «miyik bol» mağanası

bolğan sözden başlañanı açıqdı. Anı üçün, «konuñ-könig» german qawmlağa başçılıqqa «qonuwçu» gunladıla. «Korol'/karol» söz da «**qır+al**» sözden türleñendi. «Qıral/qral» söznü bir-birle bilmey arab sözge sanab cazsalada-ol biznikidi. Bu fikirni dalili, ol sözge uşaş öñe ne arab, ne slavyan, ne german üyürle çaşamay, gunbolğar/gunalan üyürle turuşhan cercüzü atla **Ural** tawla em **Aral** teñizi. (Mağanaları: «Ural-ur+al»- urub alğan/ötgen tawla, «Aral-ara+al» **aralib-izleb tabılğan, cerni arası teñiz**).

qır sözbaşnı- «tüz cer, saban cer, batıq cer» mağanası bardı.

Tüzleni-qırlanı alğan «**qıral**» bolğandı, başha tillede ol türleñib «**korol**» bolğandı.

totem- (bocestvo,civotnoe dlya pokloneniya), burun mecisu zamanlada, adam kesin bir canıwar (zat) bla birikdirib, kesin andan tuwğaña sanab, aña tabınıw canıwar em anı bağıstıw canıwar. Mecisu türk dun'yada totemni atın kesine alğan adet bolğandı. Söz üçün başkirlileni kerti atları «**baş kort**»- «**baş börü**», börünü totem etgenden qalğandı. Respublikalarını atları da «Başkortostan»- «baş qurtla» çaşağan qıralı. Meni sartın bizde da «alan» at allay at bolub saqlañandı.

alan- 2006 cılda Pyatigorskide bir orus tişiriw qaraçay kelin bla, cumuş üsü bla qışa sözüim boldı. Ol adam, **Handogina** Valentina cetmiş cılında bolğan söz arada «**bizni tuqum Pyatigorskide çaşağanlı toğuz tobuq boladı**» dedi. Men anı sözlerine iynanmay: «oruslula Pyatigorsk cerlege kelgenli 210-230 cıl boladı, sizni tuqum ol zamaña allay bir tobuq bolallıq tüyüldü» dedim. Valentina meni andan da bek seyirsindire: «**A biz oruslula tüyülbüz, biz alanlılabız**» deb cuwabladı. «Bizni tuqum em alğa busağatda Celeznowodsk cerinde çaşab turğandı. Sora oruslula kelirni allı bla bilayğa Pyatigorsk cerine köçgendi. Qart atamı qarnaşında saqlanıb turğan eski sırpın em kümüş kerekle bar edile. Tuwduqları alanı tas etdile em satdıla. Meni atam qazawatda köb aylañandı, bizni tuqumuça bolğan bir adamğa da tübemegendi. Bizni adamlarımız Pyatigorskide, Celeznowodskide em Essentukide çaşaydıla. Biz alan bolğanıbızni, tuqum haparlanı men qart atamdan eşitgenme» deb hapar aytdı. Sorğanımda Valentina qart atasını atasından arı atların bilmey edi. Bilgen atları da barı urum-orus atla edile. Men adamğa ceñil iynanıb qalmayma. Alay Valentinağa iynandım. Tüz adamğa uşatdım, ol meñe ötürük ayıtb,

andan hayır tabar zat körmedim. İynañanım da anı üçün boldu, oruslula Pyatigorsk-Celeznovodsk cerlege kelginçi, alayda **Hubiyladan** adamlı çaşağanlarım bile edim. (Laypan Qaziyni cazmalarından). Alanı birleri Maşuk Qabartılağa köçüb ketib, qabartı **Maşukovi** tuqum qurağandı. (qabartı cazmaladan bileme). Pyatigorsk şaharda Maşuk taw Hubiyleni Maşuknu atı bla atalğanı açıq boladı. Ol cerde Hubiyleni qaraçay tuqum çaşağan ese, anı qatında, qaraçaymalqarnı allı alan tuqum çaşağanına nek iynanırğa bolmaydı. Kesi da Handogin tuqum biz tilden bolğanı açıq bolub turadı. Oruşça «Handogin»- alanhazar oğuz dialektde «**Han-doğan**» atdan ayılğandı. Bügün «**Han-tuwğan**» tawuşlu boladı. Balasına «**Han-doğan**» at eski qaraçaymalqar tilde bolmasa, başha tilde (söz üçün, noğay, tegey tilde da) at atayallıq tüyüldü.

macar– (veñr), Kesleri tilde atları «mad'yar». Alanla em gunla bla birge 2-3 ömürlede çaşağan bizge, qaraçaymalqarğa qanı bla cuwuq millet.

malçılıq- adam-ulunu al turmuşu malçılıq bolğandı. Malçılıq bla gunalan, türk, arab, moñol üyürle çaşağandıla. Cer üsünde al medeniyet* (tsivilizatsiya) türk-arab üyürleden başlağanın çaşırib, evropa tarihçile adam ulu alğa uwçuluq em sabançılıq bla çaşay turub, artda malçılıqqa köçgenin ötürük cazardıla. Amma, uwçuluqdan sabançılıqqa köçgen qıyındı, uwçuluqdan malçılıqqa köçgen tınçdı. Suwuqda, quwluqda buday-arpa ösdürgen, allay işni az zamanda amalların bilgen qıyındı. Oğay, adam ulu alğa uwçu, ızı bla sürüwçü-malçı bolğandı. Kiyik taynı, ulaqnı, buzownu, dombay-buw balanı-hansda, qawdanda, terek çapraqda ösdürüb, kesib etinden terisinden hayırılañan tınçdı. Alda adam ulu malçı bolub ızı bla sabançı bolğaña uşaydı. Evropaça suwuq cerlede alay bolğanına işek da coqdu. Bizdeça suwuq cerlede al medeniyetni gunnu, alanhazar üyürle qurağandıla.

Bu oümğa tilbizde şağatlıqla, «bal» cıyıwdan balıqçılıqqa em malçılıqqa köçüw bolğandı: «**bal**» > «**balk**»>**balık**», «**bal**»> «**mal**». Bal cıyıw em balıq tutuw uwçuluqnu bir türüsüdü. «**Ben-men, biyik-miyik, bal-mal**» sözlede «**B**» tawuşlu sözle al biçim (forma) boladıla. Anı üçün «**bal-mal**» sözlede «**bal**» söz al sözdü- bal cıyıw da malçılıqdan alğa bolğandı.

Ata-bababızın köbüsü duniya quralğandan 1943cılta sürgüñe deri malçılıq-tuwarçılıq-atçılıq bla küreşib kelgendile. **Malçılıq colda**

milletibiz ençi qaraçay qoyla, qaraçay atla, qaraçay iynekle bla eçkile, qaraçay itle qurağandı. Qaraçay itleni atları bugün tersine «kavkazskaya ovçarka» atda belgilidi. Qaraçay iynekle bla eçkile qağıt canı bla cazılıb begimey sürgün zamanında tas bolğandı. Milletibizni malçılıq işin seleke etgenleni awuzların cabar üçün bu hadisni bilirge kerekdi: «Allah adam uluğa cibergen fayğambarla bütew barı mal sürüwçu bolğandıla. Men da sabiy zamanımda qurayşlanı qoyların küte edim». («Qurayş» Muhammad fayğambarını (ASAB) tuqumu). Cer başında fayğambarladan igi em kerti adam bolmağandı. Alanı içinde da mal kütmegen bolmağandı! Duniyada birinçi Adamnı eki caşı bolğandı: **Kabil'/Kain** (islam/hristian dinde atı) sabançı bolğandı, **Habil/Avel'** (islam/hristian dinde atı)-malçı bolğandı. Malçı Habil/Avel' Allahnı süygen qulu, sabançı Kabil'/Kain Allahnı nalatına tüşgen cazıq. Anı üçün malçılıqını uçuz eterge küreşgen bizni ata-bababız tarihin-turmuşun uçuz eterge küreşedi. Milletni qarıwsuz eterge izleydi. Malçılıqda uçuzluq coqdu, malçılıq tarihin bilgeñe - malçılıqda öhtemlik bardı.

medeniyet/madaniyat-(tsivilizatsiya) Burun tuqumla qawmlağa birigib, qawumlada üyürlege birigib, coruq, asker em cazma qurab qıral quraw bolumu bolğan millet. Allah milletni (üyürleni) daracası miyik bolub, medeniyet quray bilgen millet (üyür) boladı. Bizni ata-babalarımız duniya başında birinçile bolub qıralla, cazmala, askerle, coruqla quray turğandıla. Anı da tamalı malçılıq, (tuwarçılıq, atçılıq) boladı. Cerçilik-sabançılıq turmuşnu cañız bir adam, bir üydegi bacarallıqını. Malçılıqını bir cañız adam, bir cañız üydegi bardıralmağandı. Anı üçün malla bla küreşgen tuqumla birige em köb-küçlü bola medeniyet (tsivilizatsiyanı) allın-tamalın salğandıla. **saha (ağaç saha)**– soha (plug derevyannıy)- saban işge, sürürge carağan adır. Alğa alanhazar üyürlede **suha/soha** atda, hayırılañan saban iş kerek. Bu atda orusha köçüb, söz unutulğandan sora ızına orusdan qaythandı. Orusdan qaytıb "saha" bolğandı. "Soha" söz büğüñü "suq/suqa" söznü eski formasıdı.

adam em cercüzü atla

Aliylanı Umar Bablaş ulu- 1911-1972 cıllada çaşağan türk tilbilimçi, qaraçaymalqar tilni izlem-tintiw işleri köb bolğan alim. (politik Aliylanı Umar başha adamdı)

Paraskeva - Paraskeva 3 emürde urum içinde çaşağan, hristiyan şıyılı tişiriwnu atıdı. Burun oruslulada «Paraskeva» deb Bayrım küñe aythandıla. Alay bla urum şıyılı Paraskeva atdan miñ cıllanı alğa atabababız barsını tanığandıla. Urumlulağa bizden baraskay (gitçe barsçıq) söz köçüb, Paraskeva bolub, aladan da oruslulağa köçgendi. Oruslula baras küñnü alcaşdırıb, bayrım küñe köçürüb «Pyatnitsa-den' Paraskevı» bola turğandı.

Assiriya- 3,5-2,5 miñ cıllı alğa Efrat em Tigr suwla arasında semit üyürle qurağan qıral. Semitle - arabılını atababalarıdıla. İlmü bildirgenden, Aşşur/Assur/Atur şaharçıqdan başlanıb, atı sawlay milletge/qırılğa Assiriya biçimde cayılğandı. Alay bolğa bolurğa da bolur. Men añılağandan, ata-babalarımız «assı» atnı ol millet bla tübeşe-sermeşe atlarına «assı» atnı bergendile. Adamları da cerleri da «assı+er» Assiriya /assier bolğandıla. «**Assıdan tuwğan assı**» aytıw, «açı dinsiz adam» mağanada bizge **assirileden** kelgendi.

19 ömürde Qaraçaydan hacilikge barğan musulmanla «assılağa» tübey turub, atlarına «assı arabılı» degendile. «Assı arabılı» hacilikge barğan-kelgen adamları marab turub urlağan em tonowl etgenleri bolğandı.

Bir kere Qaraçaydan hacilikde 18 adam bolğandı. Colda içlerinden birewlen kesi kereklişi bla bir canına canlağandı. Col ustaları, Bicileden tiri ötgür kişi adamların sanasa- biri coq. Erlay tögerekge çabıb kum töppege örlese, qaraçaylını urlab, eki assı arabılı qolların-ayaqlın baylay turğanların körüb, çabıb cetib, ekisin da urub cıgıb ol adamnı qutharğandı.

«Assı arabılı» beduinleni atları bolğandı. «Assı» söz bla arabılıdan başha milletni ayırmağandıla, söz üçün tilibizde «assı çerkesli, assı çıganlı, assı oruslu d.a.k» millet at coqdu.

Muhammad Buday- Siriyada 1957c tuwğadı, anda ösgendi, atacurtuna Qaraçayğa 1990 c. qayıtı kelgendi. Qaraçaymalqar tarihin qoruwlay, tüzlükünü caqlay köb kitabla, broşürala cazğandı, basmalağandı.

Siriya- eski atı Şam. Damasknı qatında miñe cuwuq adam bla qaraçay tawlu el bolğandı. Bügünlükde elni adamını köbüsü şaharğa Damaskige köçgendi. Qaraçaylını tamada qawumu ana tilin biledi, söleşedi. Qırq cıldan çaşı qaraçayça söleşelmeydi.

Hidayet Bahçe (Batçaladan)- 2008-2009c. Türkiyede, Af'onkarahisar qaraçaymalqar dernekni (camağatnı) başçısı, 2005 c.

başlab qaraçay-türk tilde «Küzgü» cıllıq jurnalnı çığarıwda baş cumuşçulanı biri.

Mahti Curtubay-qaraçaymalqar halqını üsünden fol'klor em tarih cıyıwçu-cazıwçu, Nal'çikde çaşaydı

Sawdi Arabistan Patçahlığı- (Korolevstvo Sawdovskaya Araviya) Araviya/Arabiya/Arabistan carım ayırımında arablılanı patçahlıq devleti.

Er-riad- Sawdi Arabistan Patçahlıqını ara şaharı

Qaraçay millet komiteti em Qaraçay Oblast - (QO)

Orus sözü «oblast» sözge türk-arab sözü «vilayet» em qaraçaymalqar sözü «el» kelişedi. Alay bolğanı bla Qaraçay Oblastı «Qaraçay Vilayet, Qaraçay El» atarğa da bolur.

kollaborant- duşmaña qoşulğan, caw bla bir-işlegen

oqlatıw- (rasstrel)- otlu sawutdan oqla bla urub öltürüw

Toqlu Baw Tüzü- Üçköken özende, suwnu oñ canında, Üçköken elinden 6 kilometr örgede keñ tüz cer

Vodovod- Üçkökenni 10 km oğarısında 1950-2000 cıllada turğan elçik. Alaydan suwnu Narsanağa, başha şaharlağa aladıla.

Bügünlükde quruğan Vodovod elçikni qatında Üçköken suwnu allın tıyğan 60 metr miyikligi bolğan becen, 25 kilometr uzunluğı bolğan suw-tutuw bardı.

Sovet Birleşni halq deputatlarını Qurultayı- (S'ezd narodnih deputatov SSSR), Sovet Birleşni (Sovet Soüznu) baş qurultayı, meclisi

A.N. YAKOVLEV- Politbüronu çleni, 1980-1990cıllada, SSSR-ni baş tamadalarını biri

ABŞ-(Soedinönme Ştatı Ameriki), Amerikanı Birleşgen Ştatları/Devletleri

NKVD- (Narodnyy Komissariat Vnutrennih Del), İç İşleni Halq Komisariyatı-Stalinni zamanında İç İşleri Ministerligi bla OGPU (ogapeu-nu) birikdirgen devlet quramı.

NKVD-çi,-enkavedeçi, NKVD-ni qulluqçusu, soldatı. Qazawat zamanda NKVD-ni vlastı bek ullu, qolunda iç askerle, türmele, casus (razvedka) işle, zavodla, ilmu institutla bolğandıla.

TSA MO SSSR- (TSentral'nyy Arhiv Ministerstva Oborony SSSR)- Birleşgen Sovet Sotsialist Respublikalarını Qorulama Ministirligini Ara Arhivi (BSSR KM AA)

TSGASA - (TSentral'nıy Gosudarstvenniy Arhiv Sovetskoy Armii)-
Sovet Askerni Ara Devlet Arhivi

TSGA KBASSR- (TSentral'nıy Gosudarstvenniy Arhiv KBASSR),
Qabartı-Malqar Respublikanı Ara Devlet Arhivi

tobnu taqımı-(artelliriyanskiy rasçöt), tobnu qullandırğan askerçi cıyın,
tobha qarab turğan askerçi komanda.

Ahır söz

hareket- (dvicenie, (politiko-obşestvennoe), camağat qozğalıw
passionariy- (passionariy), camağat-tarih añlamdı: halq (millet) alçı,
qoruwçu, költürüwçü, halqını (milletni) haqın saqlawçu, halq üçün
terslikge qarşçı turuwçu.

*Fahmulu orus tarihçi L.N.Gumilev (1912-1992c) iñiliz tilden alıb
"passion" söznü "passionariy" sözge türlendirib ilmu tilge
qoşhandı. Passion söz orusça- "strast", bizniça- "qızınıw-uçunuw".
L.Gumilev eski türk tarihin (hunnu-gunnu, kuman, hazar, tatar
tarihleri) tintgendi em milletle (üyürle) quralıw-quruw coruqları
izlegendi. Türk tarihni cazğanı için, Gumilev qıyınlıq sınab, stalin
türmelede altı cıl! olturğandı. Gumilöv kesi türk tuqumdan
bolğanın bilgendi, atası da anası da belgili orus poetle bolğandı.*

236

Gumilöv bildirgenden, milletni (üyürnü, devletni) passionariyle
quraydıla em millet cumuşun passionariyle bardıradıla. Halqını
sanında passionariyle cüzden beşdi (5%), halqını qalğanı- cüzden
toğuzsan beşi (95%) passionariyle ızından baradıla. Passionariyle
halqını alçıları bolub, canların-rışhıların ayamay küreşib, milletni
(üyürnü) qoruwlaydıla, haqın-interesin saqlaydıla, millet cawlağa em
terslikge qatı qarşçı boladıla. Milletni (elni) işi bir-bir passionariylege
kesi çaşawundan ese bağalı boladı. Passionariyle qarıwsuz em az
bolsa millet (el) dun'yadan tas boladı.

(1-1 belgi: Ullu Labanı başı Gaba/Gabu cerden bek uzaq bolmay bolurğa da bolur). Cigitlik cılları 18çi-19çu ömürleri artallında.)

2. Qandawur: 1795-1820cıllada Ullu Qaraçaynı cerin saqlarğa, Nawruzdan qalğan çekleni belgiley, qarawul qala begitgendi. Ol qalanı atı bugün Adiühdü.

3. Dommayçı: Sermeşiw cılları 1820-1843cıllada bolur. Ceri ua tuwra belgilidi Dommayçı duppurnu (Lüdmila gora) qayağa kısılğan tar canı.

4. Deboş: Üçköken suwğa qoşulğan Teşik taş suwnu başı cerde. Sermeşiwü 1820-1845 cıllada bolurğa kerekdi.

5. Gabiy: Arğı Gum suwğa (Kuma) koşulğan Tamçı suwnu (qulaqnı) başı cerde. Sermeşiwü 1839-1840 cıllada bolğandıla.

6. Gapalaw: qoşu **Murduh-başında.** Murduh Biyçesından başlanıb Amankol suwğa koşulğan suw bla özenni atı. Sermeşiwü-ölümü 19 ömürnü ahır beşinçi kesegi.

7. Soltançiq: başılığında, avgust 1920c, Ullu Qaraçaydan Teberdige barğan at colda qaraçay asker bölek bla qızıl asker bölekni sermeşiwü

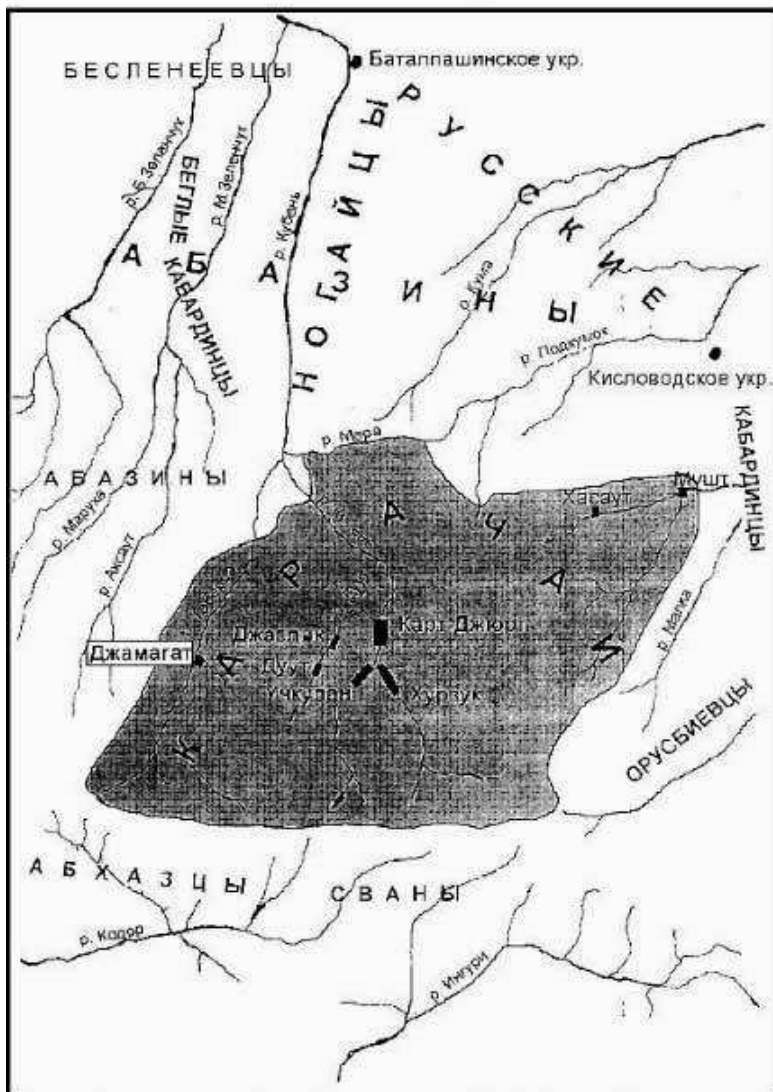
8. Beşbaş: noyabr' 1920c, Bergi Gumnu (Podkumok) qatında busağatda Rimgorka elni başında qazaq banda bla sermeşiwü.

238

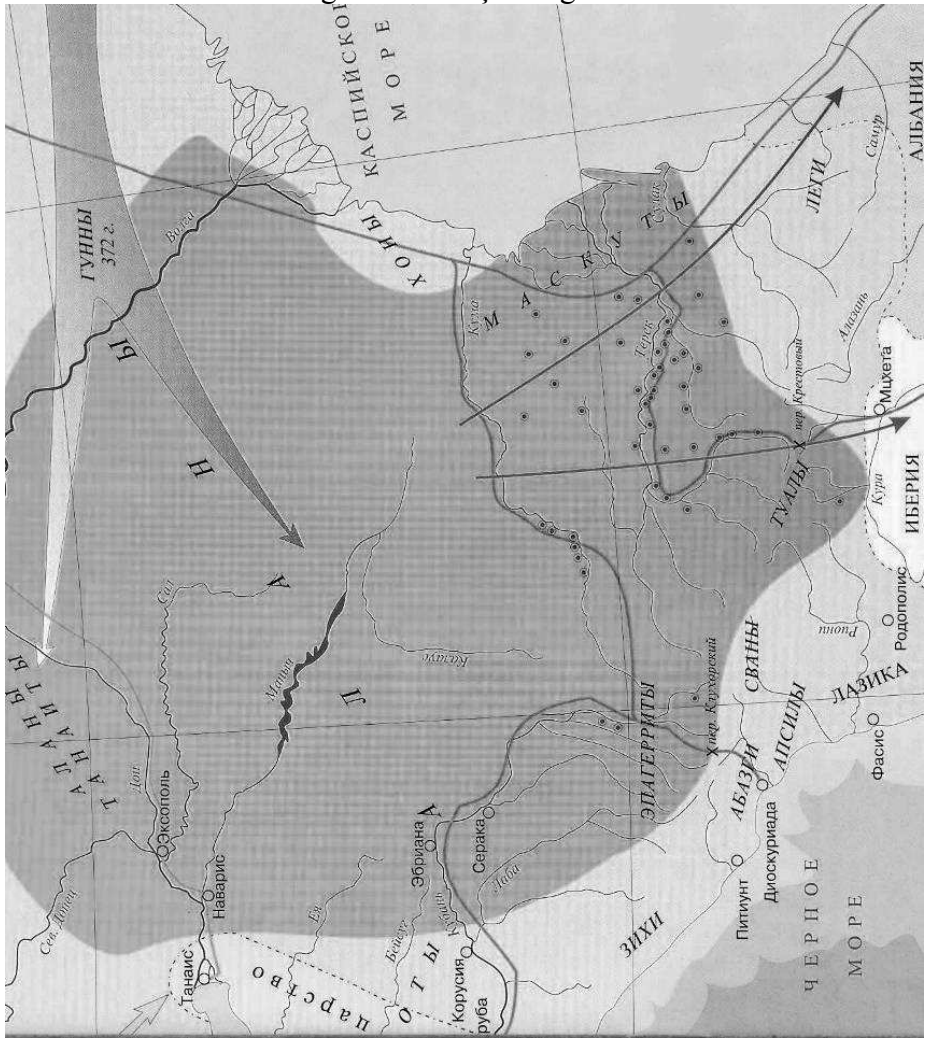
Endi Qaraçayda 19 ömürnü ortasına deri cañız bir tuqumnu içinde atları, tarihleri, sermeşiwleri belgili bolğan (başında kartada birinçi-beşinçi nomerle) adıg «istorikle» caraşdırğan Qaraçaynı ötürük kartası bla bir teñleşdirigiz. Cañız bir Silpağarlardan çıqqan caşlanı sermeşiw etgen cerlerin salsaq kartağa (№1), bizni curtubuznu gitçe etib salğan adıg ötürük kartalanı qurutadı. Atları em qoş orunları unutulğanlanı, başha tuqumlanı qoş orunların esge alsaq, 18-19 ömürleri arasında - bügünüü Qaraçay-Çerkesni ceri bütewley Qaraçaynı ceri boluqudu

Карта №2: (Ötörük adig kartalanı biri)

Карачай в первой четверти XIX века

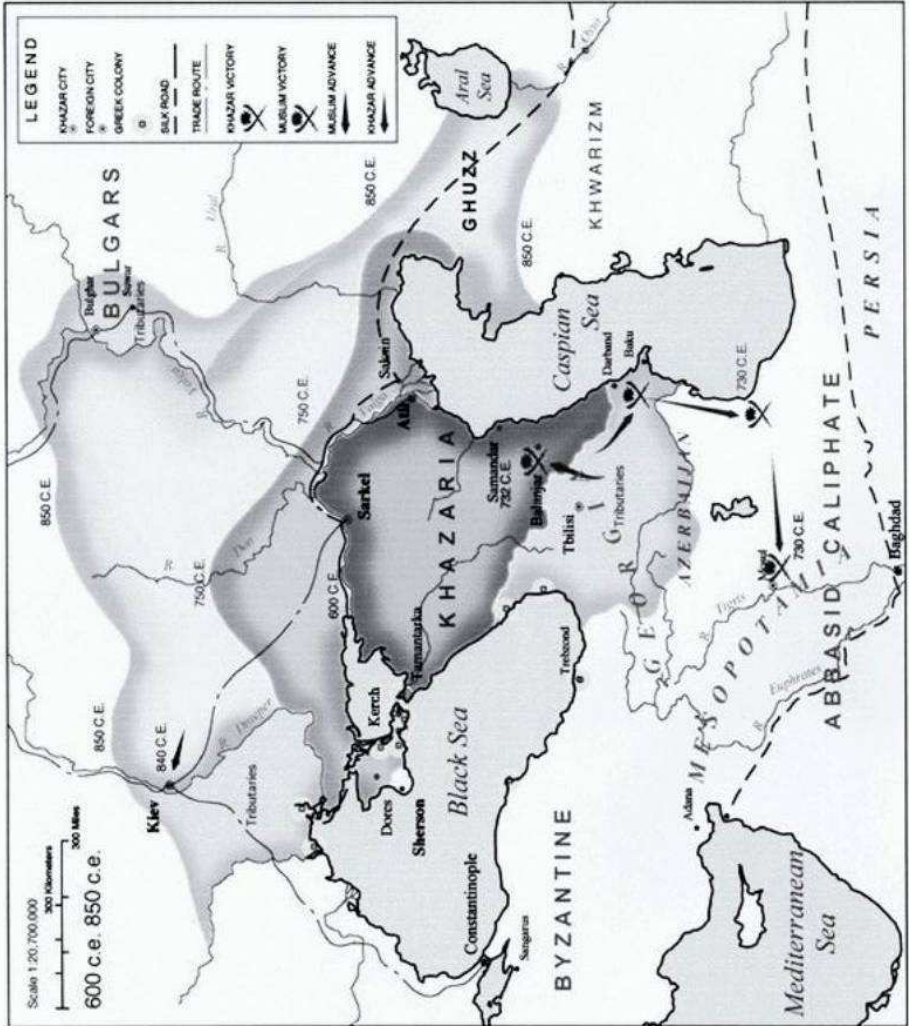

Карта №3: 1-4 ömürlede Şimal Kavkazğa ielik etib turğan Alan'yanı kartası. Azaw/Azak teñizden Kaspiy teñizge deri, Kavkaz tawladan İtil'-Don suwlağa deri cerleşib turğan alanlanı curtu-ceri.

Karta № 4: Hazar'yamı 600-850 cıllada çekleri.

Bu karta Wikipedia da iniliz, alman, frantsuz, orus, ispan, ital'yan em başha evropa tilde hazarlanı, Hazar'yamı üsünden cazılğan stat'yalada beriledi. Hazar'ya 8-9 ömürlede Evropada em küçlü, em bay kaganat (devlet) bolub turğandı.

850 cıl Hazar'yanı Şimalda çekleri Dnepr suw boynunda Kiev şahardan, İtil' suw boynunda Bulğar şaharğa deri bolğandı, Güneyde (Qıblada) çekleri Gürcüstan, Azerbaycan, Kars cerleni qoşub bolğandı. Hazar'yanı Künbatı çekleri Moldaw cerleden, Qıyırımnan başlanıb, Künçığış çekleri Aziyada Aral teñizge deri bolğandı. Hazar'yanı özeği, arası ne zamanda da Alan'ya bolğandı, Alan'yanı da özeği em arası Qaraçay bolub kelgendi. Hazariya çaçılğanında Alan'ya dağıda 450 cılğa cuwuqnu qırallığın tas etmey turğandı. Alan qağanatın 1396cılta Temirlannı askeri quruthandı.

Karta №5: Ullu/ Biyik Bulğar/Balqar 632-668 cıllada (Velikaya Bulgariya)

Bu kartanı bügünü slavyan Bulgaristanda tarihçile çertgendile. Başha milletli tarihçile alıb, Wikipedia-da köb tillede salğañandıla. Tintib qarağaña Biyik Bulğar bla Hazar'yanı çekleri 7 ömürde birçadı. 7 ömürde Bulğar bla Hazar birden Şimal Kavkaz bla Qıyırımnan cerlerine sıyınıb turadı. Alman (nemça) Wikipedia-da Biyik Bulğarnı çeklerin 10 ömürge deri Hazar'yanı çekleriça berilgendi. Bulgar'ya-Hazar'ya-Alan'ya kartaları urum-ermen-arab tarih cazmalağa tayana etilgendile. Alay a bir zamandada, bir çeklede eki millet birden çaşağandıla, eki qırıl bolğandı degeñe iynañan qıyındı. Bir milletni bir üyürnü eki atı bolğandı degeñe iyanırğa bolları. Kertisin aythanda atıbiz eki tüyüldü üç-tördü. Bulğarnı bügünça aythaña bolkar/balkar boladı.

242

Balqarla bir Çerek özende bolmağandıla- sawlay Kavkazda cerleşib bolğandıla. Bulgariya/Bolgariya/ Balkariya bir sözledile, bir atdı. Temirlañna deri Bulğarnı/Balqarnı özeği Alaniya, Alaniyanı özeği da Qaraçay (Ullu Qaraçay em Gitçe Qaraçay) bolub kelgendi.

Awaz bergenle:

1. Aliylanı Qaysınnı qızı (Silpağarlanı) Sonya 1929c. tuwğan, Uçkeken el
2. Bayçoralanı Asiyat (Bostanlanı Sülemenni qızı, Amina Ajaoglu), 1920c. Avstraliya, Mel'burn
3. Bayçoralanı Seypul (Bödeneleden), 1928c. Üçköken el
4. Bayramqullanı Ahmat Gergoqa ulu (Marşal Ahmat) 1910-1997c. Üçköken el
5. Buday Muhammad 51 c. Karaçay şahar (Siriya-Damask)
6. Gazalanı Alim CD-cazmadan cırı
7. Özdenlanı Abuglaliy Adurhay ulu (1897-1992c) Sarıtüz el. magnitofona cazılğandan
8. Kappuşlanı Hacı-İshaq Hacı-Umar ulu 1928c. Pervomay el
9. Laypanlanı Qaziy Tana ulu Çerkessk ş. 1924-2009c.
10. Mamalanı Halis Muhammad ulu 1950c. Narsana ş. Pyatigorsk ippodromnu direktoru
11. Silpağarlanı İslam Muhammad ulu (1928 c.) Üçköken el, Silpağarlanı Muradin Muhammad ulu (1939c.t.), Ciñirik el, kesi atından em Silpağarlanı (Dobarları) Nazbiyden (1916-2008c)
12. Silpağarlanı Oqub Zekeriya ulu (1909-1989c) Üçköken el
13. Silpağarlanı Hacı-Mahmud Zekeriya ulu (1912-1994c) Uçkeken
14. Silpağarlanı İbrahim Halit ulu (1950c) Tereze el. (103cılı Silpağarlanı Kökközden eşitib)
15. Silpağarlanı Zekeriyanı qızı Apalistan 1904-2002c Konzavod el. Gitçe Qaraçay
16. Silpağarlanı Başır, (Gabiyleden) (1924/25 - 2006c) Narsana ş.
17. Salime Silpalı, Türkiye
18. Silpağarlanı İliyas Mahamet-Mırza ulu 1930c-Üçköken el. < Silpağarlanı Mahamet-Mırza Zekeriya uludan eşitib 1893-1943c
19. Silpağarlanı Mazan Hızır ulu 1938c., < Silpağarlanı Ayşat (Dekkuşladan) 1905-1995c Üçköken el.
20. Hatualanı Raşidni T., Çerkessk ş., 2006c.

Sözlükle, entsiklopediyala:

21. Botaşev M.O. «Karaçaevo-balkarsko-russkiy terminologičeskiy slovar' ob'ektov prirodi» Narsana ş. 1998c.
22. Candarov A.M. «Russko-abazinskiy razgovornik» Çerkessk 1991c.
23. Canibekov S.Ü. «Vremena i lüdi Karaçaya Slovar'-Spravočnik» Karaçaevesk 2009c
24. Russko-karaçaevo-balkarskiy slovar' Moskva 1965g (Orus-qaraçaymalqar sözlük)
25. Qaraçaymalqar-orus sözlük Moskva 1989c

26. Qaraçaymalqar tilni añlatma üçtomluq sözlüğü, Nal'çik ş. 1-çi tom-1996c, 2-çi tom-2002c, 3-çü tom-2005c.
27. Rıbal'çenko T.E. Turetsko-russkiy i russko-turetskiy slovar' Moskva 2002c.
28. Orus-Qazaq sözlük
29. Orus-tegey/düger sözlük, tegey/düger-orus sözlük <
<http://slovar.iriston.com/index.php>
30. «Sovetskaya istoričeskaya entsiklopediya», T. 2, - M., 1962c.

Quran tercümele bla

fayğambarnı (ASAB) biografiyası:

31. Quran, Hubiylanı Abu-Hasan köçürgen versiya Stavropol' 2008c.
32. Quran, Ebzeleni Abu-Üsuf köçürgen versiya «As-Alan» jurnal №4 (9)
33. KURAN-I-KERİM VE TÜRKÇE AÇIKLAMA TERCÜMESİ-
Doktor Ali Özek Başkanlığında SUUDİ ARABİSTAN KRALLIĞI,
MEDİNE-İ MÜNEVVERDE 1407-1987
34. «Tolkovanie Svyaşennogo Korana» Abd ar-Rahman Saadi,
E.Kuliev köçürgen, Minsk ş. 2006c.
35. "Cizn' proroka"-Şeyh Safi Ar-rahman al'-Mubarakfuri (indiyalı
cazar) Moskva 2002c.

Folklor kitabla:

36. «Qaraçay halq cırla» Moskva 1969c .
37. «Qaraçaymalqar halq cırla» Otarlanı Omar Nal'çik ş. 2001c.
38. «Qaraçaymalqar folqlor», Nal'çik ş. 1996c.
39. "Qaraçay poeziyanı antologiyası" Moskva ş. 2006c

Çığarmala:

40. Acamatov Bagawtdin «Musul'manskie imena i ih znaçenie»
Mahaçkala 2000c.
41. Akimuşkin İgor',«Cizn' civotnih», 1971g., <
<http://gepard.org/akimush1.html>
42. Alanskiy mir-2. Hramı i başni Çerkessk-2001c.
43. Aliev U.B. «Sintaksis karaçaevo-balkarskogo yazıka» Moskva
1973c
44. Alieva A.İ. başçılığında «Nartı», Moskva ş.1994c.,.
45. «As-Alan» jurnal №1,1998c,
46. Bayramuq ulu Umar Qaraçaylı «Kladez' narodnoy pamyati»
Çerkessk 1993c.< «Sovetskaya türkologiya» № 1, 1984c.
47. Bayçorov S.YA. «Taynı klada zolotogo» Karaçaevsk 2004c.
48. Baskakov N.A. «Russkie familii türksgo proishocdeniya»
Moskva 1993c.

49. Blaramberg İogann "İstoricheskoie topograficheskoie statisticheskoie etnograficheskoie i voennoie opisanie Kavkaza" Moskva 2005c.
50. Blimgotlanı Koçar «Hacilikni colunda» Çerkessk 1996c.
51. Bezugol'nyy A.Ü. «Narodı Kavkaza i Krasnaya armiya 1918-1945gg» Moskva 2007c.
52. Beriketov H.B. "Qabartı-Malqar ASSR-ni istoriyası" Nal'çik 1983c.
53. Botaş Hamit «Proklyataya polyana», Moskva, 1993c
54. V.P. Butkov "Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722-1803g" Nal'çik 2002c.
55. Caraşıwlanı Zaynaf «Canıwarlanı dun'yası» Nal'çik 2005c
56. «Donskie voyskovie vedomosti» gazetı №2 (89) 1995c.
57. Vernadskiy G.V. "Moskovskoe tsarstvo VI. Rus' mecdu Vostokom i Zapadom 1667-1682gg"
58. «Voennaya literatura» - <http://militera.lib.ru> , Malinko V. i Golosov V. Spravoçnaya knicka dlya ofitserov,Çast' I, -Moskva 1902c.
59. Glaş Alan «Karça», Nal'çik 2008c.,
60. Özdenlanı Abugaliy «Caşawnu oyuwları» Çerkessk 1988c.
61. Curavlöv İ.V., Mel'kov S.A. «Voina Allahı» Moskva 2004c
62. Karta «Karaçaevo-Çerkesskaya Respublika» masştab 1:200000, 1sm -2 km karta
63. Kappuşlanı M.Z. «Qart atamı atasını aythan haparları» Çerkessk 2001c. 247
64. Z.B. Kipkeeva, Narodı Severo-Zapadnogo i TSentral'nogo Kavkaza:migratsii i rasselenie (60-e godı XVIII v.- 60-e godı XIXv), Moskva ş., 2006c.
65. Kipkeeva Z. B. «Karaçaevo-balkarskaya diaspora v Turtsii» Stavropol' 2000c.
66. Koyçuev A.D. "Sımı i doçeri Karaçaya-frontu" Çerkessk 1995c.
67. Kulaev Ç.S., "Narodı Karaçaevo-Çerkessii v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945", Çerkessk ş. 1990c.
68. Kunduhov Mussa «MEMUARI», <http://www.darial-online.ru>
69. «Qaraçay» gazet №18, 2.03.2005c
70. Lavrov L.İ. başılığında «Karaçaevtsı», Çerkessk 1978c.
71. Laypanov K.T. «Etnogeneticheskie vzaimosvyazi karaçaevo-balkartsev s drugimi narodami» Çerkessk 2000c.
72. Laypanov Qaziy «Karaçay i karaçaevtsı» Çerkessk 2005c.
73. Laypanov Qaziy «Türkskiy mir: istoki i svyazi» Çerkessk 2007c.
74. Laypanlanı Qaziy «Qaraçay» gazet 2005c. №71 «Polkovnik Qırımşahal ulu bla esawl Temir ulu» makalesi
75. Miziev İsmail «İstoriya karaçaevo-balkarskogo naroda s drevneyşih vremön do prisoeдинeniya k Rossii», «As-Alan» jurnal №1 1999c.

76. Nahuşev V.Ş. başçılığında "Narodı Karaçaevo-Çerkessii: istoriya i kul'tura", Çerkessk ş. 1998c
77. Nogmov Ş.B. «İstoriya Adıheyskogo naroda» Nal'çik 1994c. > Kumıkov T.H. «Cizn' i deyatel'nost' Ş.B. Nogmova» 37-38 em 46 betle
78. Poput'ko A., Hristinin Ü., «İmenem VÇK» Stavropol' ş. 1982c.
79. Potto V.A. "Kavkazskaya voyna" 5-çi t.,Stavropol' ş. 1994c
80. Sılpağarlanı Alibekni 32 c., qol cazmasından,Tereze el. 2009c,
81. Sılpağarlanı Awbekir ulu Salisni 27c, genealogiya cazmasından, Cögetey ş. 2009c
82. Habiçev M.A. «Karaçaevo-balkarskoe imennoe slovoobrazovanie» Çerkessk 1971c.
83. Tekeev K.M. «Karaçaevtısı balkartsısı» Moskva ş. 1989c.
84. Hasanlanı Nazir «Qarça» Çerkessk ş. 1994c.
85. Hapaev S.A. «Karaçaevo-balkarskie geografiçeskie termini» As-alan jurnal №2 (7) 2002c.
86. Henzel' V. Problema yasırya v pol'sko-turetskih otnoşeniyah XVI-XVIIvv., RPP, 1979c.
87. Çomaev K. «Nakazannyı narod» Çerkessk 1993c.< U.D. Aliev «Karaçay» Rostov-Don 1927c.
88. TSGA Respublika Severnaya Osetiya fond 262 opis' 1 delo 23 listı 50-86 248
89. Ufuk Tavkul «Karaçay-malkar destanları»- Ankara,2004c
90. «Qaraçay-malqar destanları» Ankara 2004-çü c. Ufuk Tawqul (Tohçuq ulu)
91. Wolfgang Gorter-ni dokumental kinosu "Kamraden unter Edelweiss"

İnternet saytladan:

92. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv565.htm#vgv565text158>
93. <http://gerbovnik.ru/>
94. http://www.kbrlife.ru/2007/06/17/khronologija_adygoabkhazskojj_i_storii_s_drevnejshikh_vremen_do_nashikh_dnejj_xviii_vek.html
<< www.djeguako.narod.ru
95. <http://bulgaria-is-alive.com/simvoli-dracon.html>
96. <http://salpagarov.narod.ru/tuqumla/preface.htm>
97. <http://real-alania.narod.ru/turkalan/qyr/3cherek.htm> (hronika Çerekskoy tragedii)
98. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Pind>
99. http://ru.wikipedia.org/wiki/Zvezda_Davida
100. Wikipedia orus versiyada "Russkiy kollaboratsionizm vo Vtoroy mirovoy voyne" stat'yası
101. Wikipedia orus versiyada «gerb» söz.

102. Wikipedia orus versiyada «colbars» söz
103. Wikipedia orus versiyada «persı» söz
104. Wikipedia iñliz versiyada «Parsua», «Old Persian» sözle
105. *Alğa oquğan 12-15 çığarmaladan bilgileni kitabha qoşub hayırlañanma. Alay a informatsiyası bolğan betlerin unutub, cañıdan da oquyalmay kitablını atları bu tizmege tüşmegendi.*

Ahmad SILPAĞAR

**ALANHAZAR SIRI:
NAWRUZLA, SILPAQ-ERLE, TAMĞALA**

na karaçaybalkarskom (alanhazarskom) yazıke

Korrektor - Ahmad Salpagarov
Dizayn i oformlenie - Ahmad Salpagarov
Fotografii - Ahmad Salpagarov
Verstka - Ahmad Salpagarov

ISBN 978-5-89571-184-2

Podpisano v pečat' 20.07.2010g
Format 60h84 1/16. Bumaga ofsetnaya
Usl.peç.l. 16,86
Tiraj 500 ekz. Zakaz 2137

250

Otpeçatano v ZAO "Nevinomısskaya gorodskaya tipografiya"
357100, Stavropol'skiy kray, g. Nevinomıssk,
ul.Pervomayskaya 66-a

Nice: Oblocki knigi. = Tübünde: Kitabın tısları

Ахмад Сылпагъар

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:
наурузла, сылпакъ-эрле, тамгъала

